

*Сухан, к-он аз сари андеша н-ояд,
Навиштанро ву гуфтанро нашоад.*

СУХАНШИНОСӢ, №3 2015

ЗАБОНШИНОСӢ

УДК 491.55

**ВОЖАҲОИ СУҒДӢ ДАР ЯҒНОБӢ ДАР МИСОЛИ БАРҲЕ
АЗ ВОЖАҲОИ КИШОВАРЗӢ**

Сайфиддин Мирзоев

*Институти забон, адабиёт, шақшиносӣ ва мероси хаттии ба
номи Рӯдакии АИ ҶТ*

Тоҷикистон як озмоишгоҳ ва осорхонаи забонҳои зиндаи шарқии эронӣ буда, бештари онҳо дар ҳамин ҷо ҳифз гардидаанд, ки яке аз ҳамин забонҳо забони яғнобӣ мебошад.

Забони яғнобӣ мувофиқи шароити ҷуғрофӣ тайи асрҳо бо андак тағйироту таҳаввулот идома дошта, бисёр ҷиҳатҳои махсуси забонҳои матруки эронии бостон ва миёнаро то ҳол нигоҳ доштааст.

Дар таркиби луғавии забони яғнобӣ калимаҳои бунёдие мавҷуд аст, ки на танҳо барои рамзкушоии осори кашфшудаи забони суғдӣ кӯмак расонидааст, балки барои решашиносии забонҳои хиндуаврупой низ мусоидат хоҳад кард. Махсусан бахши феъли яғнобӣ, ки беш аз 90%-и онҳо асолати бунёдии худро нигоҳ дошта, ба таҳаввулоту тағйироти ҷиддӣ рӯ ба рӯ нагаштаанд.

Чун забони яғнобӣ идома ё яке аз гӯйишҳои забони суғдӣ мебошад, вай ҳамчунон нишони барҷоймондаи ин забон арзи вучуд дорад. Аз ин ҷиҳат, маводи яғнобӣ дар омӯзиш ва баррасии осори суғдӣ нақши муҳимро ба ҷо овардааст. Бинобар ҳамин муҳаққиқини забони суғдӣ дар бораи нақш ва бисёр муҳим будани забони яғнобӣ андешаҳои ҷолиб ва нишонрас баён кардаанд. Ин нуктаро эроншиносони рус ва Аврупо борҳо таъкид кардаанд, ки маводи забони яғнобӣ дар мавридҳои зарурӣ барои рамзкушоии бисёр масъалаҳои забонӣ ба таври фаровон истифода шудааст.

Масалан, А. Кристенсен дар бораи бузургӣ ва аҳамияти боарзиши забони яғнобӣ чунин гуфтааст:

«Изучение согдийского языка сильно облегчалось, когда в Восточном (Китайском) Туркистане были найдены части Нового Завета, потом были опубликованы буддийские тексты изложенные на ещё более архаичном согдийском языке. Тогда начали проникать в понимание великой роли, которую играл согдийский язык, последним остатком которого является говор, на котором говорят в долине Ягноба» [1,58].

Бо вучуди он ки баҳши вожаҳои забони суғдӣ дар ҳамон сураат ва маъноҳои бунёдӣ дар забони яғнобӣ ҳифз шуда бошанд ҳам, теъдоди дигар аз рӯи маъноӣ худ ба тағйирот дучор гаштаанд. Бархе аз онҳо дар забони яғнобии муосир маъноӣ дигар гирифта, баъзеи дигар бо ягон тобиши маъноӣ дорои тафовут мебошад. Масалан, вожаи *xšām* дар забони суғдӣ маъноӣ «шомгоҳ, гуруб»-ро дошта, дар забони яғнобӣ дар ҳамин шакл *xīšom* ба маъноӣ «хуроки шом» маъмул аст.

Ё ин ки ибораи *zātč-inč* дар забони суғдӣ ба маъноӣ «зани зоё» роиҷ будааст, вале дар забони яғнобӣ шакли калима, яъне *чӯзӣ дуюм тағйир ёфта*, ба *ҷойи inč* вожаи *ʋow* маъмул шудааст: *заҷа ʋow*. Ин истилоҳ дар забони яғнобӣ танҳо дар мавриди «гов» ба кор рафта, маъноӣ «гови зоё»-ро дорад.

Ба ин баҳш метавон вожаи *zāy*-ро дохил кард, ки дар забони суғдӣ мафҳуми «замин»-ро ифода мекард. Ин калима дар ҳамин шакл дар забони яғнобӣ танҳо ба маъноӣ «замини қорами зироатҳои ғалладона» фаҳмида мешавад.

Чуноне аз маводи дар ихтиёрдошта маълум мегардад, дар захираи луғавии забони яғнобӣ калимаву истилоҳоти зиёди қуҳанбунёде мавҷуд аст, ки бештари онҳо дар осори кашфгардидаи суғдӣ ба мушоҳида мерасанд. Ҳамчунин ин навъи вожаҳо аз нигоҳи ифодаи маъно, бо истиснои мавридҳои чудогона, аз луғати матнҳои суғдӣ чандон тафовут надоранд. Бинобар он луғати забони яғнобиро метавон ҳамчун идомаи луғати суғдӣ маънӣ кард.

Ба ҳамин минвол, аз аҳамият ва муҳим будани забонҳои дар қӯҳистонҳо боқимонда, аз ҷумла забони яғнобиро солҳои 20-уми асри гузашта донишманди олмонӣ, профессор Хоннис Шилд дарк намуда, чунин ибрози андеша кардааст:

«Забонҳои кӯхистонӣ барои забоншиносӣ бисёр аҳамият доранд. Бинобар ин агар бигӯям, ки ин забонҳо аз тамоми забонҳои ҳиндуаврупой пураҳамияттар ва омӯхтани онҳо барои фанни забоншиносӣ яке аз масъалаҳои муҳим аст, муболиға накардаам. Яке аз ин забонҳо забони яғнобӣ мебошад» [9,13-14].

Як бахши маводи бисёр муҳиму арзишманд ва бунёдии захираи луғавии забони яғнобиро вожаву истилоҳоти соҳаи кишоварзӣ ва чорводорӣ ташкил медиҳанд, ки бештари онҳо аз сӯғдӣ ба яғнобӣ ба мерос мондааст. Бештари вожаҳои ин соҳа калимаҳои хоси ҳуди забони яғнобӣ буда, дар ҳамон шакли кӯҳани худ то имрӯз маҳфуз мондаанд ва онҳо барои рамзкушоии осори сӯғдӣ сарчашмаи муҳим ба шумор мераванд, ки намунаи бархе аз ин навъи калимаҳо дар ин мақола мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки пешаи деҳқонӣ ва чорводорӣ барои сӯғдиҳо касбҳои бошараф маҳсуб меёфт. Аз ин ҷиҳат, чорво ғамхорона парвариш карда мешуд ва ҳамчун нишонаи бойигарӣ ба шумор мерафт, ки ин анъанаро яғнобиҳо идома медиҳанд. Пешаи асосии мардуми Яғноб ҳам кишоварзӣ ва чорводорӣ буда, ризқу рӯзии онҳо аз ҳамин ҳисоб аст.

Кишоварзӣ яке аз манбаҳои асосӣ ва муҳими рӯзгузаронии инсон, ба вижа мардуми кӯхистон маҳсуб меёбад, бинобар ҳамин дар заминаи он вожаву истилоҳоти фароҳури замон ба вучуд омадааст, ки ба маишату фарҳанги ин мардум робита доранд. Аз ин рӯ, вожаву истилоҳоти кишоварзӣ як бахши бузурги манобеи луғавии ҳар як забонро фаро мегирад, ки пажӯҳиши махсусро меҳақад. Чунки чараёни қору фаъолияти инсон дар кишоварзӣ собиқаи тӯлонии таърихӣ дошта, ризқу рӯзии инсон аз он вобаста аст.

Чуноне маълум аст пешаи кишоварзӣ ва чорводорӣ таърихи бисёр қуҳан дошта, онҳо ба нахустин пайдоиши инсон, яъне Одаму Ҳавво ва фарзандони онҳо Ҳобилу Қобил марбут мебошад. Аз ин хотир, калимаву истилоҳоти зиёде аз он замон то ба рӯзгори мо такмил ёфта омадааст. Дар забони яғнобӣ ҳам мисли забонҳои дигари дунё як қисмати муҳими захираи луғавии онро вожаву истилоҳоти кишоварзӣ такмил медиҳад.

Албатта рушду инкишофи илму технологияи муосир ба қуллӣ ба тағйир ёфтани муносибатҳои истеҳсолӣ дар саноат ва соҳаи

кишоварзӣ дигаргуниҳои зиёде ба вуҷуд овард. Чунончи меҳнати бисёр пешаҳои дастӣ ба техникаи замонавӣ табдил ёфт, ки ин дигаргунӣ ба мардуми кӯҳистон, ба вижа мардуми Ягноб ҳам бетаъсир намонд. Бештари касбу ҳунароҳои коҳиш ёфта, истилоҳоти ба он хос ва аз ҷиҳати забоншиносӣ боарзиш бо мурури замон аз эътибор соқит гардида, ба ёди фаромӯшӣ мераванд. Бинбар ҳамин, яке аз вазифаҳои донишмандони забоншинос, ҳосатан соҳибони забонҳои беҳату алифбо аз он иборат аст, ки ҳарчи зудтар чунин нави вожаҳо ро ҷамъоварӣ намоянд ва дар асоси маводи ҷамъоварда пажӯҳишҳои судманд анҷом диҳанд.

Вожаҳои истилоҳоти кишоварзӣ ва ё касбу ҳунари дигар соҳаҳо натавонанд барои омӯзиш ва баррасии забони ягнобӣ муҳим мебошад, балки барои таҳқиқи таърихи забонҳои эронӣ (чи гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ ва чи гурӯҳи забонҳои ғарбии эронӣ, решашиносии бархе аз вожаҳо, мардумшиносӣ ва тақмили фарҳангҳои забони тоҷикӣ низ мусоидат хоҳад кард.

Пешаи кишоварзӣ яке аз машғулиятҳои муҳими аҷдодӣ ва имрӯзаи мардуми Ягноб маҳсуб меёбад. Ин пеша ҳам мисли ҳунароҳои дигар, аз ҷумла, ҷорводорӣ меросӣ буда, ягнобиҳо давомдиҳандаи аҷдодони худ-сӯғдиён ба шумор мераванд. Бесабоб нест, ки дар Ягнобдара танҳо ин ду пешаи ҳаётан муҳим бештар рушд кардааст.

Аз ин бахши луғоту истилоҳоти соҳаи кишоварзӣ метавон навиҳои бархе аз зироатҳои ғалладонаро мавриди пажӯҳиш қарор дод, ки бунёди қуҳан дошта, аз забонҳои эронии бостон ва миёна манша гирифтаанд. Яке аз навиҳои маъмул ғалла ва *гандум* мебошад, ки дар забони ягнобӣ ба гунаи *γamtun* роиҷ аст. Вожаи мавриди андеша ба забонҳои қуҳани эронӣ робита дошта, бо баъзе тафовутҳои овӣ (фонетикӣ) дар забони ягнобӣ ва қисме аз забонҳои шарқии эронӣ ба суратҳои гуногуни овӣ ба қор меравад: Чунончи, дар авастӣ *gantuma*, сӯғдӣ *γandam* мавриди истифода будааст, ки имрӯз дар бархе аз забонҳои шарқии эронӣ низ ба тафовутҳои овӣ маъмул аст: ваҳӣ *γadim*, ишқошимӣ *γundum*, мунҷонӣ *γondum*, афғонӣ (пашту) *γanəm* [2,256; 12,462].

Нави дигари маъмули зироатҳои ғалладона ин *ҷав* мебошад, ки онро бо забони ягноб *yaw* гӯянд. Вожаи *yaw* низ идомаи калмаи сӯғдии *yw* [*yaw*] буда, дар ҳамон шаклу маъно дар ягнобӣ боқӣ мондааст.

Инчунин вожаи *yaw* дар забонҳои қадимаи эронӣ ва ҳиндӣ ва баъзе забонҳои эронии нав ба гунаҳои гуногун ва маъноҳои зайл мустаъмал будааст: ав. *yava* «для обозначения различных злаков»; др.инд. *yava* «ячмень»; др.ир. *yava*, пехл., перс., тадж. *jav*; пар. *žō*, бел. *jaw* «ячмень» ишк. *yaw*, санг. *you*., мдж. *yaw*, йид. *yōi* «зерно, хлеб» [2,365;12,11030].

Забонҳо	шакли калима	маъно
1 форсии бостон	yava	чав
2 ҳиндии қадим	yava	чав
3 паҳлавӣ	yava	чав
4 суғдӣ	yaw	чав
5 авестой	yava	зироатҳои гуногуни ғалладона
6 мунҷонӣ	you	ғалла
7 форсӣ	jav	чав
8 тоҷикӣ	jav	чав
9 парфиянӣ	žō	чав
10 балучӣ	jaw, jō	чав
11 ишкешимӣ	yaw	чав
12 осетинӣ-иронӣ	yəw	арзан
13 йигорӣ	yōi	ғалла, нон(хлеб)
14 яғнобӣ	eaw	чав

Чун мардуми Яғноб мисли авлодони эронитабори хеш аз қадимулайём ба кишоварзӣ, ба вижа заминро заминдорӣ ва коркарди он машғуланд, бинобар ҳамин ба онҳо номҳои махсус гузоштаанд. Аз ин ҷиҳат теъдоде аз калимаҳои соҳаи кишоварзӣ марбут ба замин алоқаманд аст, ки хоси забони яғнобианд. Ба ин қисмати масъала метавон истилоҳоти *zoū* ва *darova*-ро дохил кард.

Дар робита ба вожаи *zoū* бояд гуфт, ки он дар забони яғнобӣ танҳо ба маънои замини қорам истифода мешавад ва дар он бештар зироатҳои ғалладона, аз қабилӣ гандум, чав, мушунг кишту қор меёбад.

Вожаи *zoū* на танҳо дар забони яғнобӣ маъмул аст, балки дар бархе аз ғуяишҳои болооби Зарафшон низ ба қор меравад. Чунончи вожаи мавриди пажӯҳиш дар лаҳҷаи тоҷикони деҳаҳои Фалғар ба сурати *zoayak* ба маънои яғнобидошта роиҷ мебошад.

Ҳамчуни ба гунаи *zoyak* ба маънои «замини қорам» дар гуфтори мардуми Масҷид ҳам мустаъмал аст [10, 44-47].

Вожаи *zoy* бунёди қуҳан дошта, дар забони яғнобӣ аз забони суғдӣ ин калима айнан дар ҳамин шакл ба мушоҳида мерасад ва дар фарҳанги суғдӣ ба гунаи зерин ба қайд гирифта шудааст: *z'yu* [zāy]

-«замин(дар бештари мутун)» [12,11217]: *mox zoy-t-mox a-kiš-im a-von*.- «Мо заминҳоямон коштем шуд»; (=Мо заминҳямонро кошта тамом қардем); *Yynob zoy-t hamaš ob-i or, yalmi na-ast*.- «Яғноб заминҳо ҳамааш обианд, лалмӣ нест» (= Дар Яғноб ҳамаи заминҳо обианд, лалмӣ намешавад).

Бо вожаи *zoy* чанд таркиби феълӣ сохта шудааст, ки иборатанд аз: *zoy-i kišak* «замин коштан»; *zoy-i rupak* «замин даравидан» (дар мавриди даравидани зироатҳои ғалладона); *zoy-i op-i tafarak* «замин об додан» (дар мавриди об мондани заминҳои кишти зироатҳои ғалладона); *Čoršanbeh mes-i (met-i) zoy-i rupak sar kun-imišt*.- «Рӯзи қоршанбе замин даравидан сар мекунем» (=рӯзи қоршанбе ба даравидани ғалла оғоз мекунем); *Dodo-m zoy-t-i op tufor-čī*.-«қадарам ба заминҳо об меонад».

Ҳамчуни бо истилоҳоти (ибораҳои) *γamtun-i zoy* «замини гандум», *yaw-i zoy* «замини қав», *musk-i zoy* «замини мушунг» метавон ба таври мушаххас муайян қард, ки суҳан дар бораи қадом навъи замин меравад:

γamtun-i
musk-I *zoy*
yaw-i

Инчуни бо вожаи *zoy* асоси замони ҳозираи феълӣ *rup(rupak)*«қидарав, қарав қун (даравидан)» ва пасванди -а номи қасбу қор ба вучуд омадааст, ки ба гунаи зайл аст: *zoyrupa(zoy+rup+a)* «қаравқар; қасе, қ ибу дос ғалла меқаравад; пеша, қасб»: *Iranika zoy-rup-a inčak-i naxke a-ven-im*.-«ин ҳел зани қаравқарро ақнун қидам».

Лозим ба таъқид аст, ки вожаи *zoyrupa* танҳо ба қаравқарони зироатҳои ғалладона мансуб аст, на ба қаравқарони бахшҳои қигар, аз қабилӣ алаф.

Дар забони яғнобӣ қуни қолаби қалимасозӣ бо пасванди –а қурмаҳсул мебошад ва он пасванди қар -и забони тоҷикиро монад.

Вожаи дигаре, ки ба ин қисмати масъала алоқаманд аст, ин калимаи *darova* мебошад. Маънои калимаи *darova* даравгоҳ, ҷойи алафдарав; ҷойи махсусест, ки ҳар сол алафи онро даравида гиранд, мебошад. Гунаи дигари калимаи мавриди андеша *dirova* аст. Агар сурати *darova* хоси лаҳҷаи шарқии яғнобӣ бошад, шакли *dirova* мансуб ба гуфтори ғарбии мардуми Яғноб аст. Тибқи қоида дар ин лаҳҷаҳо дар бархе аз калимаҳо тафовути овозӣ, яъне садоноки «а» ба садоноки «и» табдил мешавад, ки ин яке аз нишонаи фарқияти лаҳҷаҳои шарқӣ аз ғарбӣ аст: *darova*-шарқӣ- *dirova* ғарбӣ; *daros-diro*; *zavanta-zivanta*.

Ҳамин тавр, аз маводи мавҷудаи дар ихтиёрдошта ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки забони яғнобӣ аз вожаву истилоҳоти соҳавию суннатии бунёди куҳандошта хеле ғановатманд буда, аз он донишмандони суғдшинос барои рамзкушоии осори суғдӣ ба таври фаровон истифода намудаанд. Бештари ин калимаҳо вожаҳои бунёдии ҳуди ин забон буда, дар ҳамон шакл ва маънои қадимаи худ то имрӯз маҳфуз мондаанд.

Чунин аст, ки инъикоси таърихӣ вожаҳои яғнобӣ имрӯз аз дирӯз дида аҳамияти ба вижа ҳосе пайдо кардааст, зеро луғоти забони мазкур рамзкушои сарчашмаҳои ниёгонамон мебошад.

Бесабаб роҷеъ ба ин масъала, имрӯз Президенти Тоҷикистон таваҷҷуҳи махсус зоҳир нанамудааст. Ў дар бораи аҳамият ва арзиши беандоза баланд доштани забонҳои шарқии эронӣ, махсусан забонҳои помирӣ ва яғнобӣ андешаи худро чунин баён кардааст: «Имрӯз Тоҷикистон аз ҷиҳати боигарии забонӣ низ мисли як осорхонаи таърихӣ зинда аст. Чандин забонҳои қадимаи мутааллиқ ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ дар Бадахшон ва яғнобӣ дар болооби дарёи Зарафшон ҳанӯз ҳам мавҷуданд. Ин забонҳо як лабораторияи бебаҳои таърихӣ забон буда, онҳоро ҳифз кардан ва ҳарчи бехтар аз лиҳози илмӣ, ҳосатан этнолингвистӣ омӯхтан зарур аст».

Аз баррасии бархе аз вожаҳои кишоварзӣ маълум мегардад, ки бештари онҳо истилоҳоти хоси забони яғнобӣ буда, шуморе аз онҳо аз забонҳои қадимаи эронӣ, ба вижа суғдӣ дар ин забон ҳифз шудааст.

Китобнома

1. Андреев М. С. Материалы по истории таджиков и Таджикистана./ М. С. Андреев. -Сталинабад, 1945. -58 с.
2. Андреев М.С., Пещерева Е.М. Ягнобские тексты с приложением ягнобско-русского словаря, составленного М.С.Андреевым, В. А. Лившицем и А. К. Писарчик. / М.С. Андреев. -М. -Л., 1957. - 391 с.
3. Боголюбов М.Н. Ягнобский (новосогдийский) язык. Исследования и материалы. / М.Н. Боголюбов. -Л.1956. - 286 с.
4. Боголюбов М.Н. Ягнобо-согдийские диалектологические отношения. // М.Н. Боголюбов. Вестник Ленинградского университета, №8. Серия истории языка и литературы. Выпуск 2. Ленинград, 1957, - с. 111-113.
5. Боголюбов М.Н., Смирнова О.И. Согдийские документы с горы Муг. Вып.3. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии. / М.Н. Боголюбов. / М.Н. Боголюбов. -М., 1963. - 131 с.
6. Лившиц В.А. Согдийские документы с горы Муг. Вып.2. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии./ В.А. Лившиц. -М., 1962. – 222 с.
7. Мирзозода С. Фарҳанги ягнобӣ-тоҷикӣ. / С. Мирзозода. - Душанбе, 2008.- 279 с.
8. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию./ И.М. Оранский.-М., 1960.- 490 с.
9. Фрейман А.А. Согдийские документы с горы Муг. Вып .1.Описание публикации и исследование документов с горы Муг./ А.А. Фрейман.-М.,1962.- 91 с.
10. Хоннис Шилд. Дар бораи забонҳои кӯҳистони Тоҷикистон. // Хоннис Шилд. Роҳбари дониш, 1928, №6. -С.13-14.
11. Хромов А.Л. Ягнобский язык./ А.Л.Хромов.- М., 1972. – 206 с.
12. Эмомалӣ Раҳмон. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ./ Эмомалӣ Раҳмон. -Душанбе, 2006.- С.31.
13. Garib B. Sogdian Dictionari (Sogdian-Persian- English)/. B. Garib -Tehran. 1995.

**СОГДИЙСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ЯГНОБСКОМ ЯЗЫКЕ НА
ПРИМЕРЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТЕРМИНОВ**

Ягнобский язык является единственным потомком согдийского языка, который до X века н.э. считался языком торговли и межэтнического общения народов среднеазиатского региона. В центре внимания статьи - анализ согдийских слов, сохранившихся в ягнобском языке. В частности, рассматривается сельскохозяйственная терминология, которая доказывает близкое родство ягнобского языка с другими восточноиранскими языками, а также его самобытность.

Ключевые слова: согдийский язык, ягнобский язык, диалекты, этимология, ираноязычные народы, восточноиранские языки и диалекты.

**SOGDIAN IN YAGHNOBI: IN EXAMPLE OF
AGRICULTURAL TERMS**

Yagnobi is the only surviving offshoot of the Sogdian language, which was the lingua franca of the Central Asian region from the later antiquity to early decades of the 10th century. The focus of this article is to discuss the vocabularies of Sogdian preserved in Yagnobi language. In particular, it discusses agricultural terminologies, which show both close affinity and distinctiveness from Sogdian.

Keywords: Yagnobi, Sogdian, agriculture, Iranian languages.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайфиддин Мирзоев-мудири шуъбаи забони Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ, номзади илми филология; тел: +992 919 803 820; Email: sayf_yagnob@mail.ru.

Сведения об авторе: Сайфиддин Мирзоев – заведующий отделом языка Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ, кандидат филологических наук; тел: +992 919 803 820; Email: sayf_yagnob@mail.ru.

About the author: Dr. Sayfiddin Mirzoev is head of the Tajik language department at the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Email: sayf_yagnob@mail.ru; Phone: +992 919 803 820.

Э. УЭСТ – ПАЖӢҲАНДАӢ ЗАБОН ВА ОСОРИ ПАҲЛАВӢ

Д. Саймиддинов

*Институту забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии
ба номи Рӯдакии АИ ҶТ*

Дар таърихи омӯзиши мушкилоти хат, забон ва осори паҳлавӣ якҷо бо донишмандоне ҳамчун И. Мюллер, Н.Г. Вестергор, Фр. Шпигел, М. Ҳауг дар садаи XIX ва оғози садаи XX яке аз донишмандони паҳлавишиносии англис Э. Уэст дар таърихи ин илм хидмати арзанда ба ҷой гузоштааст. Бо таваҷҷуҳ бар заҳматҳо ва хидматҳои ин донишманди тавоно дар паҳлавишиносӣ тасмим гирифтаем, то дар мавриди саҳми ӯ дар омӯзиши осори паҳлавӣ дар Аврупо ва шинохти он барои донишмандони ҷаҳон суҳане чанд ибраз дорем.

Э. Уэст (Edward William West 1824-1905) бо таҳассуси муҳандис аз соли 1844 дар шаҳри Бомбай ба омӯзиши забонҳои ҳиндӣ ва форсӣ оғоз намудааст. Ҳамчунин мавсуф дар бахшҳои эроншиносӣ ва бостоншиносӣ низ пайваста ба омӯзиш пардохтааст. Дар муддати иқомати дуру дароз дар Ҳинд – беш аз 22 сол ӯ ба омӯзиши катибаҳову матнҳои паҳлавӣ низ машғул шудааст. Дар шаҳри Пуна Э.Уэст бо донишманд ва паҳлавишиносии олмонӣ М. Ҳауг ошноӣ пайдо карда, таҳти таъсири ӯ ҷиддан ба омӯзиши забон ва осори паҳлавӣ машғул мешавад. Ҳамин тариқ, бо роҳнамоии М. Ҳауг тамоми фаъолиятҳои ӯ ба омӯзишу пажӯҳиши паҳлавӣ ва осори арзашманди як давраи бузурги пешинаи забони форсии дарӣ ё форсӣ-тоҷикӣ мебахшад.

Бо пешниҳоди М. Ҳауг аз соли 1867 то соли 1870 Э. Уэст якҷо бо устоди хеш дар Мюнхен ба таҳқиқ идома медиҳад. Самари ҳамкорихои М. Ҳауг ва Э. Уэст дар он замоне, ки мушкилоти хат ва ташреҳи осори паҳлавӣ эҳсос мешуд, дар таълифоти муштаракӣ онҳо дар иртибот ба хониш, овонавишт (transcription) ва шарҳу тавзеҳи чанде аз матнҳо ва китобҳои паҳлавӣ дар ихтиёри порсҳои Ҳинд қарордошта ва наشري ин осор, дида мешавад.

Дар чандин шарҳи муқаддимоти хеш ба матнҳои паҳлавӣ “Ардавироз - нома”, “Модигони Йушти Фриён”, “Ҳадохт – Наск” М. Ҳауг ва Э. Уэст ба масоили овонавишти матнҳои паҳлавӣ китобӣ, ки яке аз мушкilotи расмулхати ин забон мебошад, оғоз намудаанд. Барои муқаррар сохтани қироат ва овонавишти вожаҳои паҳлавӣ онҳо се манбаъро мавриди таваҷҷуҳ қарор додаанд: сангнабиштаҳои даврони Сосониён, қироати суннатии порсҳо дар шакли позанд, таҳлил ва ташҳиси этимологӣ ва решашиносии вожаҳои форсии миёна бо истифода аз забонҳои муосир ва матруки эронӣ. Воқеан, дар овонавишт ва хониши осори паҳлавӣ дар он марҳалаи омӯзиш ва шинохти навиштахову матнҳо истифода аз ин манобеъ хеле дуруст маънӣ мешавад. М. Ҳауг ва Э. Уэст дар ташҳис ва шинохти бархе аз аломатҳои алифбои паҳлавӣ китобӣ маҳз аз ҳамин алифбои катибаҳои сосонӣ, ки аз расмулхати паҳлавӣ дар навишти аломатҳои ҳуруф дақиқтар аст, истифода карда, аз ин роҳ тавонистанд, то маънои чанде аз аломатҳои ҳамшаклро дар навишти паҳлавӣ дақиқ созанд. Ба таври намуна: як аломат барои ‘, h, x; g, d, y; w, r, n, ‘ дар паҳлавӣ ва аломатҳои ҷудогона барои ҳар кадоме аз ин ҳуруф дар осори сангнабиштҳои сосонӣ ва ғайра.

Дар оғози пажӯҳишҳои хеш Э. Уэст дар овонавишт ва қироати осори паҳлавӣ аз усул ва равиши М. Ҳауг, ки он то ҳоли таҳти таъсири қироати суннатии порсҳои Ҳинд қарор дошт, пайравӣ кардааст. Инро метавон дар мисоли овонавишти чанде аз матнҳо ва китобҳои паҳлавӣ мушоҳида кард. Аммо дар натиҷаи омӯзиши масоили хати паҳлавӣ ва бо таваҷҷуҳ ба меёрҳои суннатии овонавишти осори паҳлавӣ дар қироати порсҳо дар Ҳинд Э. Уэст ба ин натиҷа мерасад, ки дар усули овонавишт ва қироати матнҳои паҳлавӣ бояд таҷдиди назар сурат гирад. Дар иртибот ба ин мушкilot, ки аз мушоҳидаҳои инфиродии ӯ дар мавриди овонавишт ва шарҳи осори паҳлавӣ китобӣ бар меояд, андешаҳо ва пешниҳоди илмӣ худро дар мақолае таҳти номи “On the transliteration of Pahlavi”, Bombay, 1900 (Дар бораи овонавишти паҳлавӣ) дарҷ кардааст. Дар ин пажӯҳиш Э. Уэст пиромуни чанде аз аломатҳои паҳлавӣ, ки то замони ӯ ҳанӯз аз оғози омӯзиши забон ва осори паҳлавӣ мавриди баҳс андеша ва

гумон қарор гирифта буданд, казоват намудааст. Яке аз чунин баҳсҳо ба шарҳи як аломати паҳлавӣ дар анҷоми ҳузворишҳои оромӣ марбут мебошад, ки паҳлавишиносони қабл аз Э. Уэст онро чанд қарн ҳамчун пайвасти ду аломати $m+n$ донистаанд. Ин ҳарфи паҳлавӣ дар овонавишти муосир, ба алифбои лотинӣ ва меъёри ҳарфнавишти байналмилалӣ бо аломати Ñ нишонгузорӣ мешавад. Э. Уэст аломати паҳлавии $m+n$ – ро ҳамчун шакли курсив дониста, онро ба шакли алиф дар алифбои кӯҳани сурёӣ (α , $\hat{\alpha}$) муқоиса мекунад. Дар асоси муқоисаи ин аломат дар анҷоми ҳама ҳузворишҳои Э. Уэст ба ин натиҷа мерасад, ки аз 55 ҳузвориши оромӣ аломати мавриди баҳс дар 53 ҳолат $\hat{\alpha}/\hat{\alpha}h$ ва дар ду вожаи дигар $= \hat{\alpha}h \text{ ё } m\hat{\alpha}n$ будааст. Дар ҳамин мақола Э. Уэст феҳристи ҳузворишҳоро дар санғнабиштаҳои сосонӣ оварда, ки дар он ҷо низ ин аломат бо $\hat{\alpha}$ нишонагузорӣ шудааст.

Э. Уэст дар мавриди чанд аломатҳои дигари паҳлавӣ, аз ҷумла аломати ν дар оғози вожаҳо (дар овонавишти суннатии порсӣ ν), дар ҳузворишҳои баробари “айн” (ϵ) дар забонҳои сомӣ низ андешаҳои хешро баён доштааст. Ҳамин тариқ, Э. Уэст мисли М. Ҳауг дар баррасии мушкilotи хати паҳлавӣ бо истифода аз мавод ва осори санғнабиштҳои сосонӣ, позанд, форсии нав, дар бархе маврид аз баробариҳои авестой ва шаклҳои оромӣ тавонист, то маънои чанде аз аломатҳои расмулхати паҳлавии китобиро дар асоси дастнависҳои баррасӣ намояд. Ҳамзамон Э. Уэст ва М. Ҳауг дар таҳқиқоти муштаракӣ хеш тавонистанд, то ҷое овонавишт ва қироати суннатии порсҳоро ислоҳ намоянд.

Э. Уэст дар мавриди қорбурди ҳузворишҳои дар матнҳои паҳлавӣ ба як нуктаи муҳим ва ҷолиб, яъне нишонаҳои эронии онҳо тавассути анҷомаҳои форсии миёна таъкид кардааст. Ҳамчунон ки баъдан дар натиҷаи омӯзиши осори паҳлавӣ маълум гардид, навишти унсурҳои ν ва ϵ афзудаҳои эронӣ дар анҷоми ҳузворишҳои оромӣ далели он буда, ки ҳама ин ҳузворишҳои, ки дар расмулхати паҳлавӣ мавриди истифода қарор доштаанд, тибқи суннати пешин дар алифбои оромӣбунёди паҳлавӣ навишта шуда, аммо ҳангоми хондани матн аз баробариҳои эронии онҳо истифода мешудааст. Имрӯз ин баҳс ва ин муаммо дар эроншиносӣ ҳаллу фасл гардидааст, ки дар иртибот навиштаи

Ибн Надим дар “Китаб ал-фихрист” аз қавли Ибн Муқаффаъ (садаи VIII) далели хеле боварибахш дониста мешавад.

Э. Уэст хузворишхоро дар забони форсии миёна мисли бархе аз муҳаққиқони қаблии осори паҳлавӣ ҳамчун иқтибос номида, ба ин натиҷаи мерасад, ки ин аломатҳо аз ҷониби порсҳо ҳамчун логограмма, яъне вожаи муҳаффаф хонда мешудаанд. Ин назари Э. Уэст дар бораи хониш ва овонавишти таҳаюлӣ ё маснуии хузворишҳо дар суннати порсҳо, ки ин донишманд замоне таҳти таъсири ин суннат қарор гирифта буд, воқеӣ мебошад. Мавсуф бар асоси “Фарҳанги паҳлавӣ” (Frahang ī Pahlavīg), яъне фарҳанги хузворишҳои паҳлавӣ ин гуна хузворишхоро ба ду бахш чудо мекунад: а) вожаҳои оромӣ, ки ба воситаи муродифи эронии онҳо иваз карда мешаванд; б) вожаҳои эронӣ, ки баробариҳои эронӣ надоранд ва дар “Фарҳанги паҳлавӣ” ин вожаҳо то ҳудуди 70 адад мерасанд.

Ҳамчунон ки имрӯз медонем, ин вожаҳои ба истилоҳ хузвориш марбути забонҳои авестой, портӣ ё гунаҳои навишти ашкони ва сосонии ҳамон як вожа маҳсуб мешавад. Қолиб он аст, ки ин вожаҳо аслан аз нигоҳи меъёри навишт ва вижагиҳои дигари забонӣ дар ин фарҳанг ворид гардидаанд.

Э. Уэст дар натиҷаи овонавишт ва тарҷумаву қироати матнҳои паҳлавӣ як нуктаи хеле муҳимро мушоҳида мекунад, ки он ба қорбурди хузворишҳо иртибот дорад. Бинобар нигоштаи ӯ дар “Фарҳанги паҳлавӣ” як теъдод хузворишҳое ба қор рафтаанд, ки дар матнҳои паҳлавӣ ба мушоҳида намерасанд. Пас чунин хузворишҳо дар ин фарҳанг ба матнҳо ва ё пораҳои гумшудаи осори паҳлавӣ нисбат доранд.

Меъёрҳои овонавишти бархе аз аломатҳо, ки аз ҷониби М. Ҳауг ва Э. Уэст дар он замон, яъне садаи XIX ва оғози садаи XX пешниҳод шуда буд, баъдан аз ҷониби пажӯҳишгарони осори паҳлавӣ мавриди истифода қарор гирифт.

Э. Уэст дар силсилаи “Китобҳои муқаддаси Шарқ” (Sacred Books of the East), ки дар Оксфорд ба таъъ расидааст, ин чанд осори паҳлавиро тарҷума ва нашр кардааст: Бундаҳишн, Баҳман-Яшт ва Шойааст на-шойааст (vol. V, 1880); Додестони динӣ ва Номаҳои Манучиҳр (vol. XVIII, 1882); Менуи хирад, Шиканд гумониг ва Садар (vol. XXIV, 1885); Наскҳо (vol. XXXVII, 1892); Динкард китоби VII ва Зодспрахм (vol. XLVII, 1897).

Яке аз хидматҳои бузург ва захираи фаровоне, ки Э. Уэст дар роҳи омӯзиш ва тарҷумаи осори паҳлавӣ ба харҷ додааст, таҳқиқ ва тарҷумаи китобҳо ва матнҳои паҳлавӣ бо номи “Адабиёти паҳлавӣ” (Pahlavi Literature//GIPH. Bd II. 1896-1904, s. 75-129) маҳсуб мешавад. Ин асари арзишманд то ба имрӯз низ дар омӯзиш ва шинохти адабиёти паҳлавӣ аз манбаи хеле муҳим ба шумор меояд.

Ҳамчунон ки Э. Уэст дар як мақолаи хеш дар бораи овонавишти паҳлавӣ (On the transliteration of Pahlavi p. 98) овардааст, ӯ дар тӯли фаъолиятҳои тавонистааст беш аз якуним ҳазор варакро дар овонавишт ва тарҷумаи дастнависҳои паҳлавӣ ва позанд навишта ва теъдоди зиёди тарҷумаҳои паҳлавии матнҳоро ба забони англисӣ нашр кардааст. Бояд эътироф кард, ки ҳеҷ кадоме аз паҳлавишиносон дар овонавишт ва тарҷумаи матнҳои паҳлавӣ то ин андоза хидмат накардаанд.

Э. Уэст дар ин таълифот дар бораи адабиёти паҳлавӣ бори нахуст чунин тафсилоти дақиқро бар асоси дастнависҳо дар иртибот ба ин осори бузург ироа доштааст. Ӯ адабиёти паҳлавиро дар се бахш муаррифӣ карда ва теъдоди вожаҳои ҳар бахш ва ҳар матро овардааст. Ба таври мисол: тарҷумаи Авесто ба паҳлавӣ - 141000 вожа; матнҳо ва китобҳои паҳлавии динӣ – 446000 вожа; адабиёти ғайридинӣ – 41000 вожа. Э. Уэст дар ин таҳқиқот аз мушаххасоти ҳар матни паҳлавӣ ва дастнависҳои он маълумот овардааст, ки чунин тафсилот барои таърихи осори паҳлавӣ хеле муҳим мебошад. Акнун имрӯз сарнавишти бештар коллексияҳои хусусии дастурон дар шаҳрҳои Бомбай, Навсарӣ, Пуна ва дигар марказҳои Ҳинд, ки Э. Уэст аз онҳо ёд кардааст, маълум нест. Ҳамчунин сарнавишти баъдии дастнависҳои хусусии Э. Уэст ва архиви ӯ низ равшан нест. Аммо хидмати ин донишманди паҳлавишиносои англисро, ки дар марказҳои илмии Ҳинд ва Олмону Англия дар омӯзишу пажӯҳиши забони матруки форсии миёна ва осори паҳлавӣ таҳқиқоти доманадор анҷом додадааст, ворисони ин забону адаб ва ин фарҳанги воло, марказҳои эроншиносии Шарқу Ғарб ва анҷуманҳову марказҳои илмии ҷаҳон фаромуш нахоҳанд кард.

Дар анҷом ба хоҳири огоҳии хубтари хонандаи гиромӣ феҳристи осору таълифоти илмии Э. Уэстро ба ин мақола замида менамоем.

Феҳристи таълифоти Э. Уэст

1. West, E.W. Afdiya va sāyakiḥ-i Damig-i Sagastān. JAOS, XXXVI, 1916, pp. 118-21.
2. West, E.W. The book of the Mainog-i Khard. Paz-Sansk. Text, transliterated with English translation and glossary. Stuttgart, 1871.
3. West, E.W. Bundahish MSS. IA. X, 1880.
4. West, E.W. The Dināi Mainū-i Khrat or the religious decisions of the Spirit of Wisdom. The Pahlavi text edited by Darab Dastur Peshotan Sanjana. Bombay, 1895. JRAS. 1896, pp. 234-6.
5. West, E.W. The Dinkard vols. VIII and IX. By Peshotan Dastur Behramjee Sanjana. JRAS. 1901, pp. 151-4.
6. West, E.W. An engraved stone with Pahlavi inscription from Baghdad. Indian Antiquary, August 1882.
7. West, E.W. The extent, language and age of Pahlavi literature. Sitzungsberichte der Műchener Akademie. 1888, Heft 3, pp. 399-43.
8. West, E.W. First series of the Pahlavi text of the selections of Zādsparam. Av. Phl. Ap. St. Sanj. Leipzig, 1904. pp. XLIII-LXXXIV.
9. West, E.W. Glossary and Index of the Pahlavi text of the book of Arda Viraf, the table of Gosht-i Fryano, the Hadokht Nask and to some extracts from the Dinkard and Nirangistan. Prepared from Dastur Hoshangji Jamaspji Asa's Gloss. to the Arda Viraf Namak and from the original texts, with notes on Pahl. Gram. Reviewed by Martin Haug. Bombay, 1874.
10. West, E.W. Kārname-i Artakhshir-i Pāpakān. The Pahlavi text with transliteration, English and Gujarati translations and introductions, also an appendix including extracts from the Shah-nameh. By Dareb Dastur Peshotan Sanjana. Bombay, 1896. JRAS. 1898, pp. 175-83.
11. West, E.W. Un manuscript inexploré du Farhang Sassanide. Mus. 1882. pp. 116-119.
12. West, E.W. Note on the Catrang-Namak. JRAS, 1898, pp. 389-90.
13. West, E.W. Notes sur quelques petits textes Pehlevis. Mus. 1887, pp. 263-72.
14. West, E.W. Nouvelles acquisitions de manuscrits Pehlevis à Kopenhagen. Mus. 1883, pp. 69-75.
15. West, E.W. On the transliteration of Pahlavi. Cama Mem. Vol. Bombay, 1900, pp. 98-121.

16. West, E.W. The Pahlavi inscriptions at Kanheri. India Antiquary IX, pp. 265-68, Bombay, 1880.
17. West, E.W. The Pahlavi Jâmâsp-nâmak. [Pahlavi text and transliteration.] Av. Phl. Ap. Stud. In hon. of Sanjana. Strassburg-Leipzig, 1904. pp. 97-116.
18. West, E.W. Pahlavi Literature. Grundriss der Iranischen Philologie 2 Bd. Abschnitt 111.
19. West, E.W. Pahlavi texts translated. I-V. Oxford, 1880-97. SBE. vols. V, XVIII, XXIV, XXXVII, XL-VII.
20. West, E.W. The Pahlavi Text Series. Vol.I, Nirangistan a photo zincographed Facsimile of one MS. With an Introduction and collation of another. Edited by Darab Dastur Peshotan Sanjana. JRAS. 1895, pp. 708-II.
21. West, E.W. Sassanian inscriptions explained by the Pahlavi of Parsis. JRAS. n.s. vol IV, 1810. pp.357-407.
22. West, E.W. Sassanian inscriptions of Naqsh-i Rostam. IA. X, 29-34. Bombay, 1881. (See also JA. Feb. 24, 1881).
23. West, E.W. Sassanian Inscriptions of Naqsh-i Rostam . JA. Feb. XXI, 1881.
24. West, E.W. Les textes du Mainyo-i Khard. Mus. 1883. pp. 381-92.
25. West, E.W. A transliteration and translation of the Pahlavi treatise «Wonders of Sagastân, (Sistân). JAOS. XXXVI, 1917, pp. 115-121.
26. West, E.W. Transliteration and translation of the Pahlavi version of Yasna XXXII, the fifth chapter of the first Gâthâ. Av. Phl. Ap. St. Sanj. Leipzig, 1904, pp. 182-98.
27. West, E.W. The Zend –Javîr-Shêdâ-Dâd, or Pahlavi version of the Avesta Vendidad. Edited by Darab Dastur Peshotan Sanjana. Leipzig. JRAS. 1896, pp. 826-8.
28. West, E.W. and Haug, M.: Glossary and index of the Pahlavi texts of the Book of Arda Viraf, Tale of Gosht-i Fryano, the Hadokht Nask and some extracts from the Dinkard and Nirangistan. Bombay-London, 1874.
29. West, E.W. Notes on Zarathustra's Doctrine regarding the Soul. JRAS. 1899. pp. 605-11.
30. West, E.W. Zoroaster, the Prophet of Ancient Iran, by A.V. Williams Jackson, New York etc. JRAS. 1899. pp. 686-91.

31. West, E.W. and Haug, M.: The book of Arda Viraf. The Pahlavi text prepared by Dastur Hoshang Jamaspji Asa. Revised and collated with further MSS. With an English translation and introduction and an appendix containing the texts and translations of the Gosht-i Fryan and Hadokht – Nask. Bombay – London, 1872.

32. West, E.W. and Asana, H.D.J.J: Shikand – Gumanik Vijar. The Pazand-Sanskrit Text, together with a fragment of the Pahlavi. Edited with a comparative vocabulary of the three versions and an introduction. Bombay 1887.

E. W. WEST – SCHOLAR OF PAHLAVI LANGUAGE AND LITERATURE

This article discusses the contribution of one of the eminent English scholars i.e. Edward William West in study of Pahlavi language and heritage. Author examines West's contribution in orthography, phonetics and translation of Pahlavi sources. A full list of West's works is also supplied for the reference.

УЧЕНЫЙ ВЕСТ ЭДВАРД УИЛЬЯМ

В статье определяется вклад одного из выдающихся английских ученых Эдварда Уильяма Веста в изучение пехлевийского языка и письменного наследия, в частности в орфографию, фонетику и перевод пехлевийских источников. Также для справки прилагается полный перечень его работ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Додихудо Саймиддинов – сарходими илмӣи шуъбаи забони Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ, доктори илми филология, профессор; тел: +992 905 504 949; Email: dodikhudo@hotmail.com.

Сведения об авторе: Додихудо Саймиддинов – главный научный сотрудник отдела языка Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ, доктор филологических наук; профессор тел: +992 905 504 949 ; Email: dodikhudo@hotmail.com.

About the author: Dr. Dodikhudo Saymiddinov is principal research fellow at the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Email: dodikhudo@hotmail.com; Phone: +992 905 504 949.

THE REDISCOVERY OF SOGDIAN

Nicholas Sims-Williams

The name of the land of Sogdiana and of its people, the Sogdians, has been known since antiquity. In the west, Sogdiana became familiar to the Greeks as a result of its conquest by Alexander in the 4th century B.C.E. In the east, contacts between China and Sogdiana are known to have begun by the 2nd century B.C.E. at the latest; they continued to the end of the Tang and beyond, when the Sogdians were well-known to the Chinese as a race of merchants. In both China and the west, the classical texts continued to be read, and thus the name of the Sogdians was never forgotten. But of their language, which had formerly been widely spoken along the trade routes linking China and the West, hardly a trace survived.

This article consists of two parts. In the first part, I shall describe the beginnings of Sogdian studies, more than a hundred years ago: the first discoveries of documents and inscriptions in the Sogdian language; the decipherment of the scripts in which they were written; the identification of the language as Sogdian; and the first text-editions which provided a basis for understanding this newly discovered language. In the second part, I shall discuss in more detail the oldest Sogdian inscriptions and documents, in particular the recently-discovered inscriptions from Kultobe in Southern Kazakhstan, which cast new light on the early history of the Sogdians and their language.

The rediscovery of Sogdian began in a small way with the partial decipherment of the Sogdian legends on the pre-Islamic coins of Bukhara by the German-Russian scholar Peter Lerch in the 1860s and 1870s. He made his results known at the Third International Congress of Orientalists in St Petersburg in 1876. Lerch seems to have been the first to use the name “Sogdian” for the writing on these coins; and his decipherment of the legend was at least partially correct: in particular, Lerch recognized that the first word is the name of the city Bukhara and that the second word is a Sogdian word for “lord” or “ruler”, though we now know that his reading of some letters was erroneous.

Unfortunately, the inscriptions on the coins of Bukhara were too short to provide any significant knowledge of the Sogdian language. The next discovery was a much more substantial (though poorly

preserved) Sogdian monument, the trilingual inscription of Karabalgasun in Mongolia, which was discovered in 1889. We now know that the three languages of this inscription are Chinese, Runic Turkish and Sogdian, and that the text commemorates the military campaigns and other achievements of the Uyгур qaghans of the 8th-9th centuries, in particular the adoption of Manichaeism as their state religion during the reign of the third qaghan. In recent years the inscription has been intensively studied, in particular by Takao Moriyasu, Yutaka Yoshida and the late James Hamilton, and its content is largely understood. However, the fact that the third version was in Sogdian was not recognized until 1909; [15,726-730] until then, this version was thought to be Turkish, written in Uyгур script, so it played no part in the rediscovery and decipherment of Sogdian.

The real beginning of Sogdian studies came as a result of the exploration of the Turfan oasis in Chinese Turkestan. The existence of ancient ruins and manuscript fragments in the Turfan area first became known as the result of a series of Russian expeditions beginning in 1879. In the mid 1890's, one of these expeditions brought back to St Petersburg a few samples of manuscript fragments. These happened to include a Sogdian fragment from Toyuq; but it could not be read at that time and seems not to have aroused any special interest—it was not published till almost 100 years later. [18,76-77,89 Pl. LXIX] Nevertheless, scholars in several countries did take note of the Russian reports of pre-Islamic antiquities in the Turfan oasis, and a number of expeditions were planned as a result. The most significant of these were the four German Turfan expeditions, the first of which took place in 1902-3. The finds of this expedition included a substantial number of manuscript fragments in a script which was then unknown, but which obviously derived from Aramaic and in many ways resembled the "Estrangelo" variety of Syriac script. The new script was quickly deciphered by F. W. K. Müller, who published his first results in two articles in 1904. [11,348-352; 12] These results were sensational. Not only had Müller succeeded in deciphering the script and reading it almost without error, but he was also able to establish that the fragments represented the literary remains of the Manichaean religion, a literature which until then had been regarded as lost for ever. In addition Müller recognized that the Manichaean manuscripts from Turfan were written in several different languages,

including Turkish, Middle Persian, New Persian and another Iranian language which he provisionally referred to as a “Middle Persian dialect”. One of the manuscripts which Müller published in 1904 (M 172) was a bilingual text in normal Middle Persian and this “Middle Persian dialect”—in fact a passage from a work by the prophet Mani himself, the “Living Gospel”. As we now know, the “Middle Persian dialect” was Sogdian, and so this was the first Sogdian text to be published. Moreover, as well as transcribing the text, Müller was able to make a preliminary attempt at translating it and commenting on the grammatical forms, greatly assisted by the existence of a parallel text in Middle Persian, a language which was already known from the Zoroastrian Pahlavi literature and which bore an easily recognizable relationship to modern Persian. On the basis of this publication, I think it is correct to regard 1904 as the foundation year of Sogdian studies and F. W. K. Müller as its founder. However, there is another scholar who also has a fair claim to be considered the discoverer of Sogdian: this is F. C. Andreas, who was the first to recognize Müller’s “Middle Persian dialect” as Sogdian.

Both Müller and Andreas were highly gifted linguists, each of whom knew a wide range of Oriental languages, but they were very different in their ways of working. One difference between them was that Müller wrote and published swiftly, while Andreas hardly published at all. Much of the work for which Andreas is known was published by his students after his death; and many of his most important discoveries are only known from the publications of other scholars who refer to letters or oral communications from Andreas. It is typical that his identification of Müller’s “Middle Persian dialect” as Sogdian is merely mentioned in passing in a note which he contributed to the second of Müller’s articles of 1904; [11, 111. The edition of M 172 is on pp. 100-103] a little later, in 1907, Müller mentions in a footnote that Andreas had given a lecture on his discovery at the Academy of Sciences in Göttingen, where he was the Professor of Oriental Philology, but it seems that this lecture was never published. [13,260] In 1908, another footnote by Müller explains for the first time how Andreas had reached this conclusion. [14, No. 2, 3 n. 3] He cites an oral communication from Andreas, according to which he based his identification on a comparison between the language of the Manichaean fragments and the Sogdian linguistic material cited by the

great Muslim polymath al-Beruni. Beruni, who lived from 973 to 1048 C.E., wrote many works in Arabic on scientific and antiquarian subjects. In these works he often cited technical terms in other languages, including Egyptian, Syriac and Sanskrit, as well as in various Iranian languages such as Persian, Sogdian and his own native language, Choresmian. In particular, in his great work on chronology, which was edited and translated by the German scholar Eduard Sachau towards the end of the 19th century, Beruni lists the names of the twelve months and the names of the 30 days of the month in many languages, including Sogdian. Andreas had observed two special features of the Sogdian forms cited by Beruni: the change of Old Iranian **θr* to *š* (or *xš*), and the change of **h* to *x*. Since these same phonological developments were found in Müller's "Middle Persian dialect", he concluded that this "dialect" was in fact Sogdian. As Müller pointed out, Andreas' conclusion was confirmed by the agreement of the Sogdian month-names given by Beruni with those attested in the Manichaean fragments. This was in fact a very strong argument, as only a few of the Sogdian month-names have cognates in other Iranian calendars. Taken as a whole, the list of month-names is unique to Sogdian. [See 3,87-95 where the calendar terms attested in Sogdian texts and in Beruni's lists are presented side by side.]

Another important contribution by Andreas, which was again made, known by his colleagues rather than by Andreas himself, was his discovery that a dialect of Sogdian survives in the Yaghnobi language, which is still spoken today by a small community by a small community here in Tajikistan. The first specimens of Yaghnobi seem to have been recorded in 1870 by a Russian traveller, A. L. Kuhn; several other travellers followed in his footsteps and published short vocabularies and paradigms of inflected words. Andreas' recognition of the close relationship between Sogdian and Yaghnobi was first made known by Müller in 1907. In a footnote, Müller mentions some of the agreements in the vocabulary of the two languages, which had led Andreas to this conclusion, adding a few more examples of his own. As in the case of the month-names, the argument was very strong, since no languages other than Sogdian and Yaghnobi share this particular set of words. [13, 261 n. 3; 22,531-558]

While Andreas contributed to the development of Sogdian studies by casual remarks which he let drop in letters and

conversation, Müller continued to make his mark with a series of more substantial publications. In 1904, while Müller was busy deciphering the Manichaean manuscripts brought to Berlin by the first German Turfan Expedition, a second German expedition led by Albert von Le Coq had already set out to continue the exploration of the Turfan oasis. In 1905, Le Coq's assistant Theodor Bartus had the good luck to unearth a large deposit of Christian manuscripts in Syriac script at the site of Bulayiq, 10 km north of Turfan. Nowadays we know that this site was a Christian monastery. A selection of photos was sent to Berlin, and the texts were immediately published by Eduard Sachau (the same scholar who had earlier edited and translated Beruni's *Chronology*). [21,964-978] Most of the manuscripts published by Sachau were liturgical texts in Syriac, but one was a Sogdian text in Syriac script. Sachau could only understand a few words—in fact, this is an exceptionally difficult text, which had to wait until 1985 for a complete edition and translation [23]—but he did recognize that the text was written in the same language as Müller's "Middle Persian dialect".

Sachau's article of 1905 was the very first publication of a new variety of Sogdian, Christian rather than Manichaean in its content and written in Syriac rather than Manichaean script. But since the text could not be understood, the publication did not immediately lead to any significant advance in the study of the Sogdian language. Once again, progress came through the work of Müller, who soon found several folios amongst the manuscripts from Bulayiq which contained parts of the New Testament, translated into Sogdian from the Syriac Peshitta version of the Bible. Some of these folios were bilingual, with the text presented phrase by phrase, first in Syriac and then in Sogdian. When Müller published the first specimens of these Christian Sogdian biblical texts in 1907, he justifiably described them as the "key" to the understanding of Sogdian. [13,260-270;16] Since the Syriac language was well understood, and since the translation closely followed the wording of the Syriac, it was possible to be sure of the meaning of almost every word and grammatical form in the Sogdian text.

Müller's discovery of the Sogdian biblical texts was presented in a lecture at the Academy in Berlin in March 1907. In that same month, Aurel Stein was the first European to visit cave no. 17, the "Library Cave", at Dunhuang in Western China. The cave had been discovered

in 1900, as is recorded in the diary of Ye Changchi 葉昌熾, and a number of Chinese scrolls, Sanskrit *pothi* leaves and paintings had already been removed before the time of Stein's visit. [20,1-5] But Aurel Stein and Paul Pelliot, who came to Dunhuang in the following year, seem to have been the first to take away any Sogdian manuscripts.

The discovery of the Dunhuang Library Cave added a new dimension to the study of Sogdian. The Sogdian manuscripts from Turfan which had so far been deciphered and which were already beginning to be published were all Manichaean and Christian texts, written in either Manichaean or Syriac script. The Sogdian manuscripts from Dunhuang were mostly Buddhist texts, and they were written in yet another script, the native script of the Sogdian homeland. Nowadays we refer to this script simply as "Sogdian script". The script could be read fairly easily, as it is essentially the same as the script which was still used for writing Uygur. Another important difference between the manuscripts from Turfan and the manuscripts from Dunhuang is that the latter are, on the whole, much better preserved. Most of the Turfan texts are fragments, with a few complete folios but no complete books. Some of the Sogdian manuscripts from Dunhuang contain very substantial texts, with several hundred, even a thousand lines. A few are actually complete, such as the "Sutra of Causes and Effects" which was amongst the first to be published.

Stein returned to London with the manuscripts he had obtained from Dunhuang in 1909, but he had considerable difficulty in finding anyone to work on the Sogdian material. At first the Sogdian scrolls were thought to be in Uygur, and photographs were sent to Edward Denison Ross for decipherment. Ross identified the language as Sogdian and volunteered to work on the material, but Stein rejected his offer on the grounds that Ross did not have the necessary expertise. [29,469-478] Instead, the work was entrusted to Müller in Berlin. Müller did make some progress, using his knowledge of Chinese to identify Sogdian translations of the *Vimalakīrtinirdeśa-sūtra* and the *Padmacintāmañidhāraṇī-sūtra*; but no publication resulted until many years later, in part because Müller was preoccupied with his work on the Sogdian and Uygur manuscripts from Turfan. Pelliot was more successful, obtaining the energetic assistance of a young French specialist, Robert Gauthiot, to study the Sogdian

manuscripts, which he had taken from Dunhuang to Paris. Beginning in 1911, Gauthiot published a steady stream of articles based on these Sogdian manuscripts. In one of his first articles, Gauthiot discussed the history of the Sogdian alphabet, from its Aramaic origin to its later manifestation in the Uygur cursive script; [5,81-95] and the next year, in 1912, he was responsible for the first ever publications of Buddhist Sogdian texts. One was the *Dīrghanakha-sūtra*, a short but complete work, the Sogdian version of which was based on the early 8th-century Chinese version by Yijing 義淨, as Gauthiot was able to establish with the help of the Buddhologist Sylvain Lévi.[6,357-367] The other was the *Vessantara Jātaka*, a long narrative text, which seems not to be a direct translation from Chinese or any other known original, but a Sogdian retelling of a well-known story, that of one of the Buddha's former lives.[7,163-193,429-510] As a narrative rather than a doctrinal text, the *Vessantara Jātaka* was comparatively easy to understand even without the aid of a closely parallel text in a better-known language; and since it is a well-preserved text of over 1800 lines, it provided for the first time a substantial sample of natural Sogdian syntax, without the distortions introduced by the translators of the Christian texts in their efforts to preserve the exact wording of the Syriac bible.

If we may take 1904, the date of the first publication of a Sogdian text, as marking the real beginning of the rediscovery of Sogdian, the first decade of Sogdian studies may be said to end with the printing of the first part of Gauthiot's Sogdian grammar, in 1913-1914. [8] Only a few copies of this work had been distributed in 1914 when the First World War broke out; as a result, the volume was not widely distributed until 1923. The book therefore bears the official publication date "1914-1923". Nevertheless, it was actually written in 1913. The fact that it was possible to compose such a work in that year, less than ten years after the publication of the first short Sogdian text, shows how quickly the field had developed within that time.

The Sogdian texts whose discovery and decipherment I have spoken about so far, whether in Manichean, Syriac, or the native Sogdian script, all belong to a quite late period in the history of Sogdian, mainly the 8th to 10th centuries.

A somewhat earlier form of the Sogdian language and script came to light in the early 1930s with the discovery of an archive of Sogdian

documents at Mt Mug, here in Tajikistan. For the first time, scholars had access to Sogdian as it was written in its homeland rather than in the diaspora and to a wide variety of non-religious texts: legal documents, orders, accounts and business letters. The variety of Sogdian script used in these documents is very ambiguous and hard to read, so it took many years for these texts to be deciphered and published in full; but luckily the archive also included one letter in Arabic, from which it was immediately clear that the documents belonged to the very beginning of the 8th century, when Dhēwāshīch, the last ruler of Panjikent and king of Sogdiana, resisted the invasion of the Muslim Arabs. So, in addition to their linguistic importance, the Mug documents are a primary source for one of the most dramatic and transformative episodes in the history of this country: the beginning of its incorporation into the Muslim world.

By that time, Sogdian had already been a written language for many centuries, as is proved by the so-called “Ancient Letters”, a group of paper documents discovered by Sir Aurel Stein on the frontier wall guarding the route between China and Central Asia. [The only complete edition of these letters is 19, which is now seriously out of date. Three letters have so far been re-edited for no. 1 see: 26,181-193; for no. 2 see: 25, 267-280; for no. 5 see: 10,91-104. For further discussion of the contents of the letters see: 2; 24,45-67.] These texts are both the earliest and the most important Sogdian sources concerning the activities of the Sogdian merchants in China. The letters were written by members of the Sogdian merchant colonies in western China, at least one of them in Guzang 姑臧 (Sogd. *kc'n*) and two in Dunhuang (*δrw'n*). The only one, which bears an address, was sent to Samarkand; some others may have been destined for Loulan or other places on the route between Dunhuang and Samarkand.

The letters contain much information on the activities of the Sogdian merchants in China at this period, though unfortunately many details are obscure as a result of linguistic difficulties and the poor state of preservation of the texts. It is typical that only a few of the commodities traded are clearly identifiable: gold (*zyrn*), musk (*yxs-*), pepper (*pδ'pδ[y]h*), camphor (*kprwh*), cloth made of hemp or flax (*kynpwyn'k*), and wheat (*'δwkh*). It has been said that silk is not mentioned in the Ancient Letters. If that is so, it must be due to the

limited extent of the texts, since there is no doubt that silk played an important role in the east-west trade at this period (even if the concept of the “Silk Road” had not yet been invented). Recently, however, I was able to show that the otherwise unknown term *пырык*, which occurs twice in Letter No. 6, is probably a Sogdian word for “silk”. [26,182]

The Ancient Letters are written in a much more archaic version of the native Sogdian script, far removed from the Uygur Turkish script which had made possible Gauthiot’s decipherment and significantly closer to the underlying Aramaic script. In fact, at the time of their discovery the writing was described by Stein as “Aramaic”, and at first they were entrusted to an Aramaic specialist for decipherment. Once again it was Andreas who recognized that the script and language of the letters was Sogdian, though of a much older type than that of the other Sogdian documents known at the time.

The actual date of these letters was for a long time unclear. Stein himself assigned them to the early 2nd century C.E., which would probably make them the earliest surviving paper documents. (According to tradition, Chinese paper was invented in 105 C.E.) On the other hand, the late Akira Fujieda, an expert in the history of Chinese paper, argued that the paper on which they are written be earlier than the beginning of the 6th century. Luckily, the longest of the letters contains several references to contemporary events in China: to a severe famine in Luoyang (Sogd. *sry*), the Chinese capital, as a result of which the emperor had fled from the city; to fighting between the Huns (*xwn*) and the Chinese (*cyn*); and to the destruction of the cities of Luoyang and Ye 鄴 (Sogd. *'nkp' < EMC ηῑap*). From these details, W. B. Henning deduced that the letters must have been written within a year or two of the sack of Ye in 307 and of Luoyang in 311 C.E., a view confirmed and supported with additional arguments by Frantz Grenet and myself. [4,601-615]; 9,101-122] Thus the discovery of the Ancient Letters in 1907 pushed back the history of Sogdian to the early fourth century.

Nearly a century later, another discovery was to push back the history of Sogdian to an even earlier date, perhaps to the 2nd century C.E. or even earlier. It was in February 2006 that I first learnt from Frantz Grenet that several fragments of baked clay plaques, with inscriptions in an alphabet of Aramaic origin, had come to light in

Southern Kazakhstan. All of them come from the excavations led by Prof. Aleksandr Podushkin at the site of Kultobe, in the valley of the River Arys, on the territory of the ancient state referred to in Chinese sources as Kangju. The first inscribed fragment was found in 1996. Since then the excavations have continued almost every year, and fourteen fragments have been found so far, the most recent in 2011. The earliest discoveries had already been made known in 2000, in Professor Podushkin's book on the ancient "Arys culture" of South Kazakhstan, [17] but they did not immediately attract much attention.

The site of Kultobe lies on the south bank of the river. It consists of both a citadel (mostly washed away when the river changed course in the 1940s) and a fortified lower town; it seems that the site formed part of a system of fortifications stretching along the River Arys as far as Otrar in the west. Excavations at Kultobe and other sites in this area have revealed a culture, which the excavator, Aleksandr Podushkin, has named the "Arys culture". This civilization seems to have flourished for a millennium, from the 4th century B.C.E. to the 6th century C.E. Some of the inscribed plaques were found associated with ceramics belonging to the so-called "Karatobe" phase of this culture, which is datable between the 1st and 4th century C.E. on the basis of imported material with which it is associated in the numerous nomadic graves of the region. On the basis of the date of these sites and their geographical position, it seems clear that they should be connected with the state or confederation referred to in Chinese historical records as Kangju. For a very long period Kangju seems to have been the principal state north of the Oxus, which had diplomatic relations with China between the 2nd century B.C.E. and the 4th century C.E.—a large part of the period to which Podushkin assigns the "Arys culture".

Nearly all of the fragments of inscriptions so far known were found in the western part of the site, near the bank of the former course of the river, which has washed away the greater part of the citadel. According to a hypothesis first suggested by Frantz Grenet, these inscribed plaques may originally have adorned the wall or the gateways of the city. All of them were inscribed on clay before firing. Some of the inscriptions are quite small fragments, with just a few words or letters preserved, but at least two bricks preserve a text which is substantial enough to be translated.

The discovery of these inscriptions immediately raised two questions: what is their script? and what is their language? It was clear straightaway that the script is a derivative of the Aramaic alphabet, which was not only used for writing Aramaic but which also came to be used for writing almost all of the Middle Iranian languages spoken on the territory of the former Achaemenian empire. It was easy to recognize certain letters of the Aramaic alphabet; it was also easy to recognize certain Aramaic words. But the presence of Aramaic words did not prove that the language is Aramaic, since it is a characteristic feature of the writing of Middle Iranian languages that many Aramaic words are used as logograms to represent the equivalent Iranian words.

As for the script, several letters display a shape which is quite characteristic of the Sogdian script and significantly different from all the other Middle Iranian scripts. At the same time, it is noteworthy that certain letters, such as *samekh* and especially *he*, are much more archaic in appearance than the forms attested in the Ancient Letters. Some orthographic usages are also archaic. For example, the sound [θ] is written with the letter *tau*, as in Aramaic, rather than with the letter *lamedh*, as in all later Sogdian texts. Above all, the relative proportion of Aramaic logograms and phonetic spellings in the inscriptions of Kultobe is the opposite of what one finds elsewhere in Sogdian: later Sogdian texts are essentially written phonetically, with just a few logograms for the most common words, whereas the Kultobe inscriptions contain so many logograms that they appear at first sight to be written in Aramaic. All these linguistic and orthographic features show that the inscriptions of Kultobe really are in Sogdian, but significantly earlier than the Ancient Letters of the early fourth century. Unfortunately, they do not allow a more precise dating.

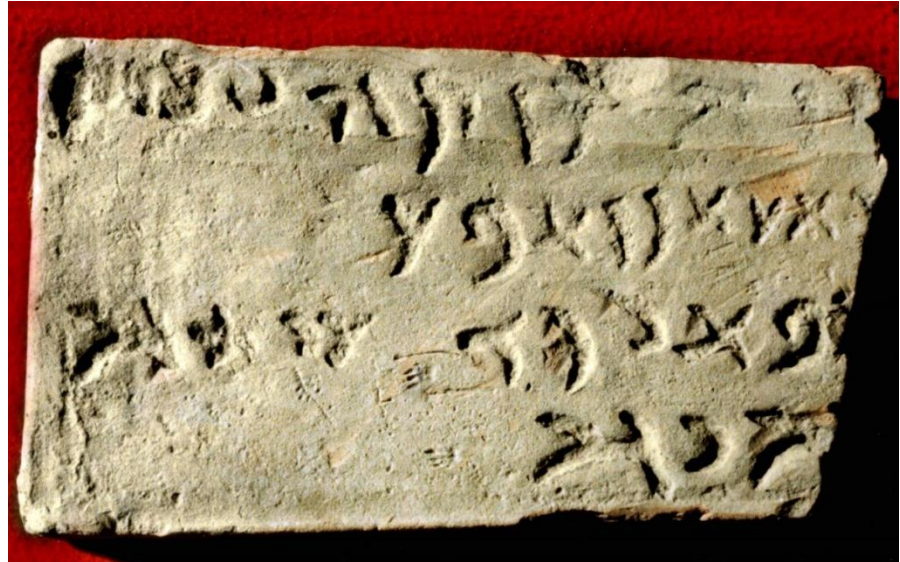
As I have already mentioned, most of the inscriptions so far discovered at the site of Kultobe are mere fragments. Only two of them provide enough continuous text to make it possible to understand them as a whole. The first is inscription no. 2, a very short but almost complete text: [All the Kultobe inscriptions, apart from the most recent discoveries, are edited in 27,95-111; 28,1005-1034]

- 1 (ZNH) (k)nth w(β••)
- 2 (c)'c'nn'pc
- 3 (s)p'ðny CWRH

“This city ... belongs to
the leader of the army
of the people of Chach

4 (H)WH

in person”

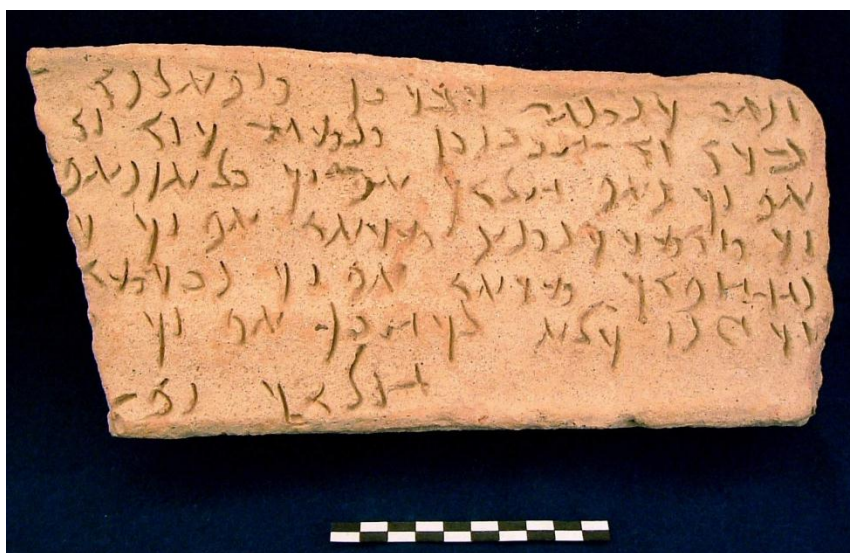
Of the 7 words of this text, at least two are new. One is the logogram *HWH* for the verb “to be”. The other is a word for “general”, *sp’δny*, a compound whose literal meaning is “army-leader”. With the adjective *c’c’nn’pc*, which is already known from some of the coinage of Chāch, the meaning is “leader of the army of the people of Chāch”. The site of Kultobe is almost due north of Tashkent, a city which takes its name from the former state of Chāch. In ancient times, however, the capital of Chāch was probably further south at the archaeological site known as Kanka. Assuming that I am right to interpret *knth* in line 1 as *kanθ*, the ordinary Sogdian word for “city” (written *knδh* in later Sogdian), the purpose of the inscription would be to claim the city of Kultobe as the property of the leader of the army of the people of Chāch.

The most important inscription is no. 4, which consists of 7 long lines (although they are all incomplete on the left side):

- 1 ZNH knth ‘BDt sp’δny (c)[..... ZKn]
- 2 BRY ZY šwt TMH KZY ZY [.....]
- 3 ‘P ZK n’p HLYK ‘P ZK wδ’nn’p[HLYK]

- 4 ZK symrkntc MR'Y 'P ZK k[š'yk MR'Y 'P ZK]
 5 nxšpyk MR'Y 'P ZK nw(k!)my[tn MR'Y 'PZYš]
 6 ZK GNZ KL' LKHt 'P ZK •[..... 'P ZK]
 7 (blank) HLYK NP(Š)[H/Y (blank?)]

“This city was built by the leader of the army, Ch[... the] son of [...]. He went(?) there so that(?) both the (land) allotted to (our) people and the [land allotted to] the nomads [might be ...; and] the lord of Samarkand and the [lord of] K[ish and the] lord of Nakhshab and the [lord of] Nawak-me[than agreed(?); and he(?)] took all the treasure and the [... and the] (land) allotted [to ...] (as his) own.”

Like no. 2, the inscription begins with the words “this city”. A little further on in the first line we have another mention of the “leader of the army”. The “leader of the army” is apparently named as the founder of the city, if the verb of this sentence is to be read as a logogram (*BD*) meaning “to make, to construct”. Though the text does not seem to say so explicitly, one may suppose that the general referred to here is the same “leader of the army of the people of Chāch” who is mentioned in inscription no. 2. The missing part at the end of the first line probably contained his name and the name of his

father, as is implied by the presence of the word *BRY* “son” at the beginning of the second line.

In line 3 we find another very interesting new word: the compound *wδ'nn'p* “the tent-people”, i.e. “the nomads”. Here “the tent-people” are contrasted with another group, referred to simply as *n'p* “the people”, which in this context must mean “our people” or “the settlers”. The key word for the interpretation of this passage is the logogram *HLYK*. This logogram probably represents the passive participle of the Semitic root *HLQ* “to allot”, used here as a noun with the meaning “what is allotted, portion”. Thus it seems that these lines refer to a distribution of territory between the nomads and the Sogdian colonists. What one may deduce from the text on this point is neatly paralleled by the archaeological record, which shows that fortified settlements such as Kultobe were contemporary with the nearby nomadic burial sites and that they share the same types of pottery and other artefacts.

The second half of this text names the rulers of several Sogdian principalities, who have participated in some way in the activities of the leader of the army of Chāch. Of the four names of Sogdian cities, which are attested here in the form of ethnic adjectives, only two are perfectly preserved. One is *symrknt*, i.e. Samarkand; the other is *nxšpy* or *nxšp*, i.e. Nakhshab or Nasaf, the ancient and mediaeval name of the city which is now called Karshi. The restoration of *k[š'y]*, i.e. Kishāy, the Sogdian name of Kish, modern Shahrisabz, may appear rather hypothetical, but it is confirmed, to some degree, by inscriptions no. 1 and no. 10, which seem to belong to duplicate copies of no. 4. In these two fragments, as in inscription no. 4, the adjective *kš'yk* “belonging to Kish” appears exactly above the name of *nwkmytn*, i.e. Nawak-mēthan, literally “the New Residence”, the ancient capital of the oasis of Bokhara, a name attested as Niumi 忸密 in Chinese sources. Consequently, it seems almost certain that inscription no. 4 names the rulers of the four main cities of central and southern Sogdiana: Samarkand, Bokhara, Kish and Nakhshab.

Naturally, one wonders what these rulers were doing so far from their own countries. Unfortunately the relevant verb is missing, probably in the lacuna at the end of the third line, but we may guess that they sent soldiers or colonists to help the people of Chāch to

extend Sogdian power towards the north. It is also unclear who is the subject of the last sentence of the inscription. Was it the four rulers who took the treasure and the land as their own? Or was it the general of the people of Chāch? From a grammatical point of view, either solution is equally possible.

In recent seasons of excavation, since the publication of my first reading of these inscriptions, three further fragments have been found. In the case of no. 12 and no. 14, enough text survives to show that they are duplicates of no. 2. That is easily compatible with the interpretation of text no. 2 as a statement of ownership of the city: such a statement might well have been duplicated many times and displayed at various places in the city. Finally, I must mention fragment no. 13, which was not found in the alluvial zone downstream from the citadel, like all the other fragments, but in the lower part of the town. It was lying on the floor, obviously a secondary location. The ceramics found in the excavated part of the lower town date from the 1st-4th centuries C.E., so one might conclude that some of the inscriptions were removed from their original location at quite an early period. This fragment is also a duplicate, or a near-duplicate, this time of the long inscription no. 4. The only difference is that the four Sogdian cities are apparently named in a different order, with Samarkand second rather than first.

Now that one sees how many of the inscriptions are duplicates, it is worth considering whether this may apply to others too. In particular fragment no. 5 could well be yet another duplicate of no. 4 and no. 13:

1]w(n)w(n)[	“... victorious(?) ...
2 Z]K n’p [	... the people ...
3]’P Z(K)[	... and the ...
4]MR(’)[Y	... lord ...”

All the surviving words in fragment no. 5 occur in the same order in no. 4, except for the word *wnwn* in the first line. This word means “victorious”; it is also a common name and name-element, like the English name “Victor”, and in fact it is attested as the name of the ruler on some later coins of Chāch. If fragment no. 5 is indeed a duplicate of no. 4, “Victor” must either be part of the name of the

general or part of the name of his father, both of which are unfortunately missing in a lacuna in no. 4.

Until recently, almost all our information about Kangju was based on the statements in Chinese historical works such as the *Shi ji* and *Han shu*. Now these statements can be confronted with the Kultobe inscriptions as well as a growing body of archaeological data from Podushkin's excavations. In addition, as is shown in a paper by Bi Bo of Renmin University of China, Beijing, [1,99-109] important contemporary information concerning Kangju is to be found in some of the woodslips found near Dunhuang at the Xuanquan site, a Han-period postal station. In various ways these woodslips confirm the accuracy of the Chinese chronicles, for instance, regarding embassies to the Han court from Kangju. One text mentions envoys from Kangju together with envoys from Suxie蘇婼, i.e. Sogdiana, which is also mentioned in the *Han shu* as the first of "five lesser kingdoms" subject to Kangju. Although the identification of the "five lesser kingdoms" is quite problematic, it is very tempting to follow Bi Bo's suggestion that they correspond to the five Sogdian city-states mentioned in the Kultobe inscription: Samarkand, Bokhara, Kish, Nasaf and Chāch. At any rate, the Sogdian inscriptions of Kultobe now provide a contemporary and indigenous source for this early period in the history of Sogdiana as well as our earliest evidence for the Sogdian language.

Bibliography

1. Bi Bo, "Kaogu xin faxian suojian Kangju he Sute [Recent Archaeological Discoveries Regarding Kangju and Sogdiana]", in: Zhang Defang (ed.), *Gansu sheng di er jie jiandu xue guoji xueshu yantao hui lunwen ji* [Proceedings of the Second International Conference on Bamboo and Wood Slips held in Gansu Province], Shanghai, 2012, 99-109.
2. de la Vaissière, É. *Sogdian Traders: A history*, Leiden, 2005
3. Henning, W. B. "Zum soghdischen Kalender", *Orientalia*, 8, 1939, 87-95.
4. Henning, W. B. "The date of the Sogdian Ancient Letters", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12/3, 1948, 601-615.
5. Gauthiot, R. "De l'alphabet sogdien", *Journal Asiatique*, 10th series, 17, 1911, 81-95.

6. Gauthiot, R. "Le sutra du religieux ongles-longs", *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, 17, 1912, 357-367.
7. Gauthiot, R. "Une version sogdienne du Vessantara Jātaka", *Journal Asiatique*, 10th series, 19, 1912, 163-193, 429-510.
8. Gauthiot, R. *Essai de grammaire sogdienne*, I, Paris, 1914-1923.
9. Grenet, F, Sims-Williams N., "The historical context of the Sogdian Ancient Letters", *Transition periods in Iranian history*, Leuven, 1987, 101-122.
10. Grenet, F, Sims-Williams N. & de la Vaissière, É. "The Sogdian Ancient Letter V", *Bulletin of the Asia Institute*, 12, 1998 [2001], 91-104
11. Müller, F. W. K. "Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkistan", [I], *SPAW*, 1904, 348-352;
12. Müller, F. W. K. Anhang zu den *APAW* (*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*), 1904.
13. Müller, F. W. K. *SPAW*, 1907.
14. Müller, F. W. K. "Neutestamentliche Bruchstücke in soghdischer Sprache", *SPAW*, 1907, 260-270.
15. Müller, F. W. K. "Uigurica [I]", *APAW*, 1908.
16. Müller, F. W. K. "Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei", *SPAW* (*Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*), 1909, 726-730.
17. Müller, F. W. K. "Soghdische Texte I", *APAW*, 1912, No. 2.
18. Podushkin, A. N. *Arysskaya kul'tura Yuzhnogo Kazakhstana (IV v. do n.è. - VI v.n.è.)* [*The Arys culture of Southern Kazakhstan (4th century B.C.E. - 6th century C.E.)*], Turkestan, 2000.
19. Ragoza, A. N. *Sogdiyskie fragmenty central'noaziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moscow, 1980, 76-7, 89, Pl. LXIX.
20. Reichelt, H. *Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museums*, II, Heidelberg, 1931
21. Rong Xinjiang, "Ye Changchi: Pioneer of Dunhuang Studies", *IDP News*, 7, 1997, 1-5.
22. Sachau, E. "Litteratur-Bruchstücke aus Chinesisch-Turkistan", *SPAW*, 1905, 964-978.
23. Salemann, C. "Manichaica II", *Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk*, 1907, 531-558.
24. Sims-Williams, N. *The Christian Sogdian manuscript C2* (Berliner Turfantexte, 12), Berlin, 1985.

25. Sims-Williams, N. "The Sogdian merchants in China and India", *Cina e Iran da Alessandro Magno alla dinastia Tang* (Orientalia Venetiana, V), Florence, 1996, 45-67.
26. Sims-Williams, N. "The Sogdian Ancient Letter II", *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach*, Trier, 2001, 267-280.
27. Sims-Williams, N. "Towards a new edition of the Sogdian Ancient Letters: Ancient Letter 1", *Les sogdiens en chine*, Paris, 2005, 181-193.
28. Sims-Williams N & Grenet, F. "The Sogdian inscriptions of Kultobe", *Shygys*, 2006/1 [2007], 95-111
29. Sims-Williams, N. Grenet F. & Podushkin, A. "Les plus anciens monuments de la langue sogdienne: Les inscriptions de Kultobe au Kazakhstan", *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 2007 [2009], 1005-1034.
30. Sims-Williams, U. "Behind the scenes: Some notes on the decipherment of the Sogdian manuscripts in the Stein Collection", *Exegisti monumenta. Festschrift in honour of Nicholas Sims-Williams*, Wiesbaden, 2009, 469-478, esp. 473-476.

ПОВТОРНОЕ ОТКРЫТИЕ СОГДИЙСКОГО ЯЗЫКА

В течение первого тысячелетия нашей эры согдийский язык представлял собой одним из наиболее важных языков торговли и культуры «Шелкового пути», связывающих Восток и Запад. Один из согдийских диалектов сохранился до наших дней под названием «ягноби». Согдийским языком в качестве письменного языка перестали пользоваться в начале XII века. В статье описывается начало истории согдийских исследований более чем сто лет назад, а также обсуждается недавнее открытие согдийских надписей, которые намного старше любых, ранее известных нам письменных источников.

Ключевые слова: согдийский язык, ягнобский язык, рукопись, восточноиранские языки.

КАШФИ ДУБОРАИ ЗАБОНИ СУҒДӢ

Забони суғдӣ дар ҳазорсолаи аввали солшумори мо яке аз муҳимтарин забонҳои муносибатҳои фарҳангӣ ва тиҷоратии "Шохроҳи Абрешим", ки Шарқро бо Ғарб мепайваस्त, буд. Ҳарчанд забони суғдӣ дар аввали қарни XII аз истифода берун шуд, аммо яке аз ғӯишҳои он бо номи ягнобӣ машҳур аст, ки то

имрӯз истифода мешавад. Дар мақола таърихи омӯзиши забони суғдӣ, ки беш аз 100 сол пеш шурӯъ мешавад, баррасӣ меёбад. Ҳамчунин яке аз қадимтарин осори хаттии суғдӣ таҳқиқ мешавад.

Вожаҳои калидӣ: забони суғдӣ, забони ҷанубӣ, дастнавис, забонҳои шарқии эронӣ.

Дар бораи муаллиф: Николас Симс-Уилямс узви Академияи илмҳои Британия, профессори Донишгоҳи шарқшиносӣ ва африқошиносии Лондон.

Сведения об авторе: Николас Симс-Уильямс член Британской академии, профессор Школы ориенталистики и африканских исследований Лондонского университета.

УДК:491.55

**МАТН ВА ДАСТХАТ: ИДОМА ВА ҲИФЗИ ОСОРИ
СУРӢНӢ ДАР МАТНҲОИ СУҒДИИ МАСЕҲӢ**

Баракатулло Ашӯров

*Институту забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии
ба номи Рӯдакии АИ ҶТ*

Мақсади ин мақола баррасии масъалаи идома ва ҳифзи осори динии сурӢнӣ дар осори суғдии масеҳӣ мебошад. Мавзӯи мазкур дар асоси осори хаттии суғдӣ, ки дар аввали қарни бистум дар ноҳияи Турфони Ҷумҳурии мардумии Чин кашф шуда буданд, таҳлил мешавад.

Мақола дар ду қисмат тартиб дода шуда, қисми аввал ба муаррифии мухтасари осори суғдии масеҳӣ алоқаманд буда, қисми дуюм бевосита мавзӯи асосии мақоларо инъикос менамояд.

I

Қариб ҳамаи дастхатҳои масеҳии суғдӣ, ки имрӯз ба аҳли илм маълум аст дар қитъаи вайроншудаи даври масеҳии Булайик (*Shüi-pang, Bulayiq*) кашф шудаанд.¹ Дастхатҳои мазкур аз ҷониби донишмандони олмонӣ Алберт Грундвел (Albert

¹ Булайик 10-км шимол аз ноҳияи Турфон, дар ҷануби Ҷумҳурии мардумии Чин воқеъ мебошад.

Grünwedel) ва Алберт вон ле Кок (Alber von le Coq) дар ҷараёни чор экспедитсияи кофтуковии бостоншиносӣ, ки байни солҳои 1902 ва 1914 ташкил шуда буд, пайдо гардидаанд [Барои маълумоти мухтасар дар бораи фаъолияти кофтукови олимони олмонӣ дар Турфон ниг. ба 29, 13–37]. Берун аз Булайик, теъдоди ниҳоят камтарини дастхатҳо дар ноҳияҳои гирду атрофи Дунхуанг, дар маҳаллаҳое, ки дар он таърихан суғдиён дар асрҳои VI-VII зиндагӣ мекарданд, низ кашф гардидааст.

Имрӯз ҳамаи матнҳои бозёфтшуда дар Олмон дар Академияи фанҳои гуманитарӣ ва ҷамъиятшиносии Бранденбурги Берлин, дар бунёди ‘Турфоншиносӣ’ (*Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Turfanforschung*), дар шӯъбаи шарқшиносии китобхонаи давлатии Берлин (*Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*) ва Осорхонаи фарҳанги Осиё (*Museum für Asiatische Kunst*) нигоҳдорӣ мешаванд. Теъдоди ками дастхатҳо, ки аз тарафи кишваршиносии англис Сир Ауврел Стейн (Sir Auvrel Stein) дастрас ва пайдо карда шуда буданд, дар китобхонаи Британияи Лондон (the British Library) маҳфуз мебошад.

Теъдоди умумии дастхатҳои суғдии масеҳии дар бунёди Турфоншиносии Берлин дарҷшуда 600 адад мебошад. Маҷмуаи мазкур дар ҷаҳон калонтарин коллексияи дастхатҳои масеҳии ба яке аз забонҳои эронӣ навишташуда ба шумор мераванд. Аз лиҳози мазмун ва мундариҷа, дастхатҳои мазкур жанрҳои гуногуни адабиёти динӣ ва ахлоқиро дар бар мегиранд. Дастхатҳои номбурда дар ду намуди хат, яъне хатти асосии суғдӣ (хатти шикастаи оромиасос, курсив) ва хатти сурёнии эстарангело (хатти расмии масеҳиёни сурёнизабони шарқӣ) навишта шудааст. Аз нигоҳи забонӣ дастхатҳои мавҷуда ҳамчун монолингвал (якзабона), билингвал (дузабона) ва мултилингвал (бисёрзабона) тасниф мешаванд. Дар дастхатҳо забонҳои суғдӣ, сурёнӣ, юнонӣ ва уйғурӣ истифода шудаанд [1,53-70].

Феҳристи дастхатҳои эронизабони бо хатти сурёнӣ эҷодшудаи коллексияи Турфон (*Iranian manuscripts in Syriac script in the Berlin Turfan collection catalogue*), дастхатҳои мавҷударо дар асоси жанрҳояшон ба чунин гурӯҳҳо тақсим мекунад [25; 26; Барои таҳлили умумии адабиёти масеҳӣ дар форсии миёна ниг. ба: 24,266-287; Барои маълумоти умумӣ доир ба осори хатти

масеҳии дар забон ва алифбоҳои гуногун, ки дар Турфон ва Дунхуанг ёфт шудаанд ниг. ба: 8, 22-42; 9, 92-120]:

1. Матнҳои фарогирандаи қисматҳои гуногуни Китоби Муқаддас (Библия). Ба ин гурӯҳ хонишҳои мунтахаб аз Инҷил ва Номаҳои Хавориён, ки дар рӯзҳои гуногуни ҳафта ва ҷашнҳо кироат мешуданд шомиланд. Бояд қайд намуд, ки дар осори то имрӯз маълуми масеҳии суғдӣ аз Аҳди Қадими Китоби Муқаддас (Таврот) танҳо Китоби Забур боқӣ мондааст, ки он бо хатти шикастаи суғдӣ навишта шудааст.² Аз китоби Инҷил бошад дар байни матнҳои мавҷуда ягон иқтибос аз Инҷили Маркус то имрӯз пайдо нашудааст.

2. Адабиёти дар ҳамоишҳои парастииш ва маросимҳо кироатшаванда (матнҳои литургиявӣ), ниёишҳо ва дуоҳо. Аксари айти адабиёти мансуб ба ин категория бо забони сурёни дар ҷашнҳо ва маросимҳои алоҳида истифода мешуданд. Дар ин гурӯҳи навиштаҷот танҳо тафсир ва мушаххасоти алоҳидаи онҳо дар ҳошияи дастхатҳо ё дохили матн дар суғдӣ навишта шудаанд. Мисолҳои ба ин гурӯҳи дастхатҳо мансуббуда дар қисми дууми мақола оварда шудааст.

3. Зиндагиномаи шахсиятҳои рӯхонӣ (агиография), андарзҳои ахлоқӣ, дастурҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ ва адабиёти умумии масеҳӣ. Қисми калонтарини матнҳои ин категория сарнавиштҳои шахсиятҳои рӯхонӣ, ба вижа ҳаётномаи шаҳидони масеҳии замони Сосониён ва салтанати Румро фаро мегиранд. Масалан, дастхати С2 достони Яздин, Адурҳормизд ва Анаҳит, ки аз тарафи коҳинони зардуштӣ бинобар сабаби қабул кардани масеҳият кушта мешаванд, яке аз намунаҳои калонтарини агиографӣ дар суғдӣ мебошад [15,31-64].

4. Матнҳои гуногунмавзӯ ва ғайридинӣ. Дар ин категория

² На ҳамаи дастхатҳои суғдӣ, ки дар хатти шикастаи суғдӣ навишта шудаанд, ба ин феҳрист ворид карда шудаанд. Ин дастхатҳо ба теъдоди 50 адад дар феҳристи махсус аз ҷониби Кристиана Рек (Christiane Reck) дар силсилаи феҳристҳои *Mitteliranische Handschriften, Teil 3* ба ҷоп хоҳанд расид. Ба истиснои 2 дастхате, ки дар феҳристи “*Iranian manuscripts in Syriac script in the Berlin Turfan collection*”, яъне дастхатҳои E17 ва E18 ба ворид шуда будаанд. Бо сабаби он ки дар ин ду дастхат номи матн дар хатти сурёни навишта шудааст.

яке аз муҳимтарин дастхат ин порчаҳои фарогирандаи тақвим ва баъзе номаҳои шахсӣ, ки аз тарафи масеҳиён навишта шудаанд, дохил мешаванд. Аҳамияти умдатарини порчаҳои тақвим дар истифодаи тақвими ҳам сурёни ва ҳам суғдӣ мебошад, масалан дар порчаҳои *SyrHT 70, n295* ва *SyrHT 67* барои муайян намудани ҷашнҳои масеҳӣ номҳои рӯз, ҳафта ва моҳ аз рӯи тақвими зардуштӣ муайян карда шудаанд [10,269-296].

II

Матнҳои масеҳии суғдӣ куллан осори аз забони сурёни тарҷумашуда мебошанд. Бо вучуди ин, байни матнҳои мавҷуда чанд порча матнҳои дузабонаи суғдӣ-юнони пайдо шудаанд, ки онҳо эҳтимол аз Септуагинт (тарҷумаи юнонии Библия) тарҷума шуда бошанд [23, 623-631]. Ҳарчанд ки дар бештари ҳолатҳо сарчашмаҳое, ки ин дастхатҳо тарҷума шудаанд, то имрӯз омада нарасидаанд ё аслан маълум нестанд. Симс-Уиллямс танҳо нисбат ба як дастхат, ки дар он баҳси динӣ байни суғдии масеҳимазҳаб ва суғдии монавимазҳаб дарҷ шудааст, пешниҳод намуд, ки ин матн аслан дар Осиёи Миёна эҷод шудааст ва шояд намунаи аслии адабии суғдӣ бошад. Аммо, дертар олим ин ҳулосаи худро инкор намуд [22,399]. Новобаста аз тарҷумавӣ будан ва ба адабиёти сурёни пайваست буданашон, дар осори масеҳии суғдӣ ду хусусияти муҳими матниро мушоҳида кардан мумкин аст. Ин ду ҳолатро дар ин ҷо ‘тобеият’ ва ‘мустақилий’ аз матнҳои аслии сурёни меномем [Барои таҳлили васеи масъалаи мазкур ва мисолҳо ниг. ба 2,3-17].

Тобеияти матнҳоро пеш аз ҳама дар истифодаи калимаҳои иқтибосии ифодакунандаи мафҳумҳо ва истилоҳоти ҳоси динӣ, ба монанди коҳин, хизматгори рӯҳонӣ (диақон) ва ғайра мушоҳида намудан мумкин аст. Калимаҳои иқтибосии сурёни дар суғдӣ дар транслитератсия ё адабататсияи фонетикӣ ифода меёбанд. Ҳолати дуюм бошад, ин дар истифодаи тарзи ҷумлабандии сурёни ва тарҷумаи таҳтуллафзӣ, ки шакли синтаксиси забони суғдиёро дар матнҳои масеҳӣ куллан тағйир додааст (синтаксиси сохта) мушоҳида карда мешавад [3, 1-10]. Ин ҳолат баръало равшан аст, вақте феъл дар аввали ҷумла истифода шудааст, ҳол он ки ин ҳоси забони суғдӣ нест. Мисоли зерин аз дастхати C5 намунаи ин ҳолати морфологӣ буда метавонад:

mn [dʃb']d[n](')t' btry nkp'ir bnpš(h) (сурёний)
(xwn)y 'dy [qt q](')m't(qt')yšt mn' p(š)ys' pstw't [pr xypθ
γ](r)yw (суғдӣ) [3,4].

Дар мисоли боло, дар тарҷумаи суғдӣ, сиғаи шартии аввал *q'm't* (шаҳси 3 шумораи танҳо) барои ифодаи ҳодисанокӣ истифода шуда шакли перфекти сурёнии *šb'*-ро тарҷума мекунад. Дуюм сиғаи шартӣ, дар тарҷумаи суғдӣ, *'yšt* бошад шакли феълӣ буда, одатан барои тарҷумаи мақсад, ки дар аввали чунин ҷумлаҳо пешванди *qt*-ро талаб мекунад, бояд ифода менамуд. Аммо, дар мисоли боло *qt* бо ҳамон услубе, ки дар сурёний пешванди *d-* бо шакли имперфекти *n't'* (шаҳси 3 шумораи танҳо) истифода шудааст. Аз ин ҳолати техникии забонӣ дида мешавад, ки синтасиси ин ҷумла пурра ба синксиси забони сурёний мувофиқат мекунад, яъне тобеъ аст.

Мустақилияти матнҳои суғдӣ аз сурёний дар истифодаи калимаҳои асили суғдӣ ва баъзан калимаҳои форсии миёна, ки барои тарҷумаи ҳам истилоҳоти динӣ ва ҳам калимаҳои одӣ истифода шудаанд, ба мушоҳида мерасад. Масалан, дар матнҳои суғдӣ ба ҷои калимаи сурёнии *alāhā* 'Худо' калимаи маъмулии суғдии *by* истифода шудааст. Симс-Уиллямс исбот намудааст, ки калимаи мазкур дар суғдӣ ҳамчун номи эзиди зардуштӣ Митра буд [19,177-186]. Дуюм ҳолати ифодакунандаи мустақилияти матнҳо ин истифодаи ибора, ҳиссаҷаҳои нидой, ки дар матнҳои сурёнии матнҳои мазкур мавҷуд нестанд, мебошанд. Ҳолати мазкур дар мисоли зерин, ки аз дастхати C5 гирифта шудааст маълум мегардад:

'mr yšw' [ltl](m)ydw'hy (сурёний)
w'nw fr'm'y xwt'w yšw' qw xypθ [ž]wxšqt' s' (суғдӣ) [3,3].

Дар мисоли зерин *w'nw* – ибораи зарфӣ 'пас', 'дар он ҳолат', 'он замон' қабл аз нутқи гӯянда, яъне Исо омадааст. Чунин тарзи истифодаи зарф ё ибораҳои зарфӣ дар матнҳои аслии сурёний мавҷуд нест ва танҳо дар матнҳои суғдии масеҳӣ ба мушоҳида мерасанд, ки инро услуби хоси ин матнҳо шуморидан мумкин аст.

Мутаасифона дастхатҳои суғдӣ ба таври дақиқ (лабораторӣ) солгузорӣ нашудаанд, яъне ба воситаи санҷиши C14 низ таҳқиқ нашудаанд. Масъалаи солгузори матнҳоро мавҷуд набудани колофон ва матнҳое, ки ба таърихи навишта шудани онҳо ишора мекунанд, душвортар мегардонад. Илова бар ин, контексти

бостоншиносии дастхатҳо низ дақиқ нест. Аммо аксарияти муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки ин дастхатҳо байни асрҳои IX ва XIII омода шудаанд (нусхабардорӣ шудаанд, тарҷума шудаанд ё шояд эҷод шудаанд). Ин солгузорӣ, албатта ба худи дастхат (шакли моддӣ ё нусхае, ки имрӯз дастрас аст) муносибат дорад, вале матни дастхат (мундариҷаи дастхат, он чизе ки дар он навишта шудааст) чанд аср қадимтар мебошад. Дар ҳамин чорчӯбаи баҳсӣ, яъне муносибати матн ва дастхат, яъне қадимияти матн ва нусха имкон медиҳад, ки доир ба мавзӯи “идома” ва “ҳифз” андеша намоем. Маслан, ‘Тафсири литургияи таъмидгирӣ ва шомии худованд’ (*Commentary on Baptism and Eucharist Liturgy*) матни (мундариҷаи) ин дастхат ба асри V тааллуқ дорад, бо вучуди он ки нусхаи то имрӯз боқимонда чанд аср дертар нусхабардорӣ шудааст [Барои таҳлили пураи матни суғдии дастхати мазкур ниг. ба 15,110-120; Барои таҳлил ва пажӯҳиши сарчашмаҳои сурёнии осори мазкур ниг. ба 6,20-61]. Тафсири мазкур дар 3 нусхаи дигари ба асрҳои X-XI тааллуқдошта, ки дар сурёнии ғарбӣ иншо шудааст, боқӣ мондааст, ки аз ин 3 нусха танҳо яктои онҳо муқаммал мебошад. Муҳаққиқи матни сурёнии ин дастхат Себастиан Брок (Sebastian Brock) аз ҷумла хулоса мекунад, ки [6,21]: «мавҷудияти тафсири мазкур дар суннатҳои Малкои, Сурёнии шарқӣ ва Сурёнии православӣ (ортодоксӣ), аз он шаҳодат медиҳад, ки тафсири мазкур қабл аз ҷудошавии ин суннатҳо навишта шуда буд. Далели дуюм, ки ба қадимтар будани ин дастхат шаҳодат медиҳад, нишондод нашудани тадҳини баъд аз таъмид дар матн аст. Ин анъана дар суннати масеҳияти сурёнизабон дар навоҳии Антиох танҳо дар охири асри IV маъмулӣ гардид ва то нимаи аввали асри V васеъ паҳн нашуда буд».³

Намунаи дигари матнӣ, ки ба мавзӯи идома ва ҳифз далолат мекунад ин матни *Аҳкоми Ҳаворӣ* (Apostolic Canons) ва изофаи он

³ “The fact that it was known to Melkite and East Syrian, as well as Syrian Orthodox, traditions would suggest that the text originated at a time prior to the separation of these three ecclesiastical traditions. A second indication of an early date is the absence of any reference to a post-baptismal anointing; as is well known, a post-baptismal anointing was only introduced in the Antiochene area at the very end of the fourth century and probably did not become widespread there until the second half of the fifth.”

дар бораи тақдири ҳар яке аз дувоздаҳ Ҳавориёни Исои Масеҳ иртибот доранд, мебошад (E27-54/6) [Барои тарҷума ва таҳлили матн ниг. ба 15, 101-109; 21, 287-295].⁴ Матни мазкур дар осори забони сурёни “ҳам ба ҳайси матни мустақил ва ҳамчун илова дар матнҳои осори дигар (дар шакли пурра ё интиҳобан) монанди *Таълимоти Адай* (Doctrine of Addai) ва *Таълимоти Ҳавориён* (Didascalia Apostolorum) маълум аст [15,101]. Дастхати суғдии матни мазкур, чи тавре муқоисаи феҳристи Виллиям Куёртон (William Cureton) собит намуд, дар асоси матни сурёни тарҷума шудааст [14]. Аммо новобаста аз сарчашмаи сурёни доштани “тарҷумаи суғди ягон нишонаи муносибати наздик доштаниро бо як ё якчанд дастхатҳои боқимондаи сурёни аён намесозад.” [15,101]⁵ Баракс, “тарҷумаи суғдии *Аҳкоми Ҳавориён* ... дар баъзе ҳолатҳои ҷузъӣ ба шакли армани ин осор наздик буданиро ифода мекунад.” [15,101] ⁶ Ин ҳолати матнӣ, яъне монандӣ дар шакл ва мундариҷа гувоҳ бар он аст, ки матни суғди аз сарчашмае тарҷума шудааст, ки аз тамоми сарчашмаҳои сурёнии то имрӯз боқимондаи ин матн қадимтар аст. Маҳз ҳамин сарчашмаи қадима ба тарҷумаи арманӣ низ таъсир расонида буд. Мисоли дигари монанд ба боло, ин матни ‘*Маишваратҳои ғолибаовари Шимъун аз Тайбута*’ (The Profitable Counsels of Šem‘on d-Taibūtēh) мебошад [12, 279-302].

Ғарчанде ки дастхати мазкур дақиқ солгузори қарда нашуда бошад ҳам, онро тахминан осори асри нуҳи мелодӣ ҳисоб мекунам. Ва ин солгузори синни ин асарро аз “дигар дастхатҳои сурёнии осори мазкур ба як ҳазорсола қафо мебарад [12,282-283].” ⁷

Дар шакли суғдии ин асар маълумотҳои мавҷуданд ки муодили сурёнии худро надоранд, яъне дар ягон осори мавҷудаи сурёни дарҷ нашудаанд. Илова бар ин ҷо ба ҷо гузори бандҳои асари мазкур дар суғди аз нусхаҳои сурёнии то ба мо расида тавофути

⁴ “[The text] is known in various forms, both as an independent text and incorporated (in whole or in part) into works such as *Doctrine of Addai*, the *Didascalia Apostolorum* and other collections of legislative sources.”

⁵ “shows no evidence of a close relationship with any particular MS or group of MSS” in existing Syriac sources.”

⁶ “the Sogdian version of the Apostolic Canons ... in few minor details ... appears to agree more closely with the Armenian version.”

⁷ “about a millennium older than the surviving manuscript of the Syriac original.”

калон доранд, масалан § 5 баъд аз § 8 меояд [12,282-283].

Муқоисаи матнҳои суғдӣ бо сурёний нишон медиҳад, ки ин матнҳо бо мурури замон дар калисоҳои сурёнизабони Месопотамия (Ма-Байн-ан-Наҳрайн) тағйирот дида баъзан куллан навсозӣ мешудаанд. Тағйиротҳои матнӣ ин албатта инъикосгари таҳаввулотӣ суннат ва маросимҳои (ритуал) калисо буд, яъне тарзи гузаронидани баъзе маросимҳо кӯтоҳ ё дароз мешуданд. Аммо, дар калисоҳои суғдизабони Осиёи Миёна матнҳо ва маросимҳои мазкур дар шакли аввалаашон ҳифз шуда идома меёфтанд. Аз ин ҷо хулоса кардан мумкин аст, ки калисои суғдӣ аз ‘калисои модариаш’, яъне калисои сурёнизабони шарқ, аз тарзи гузаронидани марсимҳо ва инчунин хонишҳои суннатиаш фарқ мекард. Яъне, марсимҳое буданд ки дар калисои суғдизабон хониш ва гузарониданашон кӯтоҳтар буд ё дар ин маросимҳо ҷузъиёте ҷой доштанд, ки дар калисои сурёнизабони Месопотамия ҷой надоштанд.

Масалан, дастхати E12/1, 2, ки матни маросими ғусли таъмидро (матни асосӣ дар забони сурёний ва қоидаҳои таҷлилиаш дар суғдӣ)⁸ дар бар мегирад [25,54]. Аз нусхаҳои то имрӯз боқимондаи матни ин маросим, дар сурёний аз ҷиҳати кӯтоҳии дуои такдикунии оби таъмид ва рағғани барои маҳси такдис истифодашаванда фарқ мекунад [Барои пажӯҳиш ва таҳлили матн ниг. ба 7,81-92]. Ин ҳолатро чунин фаҳмидан мумкин аст, ки гузаронидани маросими ғусли таъмид дар суғдӣ кӯтоҳ буд ва ба он нигоҳ накарда дар калисоҳои сурёнизабон матни ин маросим тағйир ёфт ва дар суғдӣ он дар шакли ибтидоиаш боқӣ монд. Мисолҳои дигари ба “ҳифз” ва “идома”-и осори сурёний дар суғдӣ далолаткунандаро дар дастхати E5, ки дар байни осори то имрӯз маълуми масеҳии суғдӣ ягона дастури хониши парастииш пурра дар забони суғдӣ навишташуда мебошад, мебинем [Барои маълумоти мустаҳар доир ба ин дастхати муҳим ва пажӯҳишҳои он ниг. ба 25,28]. Дар дастхати мазкур фарқиятҳои муҳим дар боби хонишҳои солони Таврот ва Инҷил ва инчунин қайди маросимҳои марбут ба риёзатҳои махсус ё ба ашхоси махсус мушоҳида мешаванд, ки дар адабиёти

⁸ Sims-Williams, “Iranian manuscripts in Syriac script in the Berlin Turfan collection,” 54.

парастишии сурёнизабони ҳамасраш муодили худро надорад. Масалан дар ин дастхат хонишҳои аз Инҷил (Луқа боби 13 оятҳои 3-4 ва Матто боби 24 оятҳои 24-26, 32-33) омадаанд, ки дар ягон осори сурёнии ин давра (асрҳои VI-X) мавҷуд нест [27,55-90(71-78)]. Илова бар ин, дар дастхати мазкур рӯзи ёдбуди сарусқуф Бар-Шабба (*Baršabba*) ва муқаддасон Мар Шир ва Мар Зарвондухт дарҷ шудаанд, ки дар ягон осори сурёни наомадааст [27,70-71-73].⁹ Мисоли дастхати E5 ҳамчунин ба як масъалаи дигари муҳими фарҳангӣ, яъне решагирии лингвистӣ ва маданӣ (инкултуратсия) далолат медиҳад. Осори суғдии масеҳӣ ҳарчанд ки дар асоси сарчашмаҳои сурёни тарҷума шуда буданд, аммо мантиқан мутобиқ ба муҳити динӣ ва рӯҳонии суғдӣ мурабта шуда буданд. Дар ин матнҳо тақвими анъанавии суғдӣ ва инчунин дарҷи номи шахсоне, ки ба муҳити фарҳангии минтақа робитаи наздик доштанд, мушоҳида мешаванд. Масалан дар матн дар боло зикршуда, номи Мар Ширин дарҷ шудааст, ки ёдбуди ӯро дар калисои суғдӣ ҳама сола қайд мекарданд. Шахси дар ин матн номбаршуда Маликаи Сосонӣ Ширин мебошад, ки мувофиқи маълумоти осори суғдӣ ва сурёни масеҳимазҳаб буд. Махсусан, дар сарчашмаҳо дарҷ шудааст, ки ӯ ҳамроҳ бо сарусқуф Бар-Шабба (*Baršabba*) ва барои рушди масеҳият дар Хуросон ба хусус навоҳии Fārs to Gorgān, Tūs, Abaršahr, Saraks, Marv al-Rūd, Balk, Herāt, ва Sīstān мусоидат намуда буд [5; 16, 823].

Хулоса

Мерсои хаттии то имрӯз расидаи суғдии масеҳӣ инъикосгари воқеиятҳои забонӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии замони худ мебошанд. Истифодаи забонҳо ва алифбоҳои гуногун далолат ба гуногунии этникӣ ва забонии муҳите, ки ин осор эҷод ва тарҷума шуда буданд, шаҳодат медиҳанд.

Таҳлили муносибати байни дастхат (дастнавис) ва матн нишон медиҳад, ки агарчи дар шакли дастхат мо ин осорро ба асри IX мансуб донем, аммо аз ҷиҳати матн (мундариҷа) ин осор якҷанд аср қадимтар буда метавонад. Дар қисми баҳси муқоисавӣ масъалаи ҳифз ва идомаи осори сурёниро дар суғдӣ равшан мешавад. Ба назар гирифтани масъалаи мазкур аз ҷанд

⁹ Дастхати мазкур зери рақами MIK III/45folios 7R-13R маълум аст.

чиҳат муҳим аст:

1. Матнҳои масеҳии суғдӣ дар худ мустақилиро аз сарчашмаҳои сурёӣ нишон медиҳанд;

2. Ҳифзи мероси хаттии сурёӣ, ки дар Месопотамия аз байн рафт, ё таҷдид шуд;

3. Идомаи таҳия ва тарҷумаи жанрҳои динии масеҳӣ бо назардошти муҳити фарҳангии суғдизабон;

4. ифодаи решагирӣ фарҳангӣ ва лингвистии масеҳияти сурёӣ шарқӣ.

Симс-Уиллямс қайд мекунад, ки “дар аксари ҳолатҳо нусаҳои аслии сурёӣ ин матнҳо то имрӯз омада нарасидаанд” [24,266].¹⁰ Маҳз, дар ҳамин асос, яъне маълум ё мавҷуд набудани матнҳои аслии сурёӣ ба суғдӣ тарҷумашуда мо он матнҳоеро ки имрӯз боқӣ мондаанд новобаста аз тарҷумавӣ буданашон ҳамчун осори хаттии аҳамияти матнҳои ‘аслӣ’-ро дошта қабул карда метавонем. Зеро танҳо таввасути ин осори тарҷумашуда мо имрӯз имкон дорем ба он намунаҳои адабиёти қадими сурёӣ, ки аз байн рафтааст шинос шавем. Аз ин лиҳоз, ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки осори масеҳии суғдӣ на танҳо барои омӯзиши таърихи решагирӣ (инкультурация) масеҳият дар байни суғдиҳо, балки барои омӯзиши адабиёти сурёнизабонӣ, ки дар Осиёи Миёна паҳн шуда буд, аҳамияти калон дорад. Бахусус барои омӯзиши он осоре, ки дар фарҳанги дастхатии сурёӣ (рукописная традиция) имрӯз боқӣ намондааст ва танҳо тарҷумаи суғдии он дастрас аст.

Китобнома

1. Ashurov, B. *Sogdian Christian texts: socio-cultural observations* /B. Ashurov/ *Archiv Orientalni: Journal of African and Asian Studies* 2015-83.1 – P. 53-70.

2. Ashurov, B. *Sogdian Christian text: manifestation of ‘Sogdian Christianity’* /B. Ashurov/ *Manuscripta Orientalia: International Journal for Oriental Manuscript Research* 2015 № 21- P. 3-17

3. Barbati, C. *Christian Sogdian Manuscript C5 as an Example of ‘Translation Literature’: Work in Progress* /C. Barbati/ *Ancient and Middle*

¹⁰ “in some cases the originals are probably no longer extant.”

Iranian Studies: Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies, Held in Vienna, 18–22 September 2007, edited by M. Macuch et al., Iranica 19. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010 – P 1–10.

4. Barbati, C. The Emergence of the Allographic Phenomenon within the Christian Sogdian Tradition /C. Barbati/ *Scripts beyond Borders. A Survey of Allographic Traditions in the Euro-Mediterranean World. Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain*, edited by Johannes den Heijer, Andrea B Schmidt, and Tamara Pataridze, 2014, Vol. 62 – P. 257–78. Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain, Institut orientaliste; Leuven: Peeters.

5. Baum, W. *Shirin: Christian, Queen, Myth of Love, a Woman of Late Antiquity, Historical Reality and Literary Effect* /W. Baum/ Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004.

6. Brock, S. *Some Early Syriac Baptismal Commentaries* /S. Brock/ *Orientalia Christiana Periodica* 1980/46 – P. 20–61.

7. Brock, S., & Sims-Williams, N. *An early fragment from the East Syriac baptismal service from Turfan* / S. Brock and N. Sims-Williams/ *Orientalia Christiana Periodica* 2011/77- P.81–92.

8. Dickens, M. *Multilingual Christian Manuscripts from Turfan* /M. Dickens/ *Journal of Canadian Society for Syriac Studies* 2009/9 – P. 22–42.

9. Dickens, M. *The Syriac Bible in Central Asia* /M. Dickens/ *The Christian Heritage of Iraq*, edited by Erica C. D. Hunter, 2009 Gorgias Press – P. 92–120.

10. Dickens, M & Sims-Williams, N. *Christian Calendrical Fragments from Turfan* / M. Dickens and N. Sims-Williams/ *Living the Lunar Calendar* edited by Ben-Dov, Jonathan, Wayne Horowitz, and John M. Steele, 2012 Oxford: Oxbow books – P. 269-296.

11. Hage, W. *Das Christentum in der Turfan-Oase* /W. Hage/ *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens: Ergebnisse eines Kolloquiums vom 24.5. bis 26.5.1983 in St. Augustin bei Bonn (Studies in Oriental Religions)*, edited by Walther Heissig and Hans-Joachim Klimkeit, 1987 Wiesbaden: Otto Harrassowitz – P. 46–57.

12. Kessel, G & Sims-Williams, N. *The Profitable Counsels of Šem'ōn d-Taibūteh. The Syriac original and its Sogdian version* / G. Kessel and N. Sims-Williams/ *Le Muséon* 124, No. 3–4 – P. 279–302.

13. Klein, W & Tubach J. *Ein Syrisch-Christliches Fragment aus Dunhuang/China* / W. Klein, J. Tubach/ *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 1994/144 – P. 1–13.

14. Schwartz, M. *Studies in the texts of the Sogdian Christians* / M. Schwartz/. Unpublished Ph.D. dissertation, Berkeley, 1967.
15. Sims-Williams, N. *The Christian Sogdian Manuscript C2 (BT XII)* /N. Sims-Williams/ Berlin, 1985.
16. Sims-Williams, N. *Baršabbā* /N. Sims-Williams/ *Encyclopaedia Iranica III*, edited by E. Yarshater, 1989 Mazda Costa Mesa – P. 823.
17. Sims-Williams, N. *Bulayīq* /N. Sims-Williams/ *Encyclopaedia Iranica IV*, edited by E. Yarshater, 1990 London: Routledge & Kegan Paul – P. 545.
18. Sims-Williams, N. and James Hamilton, J. *Documents Turco-Sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang* (Corpus Inscriptorum Iranicarum, Part II, Vol. III). London: SOAS, 1990.
19. Sims-Williams, N. *Mithra the Baga* /N. Sims-Williams/ *Histoire et cultes de l'Asie Centrale préislamique. Sources écrites et documents archéologiques*, edited by P. Bernard and F. Grenet, 1991, Paris: Éd. du CNRS, - P. 177—186
20. Sims-Williams, N. *Christianity in Central Asia and Chinese Turkestan* /N. Sims-Williams/ *Encyclopaedia Iranica V*, edited by E. Yarshater, 1992, Mazda, Costa Mesa, - P. 530–34.
21. Sims-Williams, N. *Traditions concerning the fates of the Apostles in Syriac and Sogdian* /N. Sims-Williams/ *Gnosisforschung und Religionsgeschichte, Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag*, edited by H. Preißler & H. Seiwert, 1994, Marburg: Diagonal Verlag, - P. 287–95.
22. Sims-Williams, N. *A Christian Sogdian Polemic against the Manichaeans* /N. Sims-Williams/ *Religious Themes and Texts of Pre-Islamic Iran and Central Asia. Studies in Honour of Professor G. Gnoli on the Occasion of His 65th Birthday on 6th December 2002*, edited by C. Cereti et al., 2003, Wiesbaden: Reichert, -P. 399–408.
23. Sims-Williams, N. *A Greek-Sogdian bilingual from Bulayīq* /N. Sims-Williams/ *La Persia e Bisanzio: convegno internazionale (Roma, 14–18 ottobre 2002)*, edited by Antonio Carile, 2004, Atti dei convegni Lincei, 201. Roma, - P. 623–31.
24. Sims-Williams, N. *Christian literature in Middle Iranian languages* /N. Sims-Williams/ *The Literature of Pre-Islamic Iran: Companion Volume I to A History of Persian Literature*, edited by R. Emmerick et al., 2009, A History of Persian Literature. London: I. B.

Tauris, - P. 266–87.

25. Sims-Williams, N. *Mitteliranische Handschriften, Teil 4. Iranian manuscripts in Syriac script in the Berlin Turfan collection* /N. Sims-Williams/ Verzeichnis Der Orientalischen Handschriften in Deutschland. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2012.

26. Sims-Williams, N. *Biblical and other Christian Sogdian texts from the Turfan collection* /N. Sims-Williams/. Berliner Turfantexte XXXII, Brepols, 2014.

27. Sundermann, W. Nachlese zu F. W. K. Müllers Soghdischen Texten I /W. Sundermann/ *Altorientalische Forschungen*, 1975 № 3 – P. 55–90.

28. Von le Coq, A. *Buried Treasures of Chinese Turkestan: An Account of the Activities and Adventures of the Second and Third German Turfan Expeditions*, translated by Anna Barwell. London: George Allen and Unwin Ltd, 1928.

29. Zhang, G & R. Xinjiang. A Concise History of the Turfan Oasis and Its Exploration / G. Zhang and R. Xinjiang /*Asia Major*, 1998-11/2 – P. 13–37.

ТЕКСТ И РУКОПИСЬ: О ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И СОХРАНЕНИИ СИРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СОГДИЙСКИХ ХРИСТИАНСКИХ ТЕКСТАХ

Согдийские христианские тексты являются одними из крупнейших, сохранившихся в иранском языке. Эти рукописи были найдены в начале двадцатого века членами немецких экспедиций, возглавляемых Альбертом Грюнведем и Альбером фон Ле Коком в Турфанском оазисе между 1902 и 1914 гг. в последствии эти рукописи, включающие разнообразные литературные жанры, были переведены с сирийского языка. Написанные между 6 и 9 веками членами согдийскоговорящих христианских общин Центральной Азии, эти тексты показывают уникальные особенности языковой инкультурации и контекстной адаптации. В статье рассматриваются две основные особенности, наблюдаемые в них -преемственность и сохранение сирийской литературы в согдийских христианских текстах. **Ключевые слова:** согдийские христианские тексты, сирийская литература, преемственность, сохранение, лингвистическая инкультурация, контекстная адаптация.

**TEXT AND MANUSCRIPT: ON CONTINUITY AND
PRESERVATION OF THE SYRIAC LITERATURE IN SOGDIAN
CHRISTIAN TEXTS.**

Sogdian Christian texts are one of the largest extant Christian bodies of writing in an Iranian language, and were discovered in the early decades of the twentieth century by members of the German Turfan Expeditions during the four campaigns, led by Albert Grünwedel and Alber von le Coq between 1902 and 1914. They are translated from Syriac and comprise diverse literary genres produced between 6 and 9 centuries by members of Sogdian-speaking Christian communities of Central Asia. These texts demonstrate unique features of linguistic inculturation and contextual adaptivity. The article discusses two main features observed in them; namely continuity and preservation of the Syriac literature in Sogdian.

Key words: Sogdian Christian texts, Syriac literature, continuity and preservation of literature, linguistic inculturation, Turfan.

Маълумот дар бораи муаллиф: Баракатулло Ашуров- ходими калони илмӣ шӯбаи забони Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ. тел: +992 938 719 394; Email: barakatullo@gmail.com.

Сведения об авторе: Баракатулло Ашуров – старший научный сотрудник отдела языка Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ. тел: +992 938 719 394; Email: barakatullo@gmail.com.

About the author: Dr. Barakatullo Ashurov is senior research fellow at the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Phone: +992 938 719 394; Email: barakatullo@gmail.com.

УДК4 тоҷик (03)+4 тоҷик

**ТАШАККУЛИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОҒӢ БО ЧАНДЕ
АЗ ИСМҲО ДАР ЛАҲҶАҲОИ ҶАНУБИ КҶҶЛОБ**

Нурхон Ғадоев

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

Дар шеваи чанубии забони тоҷикӣ як силсила калимаҳои исмие мавҷуданд, ки дар ташаккули калимаю ибораҳо нақши калон доранд. Дар байни онҳо калимаҳои **чун /чон, кадам, чо(й), зъмин (замин), хок, раҳ (роҳ), кор** ва **рӯз** мавқеи хоса доранд. Тавассути онҳо ибораҳои фразеологӣ зиёде ба вучуд омадаанд, ки маъниҳои ҳаётан муҳими ҳомилони шеваро ифода мекунанд. Инак, мо тасмим гирифтем, ки роҷеъ ба мавқеъ ва нақши воҳидҳои луғавӣ мазкур дар бунёди ибораҳои фразеологӣ андешаҳои монро пешниҳод намоем.

Калимаи чун / чон. Дар ғӯйишҳои мавриди назар ҳар ду варианти ин вожа ба таври муштарак мустақмал аст. Дар шаҳри Кӯлоб ва деҳаҳои ғирду атрофии он «**чон**» меғӯянд дар минтақаи Тағноб ва Даштиҷум «**чун**». Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» перомуни чон чунин сатрҳо оварда шудааст:

«**Чун/чон** олами рӯҳии ботинии инсон махсуб мешавад. Он сабаби зиндагии инсон аст. Дар зери мафҳуми «чун/чон» ҳаёту зиндагӣ дар назар дошта мешавад» [7,628]. Дар тасаввури мардум **чон** боиси зиндагии инсон ба шумор меравад. Ҳамин ки чон аз даст рафт, инсон зиндагиро, ин ҳаёти пур аз шуру шарро тарк меғӯяд. Махз барои ҳамин маъно ва мафҳумҳои ифодакардаи калимаи **чун** дар аксар мавридҳо ба инсон иртибот мегиранд. Дар гуфтугӯ ва муошират дар нутқи соҳибони лаҳҷа таъбирҳои фразеологӣ бо калимаи **чон** сохташуда хеле фаровон ба ҷашм мерасад. Воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи чун ташаккулёфта дар ду намуд ба назар мерасанд: Воҳидҳои фразеологӣ изофӣ ва феълӣ. 1. Воҳидҳои фразеологӣ изофӣ аз рӯйи миқдор он қадар зиёд набошанд ҳам, аз нигоҳи образнокӣ ва обуранги суҳан хеле барҷаста ба назар мерасанд. Воҳидҳои фразеологӣ зерин ба ин гурӯҳ тааллуқ доранд: **бо ҳавли чун** (саҳт тарсидан), **ай тарси чун** (муродифи «бо ҳавли чун»), **ай дъль чон** (аз таҳти дил, бо мамнуният), **чун дар қафи дъст** (таваккал кардан, аз мурдан натарсидан) ва монанди инҳо. Масалан: Ай тарси чун - ма ба иҷара умадъм (Х.). Ба гапҳои у ай дъль чон розӣ шидъм (К.). Чун дар қафи дъст ба Тағнов-а рафтъм. 2. Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ миқдоран зиёдтаранд. Онҳо ифодагари маъноҳои гуногунанд ва дар онҳо ҷаззобияти суҳан назаррас менамояд. Ҳоло якҷанде аз онҳоро аз назар мегузаронем: **чун**

ковундан (шабу рӯз меҳнат кардан), **чун ба саломат бурдан** (рахой ёфтан, аз ҳодисае ё садамае), **ба чун расидан** (аз зиндагӣ безор шудан), **чуни гапа гуфтан** (ба сари мақсад омадан, сухани асосиро арз намудан), **чун надоштан** ифодагари ду маънӣ аст: 1. Харобу лоғар будан, беқувват шудан; 2. Сустӣ ва нодоштии матоъ), **чуни касеро харидан** (касера аз марг наҷот додан), **чун дар танъш тангӣ қадан** (азобу машаққати зиёде кашидан), **чун гъръфтан** (бехтар шудани аҳволи саломатии бемор), **чун дар танъш маст шид** (муродифи «чун дар танъш тангӣ қадан»), **чун тори аво бўрмадан** (мурдан, вафот кардан ба таври фоҷиавӣ), **чойи чуна ёфтан** (нозукии касеро пайҳас намудан), **чуни сия қандан** (муродифи чун кувундан), **гап чун доштан** (сухани муҳимеро далел овардан), **дар чӯни касе задан** (касера безор кардан), **чун қандан** (фавтидан бедушворӣ), **чун шъринӣ қадан** (чуръат накардан, тарсидан, ваҳм зер кардан), **ай чун гъзаштан** (тавакқал кардан, аз баҳри зиндагӣ гузаштан), **чуна қурбон қадан** (ҷонсупорӣ кардан), **ҷон-ҷон гуфтан** (хурсанд шудан, аз дилу ҷон розӣ шудан), **ай чунсер шудан** (аз коре ё аз фаъолияти безор шудан; ба танг омадан), **ба чун ҷавр қадан** (худро саҳт азият додан), **ай чун сер шидан** (аз саҳтӣ ва қамбағалӣ ниҳоят азоб кашидан), **чуни хъдой гуфтан** (касера ба ёри ҷеғ задан, имдод талабидан), **чунта маст қъна хъдо** (дуои бад қадан), **то ҷон доштан** (то зинда будан) ва ғайраҳо. Дар лаҳҷаҳои ҷануби Кӯлоб ҳангоми мурочиат барои ҳурмату эҳтиром ва навозиш унсури луғавии «**ҷон**»-ро мавриди истифода қарор медиҳанд, ба мисли: **эй ҷураи чун** (ҷон), **ҷураи ҷонам шавӣ**, **эй ҷон**, **ҷони ширин** ва монанди инҳо. Бояд гуфт, ки ҷунин ибораҳо хусусияти услубӣ дошта, аз ҷу ранги бадеӣ ва образнокӣ маҳруманд. Ба ҳар ҳол ибораҳои мазкур дар забони гуфтугӯии мардуми ин ҷо ба таври зиёд истеъмол мешаванд.

Калимаи рӯз. Воҳиди луғавии **рӯз** дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ҷунин тафсири маънӣ шудааст: «Фосилаи байни баромадан ва нишастани Офтоб, ки ҳаво равшан аст, аз дами субҳ то шом» [7, 178]. **Рӯз** ҳам мисли дигар исмҳои маънӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, маъноҳои мухталифро ифода менамояд. Аз рӯи вазифа, мавқеи истеъмол ва мазмуну мундариҷа онҳоро ба ду гурӯҳ тасниф намудан ба мақсад мувофиқ аст.

1. Ба гурӯҳи аввал чунин таъбирҳои фразеологиеро дохил менамоем, ба маънои луғавии калимаи **рӯз** - аз дами субҳ то шом ҳеҷ умумияти маъноӣ надоранд. Таваҷҷуҳ кунед ба ин ибораҳо: **руз надодан** (касоро ранҷ додан, ғам додан, ба ҷон расондан), **дар назари касе рӯза шави торик гардондан** (муродифи «рӯз надодан»), **шавӣ рӯз** (мунтазам, доимо), **рузвори рушан** (ин ибора ба кори ба ҳама маълум, сухани ҳаққи бо далел гуфташуда нигаронида шудааст), **рӯза нишон додан** (тахдид кардан, ба ғам гирифтормамудан) ва ғайраҳо. Аз ин ибораҳо чунин маъно бармеояд, ки онҳо ифодагари мазмунҳои мусбат набуда, нисбат ба мардуми золиму ҳаққимардумхӯр истифода бурда мешаванд. Мардум онҳоро ҳангоми ҷангу ҷанҷол, хархаша ва ба ҳамдигар ҳамчун воситаи таҳдид намудан истеъмом менамояд: **Тъ**

бача рӯзм надодӣ, ки ҷунм ба хышӣ бӯброя. (Т.). Оли бест, то руз-та шави торик нагардунм, мағамма бой Ғозибек набошм. (П). Руз ворӣ рушанай, ки амира тъ гъръфти, бо ҷӣ ноқоил меброй (Х.)

2. Ба гурӯҳи дуюм чунин ибораҳое дохил менамоем, ки маънои ифодакардаи онҳо ба маънои аслии вожаи **рӯз** то як андоза иртибот доранд: Дар чунин воҳидҳои фразеологӣ калимаи **рӯз** бештар дар алоқаи изофӣ омада, маъноҳое дололат мекунад, ки ифодагари вақту замонанд: **рӯзи сахт** (рӯзе, ки ба сари кас мусибат фаро мерасад), **рӯзи ҳисоби буд шудан** (фавтидан, ҷон ба ҷаббор супоридан), **ба рӯзи нек расидан** (ба рӯзи хурсандию шодӣ сикату саломат омада расидан), **рӯза ба почой гъзарундан** (рӯзҳоро бо нишоту тараб паси сар намудан), **рӯз надидан** (вақтро бо ранҷу хорӣ гузарондан; азоб кашидан) ва монанди инҳо. Якҷанд мисол; **Аҷаб рӯзой сахтеро ай сар гъзарундем (Ш). Бечорара рӯзи исобиш буд шид, дига ҷъко къна (Й). Ишоло, ба рӯзой нек ам мерасем, ғам нахъ (Х). Бечора бобой Мадохир дар дънӣи рушан рӯз надид (П). Дар уча рӯз-ът ба почой мегзара (К).** Ҳамин тариқ, ибораҳои фразеологӣ бо вожаи **рӯз** бо ифодаи маъноҳои ҷаззобу нишонрас дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои мазкур нақши назаррас доранд.

Калимаи кор. Маънои луғавии вожаи **кор** дар Фарҳанг «амал, машғулият ва пеша» тафсири маънӣ шудааст [6, 649]. **Кор** ҳамчун мояи зиндагист. Ифтихори инсон ҳам аз меҳнату кор аст. Кор ва меҳнат ҳаммаъно буда, бо ҳам муродифи луғавӣ маҳсуб

мешаванд. Дар гӯйишҳои мардумӣ калимаи **кор** бо маъноҳои ғайриаслӣ омада, **рафтор**, **кирдор**, **вазъият**, **аҳвол** ва монанди инҳоро ифода мекунад: **кор чаток шид** (барор нагирифтани кор), **ягон кор кадан** (илочи корро бояд ёфт), **кор-ша тамом кардан** (касиро ба ҳалокат расондан), **да(р) сари (чоӣ) кор** (макон ё ҷое, ки дар он ҷо шахс ғайриаслӣ мегузаронад.), **кор кадан** (бо амал ё ғайриаслӣ машғул будан), **ай кор мондан/бундан** (1. танаффуси маҷбурӣ дар кор; 2. корношоям шудан;), **кор умед кадан** (амал ё ғайриаслӣ ба хубӣ анҷом пазируфтани), **кор барор гирифтани** (муродифи «**кор умед кадан**»), **ай кор рафтан** (бо хоҳиши худ истеъфо додан аз вазифа), **ай кор ҳолӣ кадан** (аз вазифаи ишғолкарда касиро рондан), **кор доштан** (ба ғайриаслӣ машғул будан), **ба кор дӯрмадан** (антоними **ай кор рафтан**), **кори калун** (коре, ки аз вай пораву ришва хӯрдан мумкин аст), **кори руғанӣ** (муодили **кори калун**), **кору кочор** (ҳилаю найранг), **кори хайр** (туй, маърака), **сару кор гирифтани** (ба амал ё ғайриаслӣ даст задан), **ба рӯйи кор умедан** (калон шудан, ба баҳолат расидан), **коре кадан** (ягон илоҷ кардан), **ҷишми кора дунистан** (ҷишми тезбин доштан, ба коре сарфаҳм рафтан), **кор манҷов шидан** (ичроӣ корро маҷкуф гузоштан), **лангидани кор** (сушт шудани ягон амал ё ғайриаслӣ), **коргири кадан** (вақтро беҳуда нагузарондан), **барор гирифтани кор** (тез шудани раванди кор), **ба коре дӯст задан** (оғоз бахшидан ба коре ё ғайриаслӣ), **дӯст пеши кор нарафтан** (майлӣ меҳнат кардан надоштан), **кора сар кадан** (муродифи **ба коре дӯст задан**), **кора буд кадан** (аз тарафи шахсонӣ муайян анҷом додани ягон амал ё ғайриаслӣ), **кор панҷ бӯдан** (хуб будани ҳама корҳо), **кора пазундан** (ба як қарор омадан), **кор ҷушидан** (дар ҷушу хуруш будани раванди кор), **кора саҳт гӯрӯфтан** (аз сидқи дил меҳнат кардан), **ҷӯғел шудани кор** (муродифи **манҷов шидани кор**), **тана ба кор додан** (муродифи **кора саҳт гӯрӯфтан**), **руйи натаи кор кадан** (аз таҳти дил меҳнат намудан), **ба ҳама кор бӯни ҳалундан** (ниҳоят зиёд пурсупос кардан) ва ҳоказо.

Инчунин вожаи **кор** дар таркибҳои фразеологӣ дар шакли мураккаб низ корбаст мешавад: **Пешкор бӯдан** (дар иҷроӣ кор пешоҳанг будан, мардумро ба иҷроӣ корҳои хуб даъват намудан), **корсуз шидан** (бо сабабе аз кор мондан, бекор ба гушае ништастан), **ба дав кор кадан** (бо сӯрӯати тез кор кардан, қобил

будан) ва ҳоказо аз қабилӣ ибораҳоеанд, дар нутқи соҳибони лаҳҷа сари ҳар қадам мавриди истифода қарор мегиранд.

Калимаи раҳ (роҳ). Раҳ монанди дигар исмҳои маънӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, инъикосгари маъниҳое ҳастанд, ки ба маънои аслии ин калима - ҷой ва масофае, ки мардум рафтуомад менамояд, ҳеҷ алоқамандӣ надорад. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ асосан ба шахс ва фаъолиятҳои мусбату манфии он нигаронида шуданд: **ай раҳ задан** (касери ба роҳи бад бурдан), **ба раҳ дъровардан** (касери ба роҳи рост ҳидоят намудан), **ба раҳ дъровардан** (аз роҳи бад гардондан), **раи рост рафтан** (ба амали бад даст назадан; ҳақгӯӣ, покдил будан), **ба раи бад рафтан** (одобу ахлоқи бадро интиҳоб кардан, ҳиллау найрангро пеша кардан), **рара бастан** (ба иҷрои коре монӣ шудан), **ра нишун додан** (касери ба иҷрои кори нек раҳнамун сохтан), **дар ра ҷышм кандан** (касери интизор шудан), **ра додан** (иҷозат додан; ҷо кардан), **ра-ра кута кадан** (аз хона ё маконе касери рондан, пеш кардан), **раи кора ёфтан** (роҳу равиши иҷрои корро сарфаҳм рафтан) ва монанди инҳо. Ҷунончи: Қосимгандека ай ра задан, агане одаме хуб бӯд (П.). Ба ра дъровардани одами бера кори савобай (Ш.). Бечорара раша бастан, дига ба кӯчора бӯрава (Ҷ.К.). Райи кора ёфтас, ишоло рӯзқӯ рузи-ша миёва (Ф.).

Калимаи хок. Хок дар зиндагии инсон нақши муҳим дорад. Хок қишри болоии замин аст ва барои сабзиш ва нафъунамоии растаниву дарахтон мусоидат менамояд. Хок аломатҳову хусусиятҳои ба худ хос дорад. Ҳамаи ҳамин аломатҳову нишонаҳо дар таъбирҳое, ки бо вожаи **хок** сохта шудаанд, инъикос ёфтанд. Воҳидҳои фразеологии мавриди назар ифодагари мазмунҳои мусбат набуда, саросар манфианд. Маъноҳои нест шудан, қадру қиммат надоштан, касери фиреб додан, ҳақорат додан аз ҳамин қабиланд. Ибораҳои фразеологии **хоки сари куча** (қадру қиммат надоштан), **хоки сия** (ниҳоят арзон), **ай хок берун гаштан** (зиндагиро базӯр сомон додан, як илloch карда зиндагӣ кардан), **ба ҷышм хок пошидан** (касери бо ҳиллау найранг фиреб додан), **хок шидан** (ин ибора ифодагари ду маънист: 1. Фавтидан, нест шудан; 2. Хушомад задан;), **хок хурдан** (ба доми касе афтодан, фиреб хӯрдан), **ба хок баробар**

шидан (ниҳоят шарм кардан), **хокъ тӯроб шъдан** // **хокъ нъмък шидан** (муодили **хок шидан**), **хоки хънък** (муродифи **хоки сия**), **дъст ба хок рафтан** (ичрои қазои ҳочат) ва монанди инҳо.

Воҳидҳои фразеологии мазкур дар лаҳҷаҳои ҷануби Кулоб бо ниятҳои гуногуни услубӣ ба таври фаровон истеъмол мешаванд ва онҳо саршори обуранги суҳан ҳастанд. Мисолҳо дар ҷумла: **Хоки сари куча қъбр** (қадру қиммат) дорава **Сияки Рачабой** не (Ҳ.). То кая и мардак ба ҷышми мардум хок мепошида боша? (Ш.). Амрутой вардаги-мун ама-шун хокъ нъмък шидан (П). Ами, ки гапи Марасула шънавид-ъм ба хок баробар шид-ъм (Т). Ба и рузора ай хок берун гашт-ем (Ф).

Ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ бо унсури луғавии **хок** дорои обуранги бадеӣ буда, барои образноку диққатҷалбкунанда гардидани нутқи соҳибони лаҳҷа беминнат ба мардум хизмат мерасонанд. **Калимаи зъмин (замин)**. **Зъмин (замин)** ҳам дар сохтани ибора ва ҷумлаҳои фразеологӣ хеле ғаёол аст. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи **зъмин** низдар нутқ хеле зиёд корбааст шуда, маъноҳои мусбату манфииро далолат мекунанд, ки ба маънои луғавии замин ҳеҷ алоқамандие надоранд. Ҳамаи он воҳидҳои фразеологӣ ба гурӯҳи идеомаҳо (реҳтаи фразеологӣ) дохил мешаванд. Ҳоло мо дар ин ҷо баъзе онҳоро аз назар мегузаронем: **замина ба сар вардоштан** (шуру ғавғо бардоштан, мағал кардан), **зъмина газидан** (зарбаи саҳт хӯрдан), **ба зъмин баробар шидан** // **ба хок йаксон кадан** (нест кардан, вайрон кардан), **ба зъмин набундан** (аз паи иҷрои кори фармудаи касе шудан), **ба зъмин задан** (сухани касеро гӯш накардан, эътибор надодан), **зъмина ай осмун фарқ накардан** (ибораи мазкур ифодагари ду маъно аст: 1.мағруру ҳавобаланд; 2. аз ҳад зиёд маст будан), **зъмин ба осмун начаспидан** (муҳим набудани хабар), **зъмина газидан** (таҳдид кардан, ба зарбаи саҳти ҳариф тоб овардан), **зъмини фарбеҳ** (замини ҳосилхез), **гапа дар зъмин набундан** (ба касе итоаткор будан, аз дилу ҷон иҷро намудани супориш), **ай зъмин то осмун миннатдор бъдан** (ниҳоят дараҷа миннадор шудан), **зъмин кафидъ одам бърумад** (одамони зиёди дар як ҷо ҷамъшударо далолат мекунад), **зъмин накафид, ки бърӯм** (шарманда шудан), **зъмин саҳтъ осмун бъланд** (илоҷи корро наёфтан), **съмбъш зъмина намебина** (ин ибора ба касе нигаронида шудааст, ки ниҳоят серкор аст, вақти сархорӣ

надорад). Бояд гуфт, ки муодили воҳиди фразеологии мазкур - «**дъстъш бадаханъш намераса**» айнан ба ҳамин маъно дар лаҳҷаҳои мавриди назар гардиш меҳӯрад. Мисолҳо дар ҷумла: Ба мъ бозӣ накъ, мезанъм-ът зъмина мегаз-й (Х). Дъ гудак зъмина ба саршун вардошт-ън-е (Т). Усмоналӣ гапи таға-ша ба зъмин набунда, ай чо-ш хестъ берун бърумад (К). И одам ҳамика масте шид-аст, ки зъмина ай осмун фарқ намеқън-а, Хъдо нига бърдора (Ф). Намиқа гудакӣ майтққк (майдахак) яг гапим зад, ки зъмин накафид, ки бърдо-м (П). Чъко қънем, зъмин сахтъ осмун бъланд. (Й). Гълнорара ай сари то вегара сѐмб-ъш зъмина намебин-а (Ш).

Калимаи ақл. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» вожаи **ақл** чунин тафсири маъно шудааст: «**ақл**- қобилияти дарки моҳияти чизҳо, қобилияти фаҳмиш, қувваи идрок, дарёфти неку бад, зеҳн, фаҳмиш ва хирад» [6, 52]. Воҳидҳои фразеологӣ бо ин калима маъноҳоро ифода менамоянд, ки фаҳмишу дониш, ақли хирад ва беҳирадии инсонро тараннум мекунад. Ба ибораи дигар, мазмуну мундариҷаи ибораҳои фразеологии мазкур ба маънои луғавии **ақл** алоқамандии зич доранд. Ҳарчанд онҳо мисли дигар исмҳои маънӣ, монанди **кор** фаровон набошанд ҳам. Вале мавқеи махсуси истеъмоли доранд. Ибораҳои фразеологии **бо ақли хъд кор кадан** (мувофиқи фаҳмиш ва ақлу хиради худ қору фаъолият кардан), **бо чъшми ақл ниго кадан** (мулоҳиза қорона фаъолият намудан), **ба ақл нағънчидан // ба ақл рост навмадан** (ба сухани по дар ҳавои касе бовар накардан), **ай ақл вегуна шидан** (девона шудан), **ақлро гум кадан** (муодили **ай ақл вегуна шидан**), **ақл нарасидан** (нофаҳмӣ сар задан), **ақла дъздӣ кадан** (касоро мафтун кардан, ошиқ шудан), **ақлъ хъш ай сар паридан** (тарсидан; дар ҳайрат мондан, моту мабхут шудан; касоро мафтун худ гардундан), **ақли хъда шънохтан** (ба балоғат расидан), **ақли хъда кор фармудан** (муодили бо ақли хъд кор кадан), **ақла хурдан** (беақлӣ, беандешагӣ намудан), **ақла дар чош бундан** (бо ақл будан, хирадманд шудан), **ба ақл дърумадан** (ба воя расидан), **ба ақл бовар накадан** (нодурӯстии чизеро фаҳмидан), **ақл бой додан** (муродифи **ақли касоро дъзидан**), **ақл ёд додан** (касоро панд додан, насиҳат кардан, ба роҳи рост ҳидоят намудан) ва ҳоказо. Якчанд мисол дар ҷумла: Ага ба ақли хъд-ит кор қън-и, иҷ вахт хор намеш-ай (Ҳ). Бачара ра-ш-а наги,

акл-ъш дърум-аст, бун-ъш бърава. (Х.). Коръ бори ура дид-ъм, ба акл-ъм бовар накард-ъм (Х.Ғ.) Акл ёд додан ба ў фойда надора (Ҷ.К.). Шавкат дъхтари Боймърод-а дид-ъ акл-ша бой дод (Т.). Э мардак, акл-та дар чош бун, кышо мер-ай (Х.).

Калимаи **чо(й)** / **чо** дар забон ва нутқи соҳибони лаҳча ифодагари ду маънӣ аст. 1. Фазо ё масоҳате, ки аз тарафи касе ё чизе ишғол шуда бошад - макон, мавзеъ, маҳал. 2. Манзили истиқоматӣ, мавқеъ, маврид, вақт, мансаб, вазифа, кор, мартаба, чойга, раҳти хоб. Ин унсурӣ луғавӣ низ дар таркиби ибораҳои фразеологӣ роҳ ёфта, маъноҳои мухталифро далолат мекунад, Онҳо дар муоширати мардуми ҷануби Кӯлоб нақши асосӣ дошта, нутқи онҳоро ҷаззобу нишонрас мегардонанд. Мазмунҳои ифодакардаи воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи **чо(й)** бо маънои луғавии вожаи мазкур умумияти маъноӣ ҳис карда мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи **чой** маънои хонаю манзил, макон, кор, вазифаи ишғолкарда, илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ, ҷон ба ҷаббор супоридан, вазъиятҳои ботинии инсон ва ғайраҳоро ифода менамояд. Ҳоло мо дар ин ҷо баъзеи онҳоро дида мебароем: **чора гарм қадан** (дар як вазифа солиёни дароз қору фаъолият намудан), **чо гъръфтан** (соҳиби манзил шудан; худро дар маконе ғунҷондан), **чо қадан** (қасеро бо манзил ва қори доимӣ таъмин намудан;), **чо доштан** (хонаю манзил доштан), **ба йағ чора сидан** (пир шудан, барҷомонда шудан), **ба чойи қасе нишастан** (вазифаи қасеро соҳиб шудан), **ба чойе расидан** (муродифи «ба йағ чо расидан»), **чойи сузанзанӣ набъдан** (ишора ба маконе, ки дар он ҷо мардуми зиёде ҷамъ шудааст), **чойи гърез набъдан** (илоҷи дигар нест), **чо додан** (қасеро муваққатан дар хонаи худ роҳ додан), **чой гарма хънък нақадан** (хонаи зист ё қорро тарк кардан), **чойи фигур қадан набъдан** (вақти истиҳола нест), **чо ба чо шидан** (ҳалок шудан, ҷон ба ҷаббор супоридан), **чо ба чо қадан** (ҳарчизро дар мавқеи худ гузоштан), **чойи гап набъдан** (барои арзи дил қардан макон ва вақти муносиб нест), **чойи шиштан-ша наёфтан** (ниҳоят хурсанд шудан, аз шодӣ бозӣ қардан), **ба чо қадан** (қазиро ё қасеро пинҳон нигоҳ доштан), **чо-ш умадан** (фурсати гап задан, арзи дил фаро расидан), **чойи қасеро ёфтан** (барои қасеро ҷазо додан, фурсати муносиб фаро расидан), **ақла дар чо-ш бундан** (барои ҳулосабарорӣ саросема нашудан) ва монанди инҳо. Мисолҳо: Се

сол пеш ба ича-ра умада чо гъръфта бѣд-ѣм (Ш). Биѣ дар йагун обшижит чо-т мекънѣм. (Х). Дар шахр чо дошт-ѣм (Ф). Ай руйи синѣ сол ба йаг чо расидем (Д.О.). Хай, ягум руз чоша миѣв-ѣм, охи. (Т). Пул-о-та ба чо кад-ам, бад бийо, метѣм-ѣт (К). Ба хунаша рафтем, бечора чойи шиштан-ша найофт (П). Дар уча чойи гап набѣд, ба назар-ѣм, хѣд-ѣт ни фамидѣ (Т). Чо-ш биѣя бад гап мезанем. Бачам, акл-та дар чо-ш бун, беҳуда намеган, ки авал бин чота, бад бин пота (М).

Калимаи вахт (вакт). Вахт (вакт) -вожаи ифодагари ҳиссаи муайяни замон буда, соатҳои муайяни шабу рӯзро далолат мекунад. Воҳидҳои фразеологие, бо калимаи мазкур сурат мегиранд, аз нигоҳи мазмуну мӯхтаво ба маънои умумии воҳиди луғавии «вахт (вакт)» иртиботи ногуастани доранд. Онҳо мазмунҳои як давраи муайян, фаслҳои сол, муддате, соате, ки пешакӣ муқаррар карда шуда буд, далолат меамоянд. Инчунин, аз вақту замон, аз давраҳои умр самаранок истифода бурданро низ тақозо мекунад. Барои мисол ибораҳои фразеології **вахти гъли лола, вахти тутпаз, вахти дарав, вахти хов** замони шукуфтани гули лола-моҳи май, замони пухтани тут-моҳи июн, замони дарави гандум-июн, замони шуруъ шудани хобравӣ ва ғайраро ифода меамоянд. Дар лаҳҷаҳои ғавқуззикр аз ҳама бештар ибораҳои фразеології зерин дар хизмати мардум қарор доранд: **вахту бевахт** (гоҳу ногоҳ, гоҳ-гоҳ, баъзан вақт), **вахт надоштан // вахти сархорӣ надоштан** (дар вақту замони муайяншуда имконияти қор қардан ё ягон ғаволиятро надоштан), **сари вахт // дар сари қилу мақол** (ҳангоми оғози ғаволияте ҳозир шудан, ҳангоми зарурат ҳозир шудан), **вахта гъръфтан** (бо баҳонае андармон қардани шахси қорафта), **вахт ёфта** (ин ибора ба қасе далолат мекунад, ки ҳарчанд серқор аст, вале илоҷашро ёфта дар иҷрои қор саҳм меғузорад), **вахт гъръфтан // вахти зиёд гъръфтан** (дар иҷрои ягон қор ё ғаволият қувваи зиёд сарф қардан), **вахте мерасад** (замоне меояд, ки...), **вахтҳои наздик** (ба қарибӣ, рузҳои наздик, ҳафтаҳои наздик) **вахтҳои ваъдагӣ** (ишора ба замоне, ки пешакӣ муқаррар карда шудааст), дар ҳар вахт замон (давраи муайяни вақт) ва ғайраҳо.

Бояд хотирнишон қард, ки воҳидҳои фразеології номбаршуда дар забони умумихалқӣ низ ба таври васеъ мавриди истифода қарор доранд. Хулоса вахт (вакт) низ ҳамчун исми

ифодакунандаи замон ё ҳиссаи замон дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ саҳми арзанда дорад.

Калимаи **қадам**. Қадам исми маънӣ махсуб мешавад. Маънои аслии он дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин тавзеҳ дода шудааст: 1. пой, андозаи пой аз сарангушт то пошна. 2. фосилаи байни ду пой ҳангоми роҳ рафтан... [7, 682]. Дар лаҳҷаҳои мазкур ин вожа маънои маҷозӣ қабул намуда, фразеологизмҳои месозад, ки онҳо маънои оғози кор, саршавии ягон фаъолият, дар иҷрои кор бозхатиёт ва мулоҳизакорона амал намудан, рафтори худро аз ҷое қатъ намудан, дар иҷрои кори нек пешоҳанг будан, дилпуруна ва бо дили гарм ба коре часпидан, пурра бо нишондоди касею кореро ба субут расондан ва ҳоказоҳоро таъкид менамоянд. Воҳидҳои фразеологӣ, ки дар онҳо вожаи **қадам** ҳамчун ҷузъи асосӣ аст, дар захираи фразеологӣ лаҳҷаҳои ҷануби Кӯлоб он қадар зиёд набошанд ҳам, дар образнокии пуробурангии нутқи соҳибони лаҳҷа нақши муайян доранд. Таъбирҳои **қадам мондан** (ба синни муайян даромадан): Имсол ба наздаҳ қадам мондам (К), **йаг қадам берун нарафтан** (ба сухани касе саҳт эътибор додан): То имруза ай гапи отавъ очам йаг қадам берун нарафтам (Ҳ.), **йаг сари қадам** (як лаҳза, фурсати кам): Йаг сари қадам умед-ам, ки тӯ-ра бинӣ-ам бӯ-ам (Ф.) **қадама дуниста бундан** (ин таъбир кореро мулоҳизакорона, дар тарозуи ақл барқашида, сипас ба иҷрои он камар бастанро дар назар дорад): Ҳар коре меқанӣ, қадам-та дуниста бун меғум (Т), **ай пайи қадами шӯмо** (бо шарофати шумо, дастгирии шумо): Ай пайи қадами шӯмо мӯ ба амӣи мартаба расид-ам (Анҷ.), **қадам расид, бало нарасад** (дуое, ки шахси ба хонаи дӯсташ омада, баъди нишастан меғӯяд), **хайрияти қадам** (қадами нек, оғози хуб), **дар ҳар қадам** (дар ҳама ҷо), **қадаме ба пешбундан** (ташаббус нишон додан, пешоҳанг будан), **қадам ба қадам** (оҳиста-оҳиста), **қадаматон болои дида** (аз ташрифи касе хушхол шудан. Мисолҳо дар ҷумла: Дар шахр дар ҳар қадам дӯхтар-ои хӯш-ру-ра мебинӣ (Й); Дар и ҷа қадам ба қадам навигарира мебинӣ (Й) – яъне оҳиста-оҳиста ру ба пешравӣ ниҳодан;) дар лаҳҷаҳои мазкур ҳеле зиёд гардиш меҳӯранд.

Анҷ. - Анҷилов

Ихтисораҳо
Т. -Тағнов

Р. - Роғ	С. М. - Саримағзор
Й. - Йол	С. Н. - Саринамак
Н. - Новачун	Ҳам. - Ҳамадонӣ
Ф. - Фархор	Қ. - Қ. - қануби Қӯлоб
Ш. - Шӯрообод.	П. - Порвор
Д. - Қ. - Даштиҷум	Паш. - Пашадара

Китобнома

1. Бачаев М. Фразеологияи забони тоҷикӣ дар асарҳои тарҷумавӣ // Тарҷума - балоғати сухан. Қ. 2. / М. Бачаев. - Душанбе, 2005. - Саҳ. 184-190.
2. Виноградов В. В. Избранные труды (лексикология и лексикография). / В. В. Виноградов. - М., 1977, стр. 140-162.
3. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. / Н. Маъсумӣ. - Душанбе, 2011. - 385 с.
4. Маҷидов Ҳ. Фразеологияи тоҷик. / Ҳ. Маҷидов. - Душанбе, 1982. - 102 с.
5. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Исфара. / Т. Мақсудов. - Душанбе: Ирфон, 1977. - Саҳ. 50-56.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2011. Қ. 1 - 996 с.
7. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ». - Душанбе, 2011. Қ. 2 - 1095 с.
8. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони адабии ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ). / М. Фозилов. - Душанбе: Ирфон, 1963. Қ. 1. - 952 с.
9. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони адабии ҳозираи тоҷик. (фарҳанги фразеологӣ). / М. Фозилов. - Душанбе: Ирфон, 1964. Қ. 2. - 802 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С НЕКОТОРЫМИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМИ В ЮЖНОМ ДИАЛЕКТЕ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА

В статье автор рассматривает особенности фразеологических единицы с некоторыми конкретными абстрактными существительными в южном диалекте Кулябского региона, которые по содержанию и значению связаны с различными сферами жизни и быта и выражают различные действия людей.

Они в речи представителей диалекта используются как готовые средства, а так же придают образность и экспрессивность речи представителей этого диалекта.

Ключевые слова: *готовые средства, диалект, образность, экспрессивность.*

**PHRASEOLOGICAL UNITS FORMATION IN SOUTHERN
DIALECT OF THE KULOB REGION**

This article presents research on southern dialect of the Kulob region. In particular, it examines formation of a certain phraseological units. The material discussed here relates to different aspects of social and cultural spheres. The phraseological data examined is understood to represent both direct and in-direct meaning in the speech.

Keywords: dialect, gravity, representatives, identifies figurativeness influence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Н. Гадоев- номзоди илмҳои филология, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ ба номи С. Айни; тел.:+992 985 38 00 54.

Сведения об авторе: Н. Гадоев - кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и практики лингвистики Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни; тел.:+992 985 38 00 54.

About the author: N. Gadoev - candidate of philological sciences, associate professor of the theory and practice of linguistics Tajik State Pedagogical University; Phone:+992 985 38 00 54.

УДК:491.550.0

**НИДОҲОИ ДАЪВАТ ВА РОНДАНИ
ҲАЙВОНОТ ВА ПАРРАНДАГОНИ ХОНАГӢ ДАР
ЛАҲҶАҲОИ ФАЛҒАР**

Носиров С.М.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Масъалаи нидо аз ҷумлаи масъалаҳоест, ки дар илми лаҳҷашиносии тоҷик камтар мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар аксари асарҳое, ки ба таҳқиқи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бахшида шудаанд муаллифон ё ин масъаларо сарфи назар намудаанд ё доир ба он маълумоти ниҳоят мухтасар додаанд. Танҳо дар чилди дуҷуми монографияи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ», ки ба тадқиқи хусусиятҳои морфологии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бахшида шудааст ва дар рисолаи забоншиносии тоҷик М. Эшнӣёзов «Шеваи ҳардурӣ», ки таҳлили системавии лаҳҷаи ҳардурӣ ном гурӯҳи этникии тоҷикзабонро дар бар мегирад, масъалаи нидо нисбатан муфассалтар мавриди таҳлил қарор гирифтааст [1, 235-242; 2, 92-94].

Дар ин мақола мо тасмим гирифтаам, ки дар асоси маводе, ки дар даст дорем, танҳо доир ба як гурӯҳи нидоҳои амрӣ – нидоҳои марбут ба даъват ва аз худ дур намудан ё рондани ҳайвонот ва паррандагони ҳонагӣ дар лаҳҷаҳои Фалғар ба таври мухтасар маълумот диҳем.

Дар лаҳҷаҳои Фалғар ҳангоми ба худ хондан ва аз худ дур намудан ё рондани ҳайвонот ва паррандагони ҳонагӣ нидоҳои зерин истифода мешаванд: **хеш-хеш-хеш** (нидои ба худ хондани гов), **бош** (нидои аз худ дур намудан ё рондани гов), **шок-шок-шок** (нидои ба худ хондани гӯсола), **чок** (нидои аз худ дур намудан ё рондани гӯсола), **бв-бв-бв** (нидои ба худ хондани гӯсфанд), **қуш** (нидои аз худ дур намудан ё рондани гӯсфанд), **чики-чики-чики** (нидои ба худ хондани буз ва бузғола), **ай** (нидои аз худ дур намудан ё рондани буз ва бузғола), **бех-бех** (нидои ба худ хондани хар), **нах-нах** (нидои ба худ хондани асп), **боҳ-боҳ** (нидои ба худ хондани сағ), **тур** (нидои аз худ дур намудан ё рондани сағ), **куч-куч-куч-куч** // **кут-кут-кут-кут** (нидои ба худ хондани сағбача), **пиш-пиш-пиш-пиш** (нидои ба худ хондани гурба), **пишт** (нидои аз худ дур намудан ё рондани гурба), **ту-ту-ту-ту** (нидои ба худ хондани мурғ), **киш** (нидои аз худ дур намудан ё рондани мурғ).

Чи тавре ки мебинем, нидоҳои аз худ дур намудан ё рондани ҳайвонот ва паррандагони ҳонагӣ дар шакли ягона ва нидоҳои ба худ хондани ҳайвонот ва паррандагони ҳонагӣ дар шакли такрор истифода мешаванд.

Нидоҳои шакли ягона асосан сеовоза мебошанд: **бош**, **чок**, **қуш**, **тур**, **киш**. Танҳо нидои аз худ дур сохтан ва рондани гурба (**пишт**) аз чор овоз ва нидои аз худ дур сохтан ва рондани бузу бузғола (**ай**) ва гӯсфанд (**бв**) аз ду овоз иборат мебошанд.

Дар нидоҳои шакли такрор дар як мурочиат ҳамон як нидо метавонад аз ду то панҷ маротиба такрор ёбад: **боҳ-боҳ, беҳ-беҳ, наҳ-наҳ, ҳеш-ҳеш-ҳеш, шок-шок-шок, пиш-пиш-пиш-пиш, ту-ту-ту-ту-ту, куч-куч-куч-куч**. Мувофиқи мушоҳидаҳои мо дар як мурочиат ба ҳайвон ё паррандаи хонагӣ ҳамон як нидо беш аз панҷ маротиба наметавонад такрор ёбад.

Нидоҳои марбут ба аз худ дур намудан ё рондани ҳайвоноту паррандагони хонагӣ асосан оҳанги норизой ва нидоҳои марбут ба даъвати ҳайвоноту паррандагони хонагӣ оҳанги навозишро доро мебошанд ва дар нидоҳои марбут ба даъвати ҳайвонот ва паррандагони хонагӣ, ки дар шакли такрор истифода мешаванд дар як даъват чанд маротиба истифода гардидани ҳамон як нидо, ба андешаи мо, ба муносибати инсонҳо ба ин ё он намуди ҳайвоноту паррандагони хонагӣ ва дараҷаи оҳанги навозишро доро будани даъват вобаста мебошад. Шояд ҳамин бошад, ки барои як даъвати саг, хар ва асп ҳамон як нидо асосан ду маротиба, барои як даъвати гову гӯсола ҳамон як нидо асосан се маротиба ва барои даъвати пишакча, сагбача ва мурғони хонагӣ ҳамон як нидо чор – панҷ маротиба такрор меёбад.

Дар лаҳҷаҳои Фалғар дар гурӯҳи нидоҳои ба даъват ва рондани ҳайвоноту паррандагони хонагӣ алоқаманд як мавриди якҷоя истифода шудани ду нидои гуногун ба мушоҳида мерасад, ки он ҳам нидои ба худ хондани мурғи хонагӣ дар шакли **ту-ту-беҳ** мебошад.

Лозим ба зикр аст, ки аз тамоми нидоҳои марбут ба даъват ва аз худ дур намудан ё рондани ҳайвонот ва паррандагони хонагӣ, ки дар боло ном бурдем таркиби фонетикии танҳо нидои даъвати гӯсфанд (**бв-бв-бв**) ба сохтори фонетикии забони тоҷикӣ бегона мебошад.

Дар лаҳҷаҳои Фалғар, чун дар забони умумигуфтугӯӣ, ба чуз аз нидои умумитоҷикии ба худ хондани гурба **пиш-пиш-пиш-пиш** ва варианти **куч-куч-куч-куч**-и нидои ба худ хондани сагбача, ки бо калимаҳои **пишак** ва **кучук** алоқаманд мебошанд нидоҳои дигари ифодакунандаи маънии ба худ хондан ё аз худ дур намудану аз ҷое рондани ҳайвоноту паррандагони хонагӣ бо калимаҳои аслии ифодакунандаи номи ҳайвоноту паррандагони хонагӣ алоқамандие надоранд [3, 346].

Вале, чун лексикаи лаҳҷаҳои Фалғар бо лексикаи забони яғнобӣ иртиботи наздик дорад, чунин ба назар мерасад, ки

нидои ба худ хондани сағбача **кут-кут-кут-кут** низ бо калимаи **кут**, ки дар забони яғнобӣ маънии **сағро** ифода менамояд, алоқамандӣ дорад [4, 111].

Зимнан бояд зикр намуд, ки забоншиноси рус М. А. Мухаммед-Алӣ дар забони русӣ нидохои гуногуни даъвати сағ: **куть-куть, кутю-кутю, кутют-кутют, тю-тю, тют-тют** ва ғайраро шаклҳои ихтисоршудаи калимаҳои дар лаҳҷаҳои забони русӣ маъмули **кутенок** ва **кутя** (сағбача) медонад [5].

Як хусусияти лаҳҷаҳои Фалғар дар бобати истифодаи калимаҳои марбут ба даъвати ҳайвоноти ҳонагӣ дар он аст, ки аз ҷузъи такроршавандаи баъзе аз нидохои шакли такрор, ки барои даъвати ҳайвоноти ҳонагӣ истифода мегарданд бо ёрии пасванди –и исмҳои ифодакунандаи номи ҳайвоноти дахлдор сохта мешаванд: **хеши**– гов (аз нидои ба худ хондани гов **хеш-хеш-хеш**), **шоки**– гусола (аз нидои ба худ хондани гӯсола **шок-шок-шок**), **пиши**– гурба (аз нидои ба худ хондани гурба **пиш-пиш-пиш**): *хеши-ба ҳиччи доди?; ҳешемо-йа фурушем чо мекунем? шоки-йа пеши оч-еш мун йаиқун макад; йаиқун нун тар кун, пиши-ба те.*

Бояд гуфт, ки калимаҳои навъи мазкур дар мавриде истифода мешаванд, ки гӯянда нисбат ба ҳайвоноти дахлдор бо навозиш ва эҳсоси хушҳолӣ ҳарф мезанад.

Ҳамин тариқ, аз баррасии мухтасари калимаҳои марбут ба даъват ва аз худ дур намудан ё рондани ҳайвонот ва паррандагони ҳонагӣ метавон ба натиҷаҳои зерин расид:

1). Калимаҳои марбут ба даъвати ҳайвоноту паррандагони ҳонагӣ асосан оҳанги навозишу меҳрубонӣ ва калимаҳои марбут ба аз худ дур намудан ва аз ҷое рондани онҳо оҳанги норозигиву нафратро ифода менамоянд.

2). Дар калимаҳои марбут ба даъвати ҳайвоноту паррандагони ҳонагӣ дар як даъват чанд маротиба такрор гардидани ҳамон як нидо ба муносибати гӯянда вобаста аст.

3). Усули сохта шудани калимаҳои марбут ба даъвати ҳайвонот ва паррандагони ҳонагӣ дар лаҳҷаҳои Фалғар ягона нест. Қисми зиёди онҳо бо номи ҳайвонот ягон алқамандӣ надошта, қисми камашон бо номи ҳайвонот зич алоқаманд мебошанд.

4). Аз ҷузъи такроршавандаи баъзе аз калимаҳои шакли такрор, ки барои даъвати ҳайвоноти ҳонагӣ истифода мегарданд

бо ёрии пасванди –и исмҳои ифодакунандаи номи ҳайвоноти дахлдор сохта мешаванд.

Калидвожаҳо: нидо, нидоҳои шакли такрор, нидоҳои шакли ягона, лаҳҷаҳои Фалғар, даъвати ҳайвонот, рондани ҳайвонот, даъвати гов, даъвати сағ.

Адабиёт

1. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (Морфология). Ҷ. П. – Душанбе: Дониш, 1979.
2. Эшнӣёзов М. Лаҳҷашиносии тоҷик./ М. Эшнӣёзов.– Душанбе, 1996.
3. Грамматикаи забони адабии тоҷик. Ҷ.1 Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985.-356с.
4. Мирзозода С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ./ С. Мирзозода.– Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008.
5. Мухаммед-Али М.А. Слова призыва животных в современном русском языке и их место в лингвистической литературе. (<http://www.russianedu.eir.ru>). Дата обращения: 08.01.2015

МЕЖДОМЕТИЯ ПРИЗЫВА И ОТГОНА ДОМАШНИХ ЖИВОТНЫХ В ГОВОРАХ ФАЛГАРА

Анализируя слова призыва и отгона животных в фалгарских говорах таджикского языка, автор приходит к выводу, что большая их часть лишена номинативного значения, а меньшая часть тесно связана с названием животного.

Ключевые слова: слова призыва, диалектология, фалгарский диалект, междометия, таджикский язык.

INTERJECTIONS OF CALLING AND REMOVING OF DOMESTIC ANIMALS AND BIRDS IN FALGHAR DIALECTS

Analyzing injections of calling and distillate of domestic animals in Falghar dialects of the Tajik language the author comes to the conclusion that most of them are deprived of the nominative mean and the smaller part of them are closely connected with the name of the animal.

Keywords: call words, dialectology, Fargarian dialect, interjections, of the Tajik language.

Маълумот дар бораи муаллиф:; тел.:+992 .

Сведения об авторе:; тел.:+992 .

About the author:; Phone:+992.

УДК: 491.550 - 56+891. 550. 09 - 34

Ибораҳои исмии изофии қолаби исму шумора

дар афсонаҳои тоҷикӣ

Қодирова Салтанат Абдуллоевна

***Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии
ба номи Рӯдакии АИ ҶТ***

Ибора воҳиди хурдтарини наҳв ба шумор рафта, дар ташкили воҳиди томи наҳв - ҷумла, дар ифода, сабт ва ибрази афкори инсон нақши муҳим дорад.

Инсони комил бояд барои пойдории некию нақӯкорӣ мубориза барад. Инсоне, ки ба некӣ бовар дорад ва дар ҳақиқӣ дигарон бесабаб бад фикр карданро дар шаъни худ раво намебинад ва нақӯкориро пеша мекунад, аз самараи некии худ баҳра мегирад ва хушбахт мегардад. Дар афсонаҳо мо ба бисёр саволҳое, ки ба сари одами солимфикр омада, ўро ба кӯи андеша раҳнамун месозад, ҷавобе меёбем. Ҳамин ақида бо забони шеваи тоҷикӣ дар эҷодиёти шифоҳии мардум, хусусан дар афсонаҳо, хеле равшану возеҳ зухур меёбад. Аз ин рӯ, таҳлилу таҳқиқи забони жанрҳои гуногуни фолклорӣ, алалхусус афсонаҳои тоҷикӣ, барои муайян намудани бунёди феълии қабатҳои мушаххаси забони тоҷикӣ: савтиёт, луғат, сарф, наҳв аҳамияти муҳими назарӣ, амалӣ ва илмӣ дорад.

Бо дарназардошти омӯзиши таърихи таҳқиқи ибораҳои исмии изофӣ ба чунин натиҷа расидем, ки ин мавзӯ дар забоншиносии тоҷик ҳанӯз ба дараҷаи зарурӣ таҳқиқ нашудааст. Алҳол мавқеи ибораҳои исмӣ дар осори хаттии услубҳои гуногун, таҳқиқи ин масъала дар осори классикӣ, ба таври муқоисавӣ омӯхтани ибораҳои исмӣ, қорбурди чунин унсурҳои наҳвӣ дар адабиёти шифоҳӣ ва бисёр паҳлуҳои дигари ин мавзӯ аз диди забоншиносон дур мондаанд. Бо ҳамин сабаб хостем таҳқиқи

вижагиҳои нахвӣи афсонаҳои халқии тоҷикӣ, хусусиятҳои хоси он ва ҷойгоҳи услубии онро мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Ҳанӯз аз замонҳои қадим, аз Аполон Дискос сар карда синтаксисро ҳамчун пайвасти вожаҳо, яъне ҳамчун ибора мешинохтанд.

Дар марҳилаи кунунии забоншиносии умумӣ ва ҷузъӣ низ олимону омӯзгорони ватанӣ ва хориҷӣ ба таҳқиқи таълими ибора таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамоянд.

Пайрав ва давомдиҳандаи ақидаҳои синтаксисии М. В. Ломоносов забоншиносии намоёни рус А. Х. Востоков синтаксисро ҳамчун таълимоти ибора муайян намуда, чунин менависад: «Ибора як қисми грамматика буда, қоидаҳоеро дар бар мегирад, ки аз рӯи онҳо калимаҳо бояд дар нутқ муттаҳид шаванд» [3, 219].

Забоншиносии рус А. В. Добиаш ба Аполон Дискос пайравӣ намуда, дар айни замон ба ақидаи ӯ як қатор андешаҳои нав ворид намуда, сохтори синтаксисии худро дар асоси семасиология ва шаклҳои ҳиссаҳои нутқ мураттаб месозад. Аз ҷумла ӯ қайд мекунад: «калимаи тафсиршаванда (ин он чизест, ки ибораро ташкил мекунад) на ҳама вақт аз пайвасти ду калима иборат мебошад» [4, 6].

Дар забоншиносии тоҷик доир ба ибораҳои изофии исму шумора дар бархе аз асару мақолаҳо маълумот ироа шудааст. Чунинчӣ, дар таълифоти Д. Т. Тоҷиев. «Тарзҳои алоқии муайянкунанда бо муайян-шаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [Сталинобод, 1955, 3, 50], А. Халилов «Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [Душанбе, 1964, 30, 37], М. Қосимова «Мухтасар оид ба ибораҳои изофии номӣ» [Мактаби советӣ, 1967, № 2, 3, 4], С. Абдурахимов «Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик» [Душанбе 1973], А. Мирзоев «Ибораҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик», [Мактаби советӣ. 1969, №4, 54 - 60], «Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ» [Душанбе: Деваштич 2002, 308] ва ғайра.

Мо дар ин мақола мулоҳизаҳои худро оид ба мавқеи корбурд ва хусусиятҳои нахвӣи ибораҳои исмии изофии қолаби исму шумора дар афсонаҳои халқии тоҷикӣ баён хоҳем намуд.

Ибораҳои нахвӣи нишонаҳои зиёде доранд, ки ба сохтору таркиб ва муносибати байниҳамдигарии вожаҳои таркиби он ва

истифодаи воситаҳои гуногуни нахвӣ дар он саҳт вобастагӣ доранд. Дар сохтори ибора нахуст алоқаи вожаҳои таркиби он мавқеи бунёдӣ дорад.

Бо мақсади саҳму арзиши ибораҳои исмии изофии қолаби исму шумораро дар сохти нахвиёти афсонаҳои халқии тоҷикӣ нишон додан 52 афсонаро аз китоби «Афсонаҳои халқии тоҷикӣ». [Нашриёти давлатии Тоҷикистон. Сталинобод 1957] - ро аз назар гузаронидем.

Аз маводи дариштиёрдошта, мо аз китоби афсонаҳои халқии тоҷикӣ 71 ибораи изофии исму шумораро пайдо намуда мавриди пажӯҳиш қарор додем.

Ба воситаи изофат на ҳамаи гурӯҳҳои исм шумораҳои миқдориро тобеъ намуда ибора месозанд. Ин хели ибораҳои исмии изофӣ дар тарзи ташкил ва ифодаи маъно бо забони адабӣ мувофиқ буда, дар навбати худ бо баъзе хусусиятҳо аз он тафовут дорад.

1. Ибораҳои исмии изофии қолаби исму шумораи миқдорӣ

Маводи гирдовардамон нишон медиҳад, ки дар афсонаҳои халқии тоҷикӣ ибораҳои исмии изофие, ки бо шумораи миқдорӣ шакл мегирад, хеле камистеъмоланд.

Табиати ғӯйиши афсонаҳо имконият фароҳам меоварад, ки ибораҳои исмӣ бо шумора дар шакли сода ва муъҷаз зоҳир шавад: Мисол: Фақат саҳарӣ, соати шаҷ, хоби ӯ бурд ва тамоми рӯз бедор нашуд. [1, 218].

Вобаста ба мавқеи нутқ ғӯянда барои ҷалби диққати шунаванда ба объекти асосӣ аз ин қолаб истифода мебарад: «Тартиби калима воситаи муҳим дар ташкили ибора мебошад. Дар ин асос, дар ҳамаи ибораҳо ҷойи маъмулии барои ҷузъҳо муқаррарӣ вучуд дорад. Вале ҳангоми дар дохили ҷумла чун ҷузъи он дар алоқамандии коммуникативӣ омадан ин тартиб метавонад вайрон шавад» [2, 8 - 18].

Меъёри грамматикӣ забони тоҷикӣ барои дар қолабҳои гуногун муъҷаз ифода гаштани ибора замина ба вучуд овардааст. Чунин шаклҳои нахвиё истифода кардан, пеш аз ҳама, ба мавқеи нутқ ва маҳорати фардӣ вобаста мебошад.

Низоми афсонаҳо дорои хусусияти хос мебошад. Дар гуфтори афсонаҳо шакл гирифтани ибора бо баъзе фарқиятҳои шаклӣ ба назар мерасад. Иборасозии ба ғӯйишҳо хос дар шаклҳои гуногун намоён мегарданд.

Ҳангоми тафсил ёфтани ибораҳои қолабҳои гуногуни ба ғӯйишҳо хос чун чузӣ эзоҳдиҳанда дар шакли «сеи бародарон», омадани ибораҳои мебинем.

Дар ибораҳои исмии навӣ «сеи бародарон», чузӣ эзоҳдиҳанда барои таъкид пеш аз калимаи асосӣ омадааст, ки ин шакли маъмулӣ бештар дар лаҳҷаву забони ғуфтуғӣ, афсонаҳои истифода мешавад: Ҳар сеи бародарон ҳунарманд буданд [1, 307]. – Падар, ба ҳар сеи мо бародарон дар як рӯз зан гирифта дех! [1, 307].

Маъноӣ замони дар ибораҳои мазкур бо калимаҳои пагоҳӣ, бегоҳӣ, пешин возеҳтар ифода мешавад: Мисол: Соати яки пешин ўро ҳам хоб пахш кард. [1, 109]. Вақте, ки ман мурдам соати сеи шаб ба сари қабрам биё. [1, 154].

Дар афсонаҳои тоҷикӣ аксар вақт чузӣ асосии ибора пасванди чамбандӣ мегирад, маъноӣ замони ибора тобиши тахминӣ пайдо мекунад: Мисол: Ҳар се, соатҳои се, ош хурда, чой нӯшида, дам гирифта нишаста буданд, ки ногаҳон ғул - ғулае бархост [1, 180]. Марди бечора нағз медонист, ки гардонидани гапи занаш ҳеҷ илоҷ надорад ва ӯ соатҳои ҳашти бегоҳӣ аз саҳро баргашта, ба духтараш ғуфт: [1, 191]

II Ибораҳои исмии изофии қолаби исми шумораҳои тартибӣ

Ибораҳои исмии бо шумораи тартибӣ шайро мувофиқи тартиб ва мавқеи ҷойгирӣ муайян мекунад. Калимаи асосии ин гуна ибораҳо бештар бо исмҳои ифодакунандаи замону макон ва шахс ифода меёбад:

1. Ибораҳои, ки вожаи асосиашон исмҳои рӯз ва шаб, вожаи тобеашон шумораҳои тартибианд: рӯзи ҳафтум, шаби якум, шаби сеюм.

Рӯзи ҳафтум додари аз ҳама хурдӣ посбонӣ кард [1, 109]. Ҳамин тавр рӯзи дуҷум ҳам пойга бенатича гузашт. Рӯзи сеюм писари хурдӣ боз ба сари қабри падараш рафт [1, 157]. Рӯзи сеюм, подшоҳ фармон дод, ки як ман гандуму чав ва биринҷу ҷуворимаққаро бо ҳам омеzan [1, 164]. Шаби якум баъди дафн, саҳарии барвақт, вай ба сари қабри падараш рафт [1, 154]. Вай шаби сеюм ҳам саҳарии барвақт ба сари қабри падараш рафт [1, 155].

Шаби 39-ум сардори дуздон барои аҳволфаҳмӣ ба боми раммол баромада ўро поид! [1, 370]. Шаби сеюм ҳамаи соҳибони тӯю меҳмонон монда шуда, хобашон саҳт бурд [1, 389].

2. Ибораҳое, ки калимаи асосиашон исмҳои дӯст, бародар, вазир сухан, ҷузъи тобеъ шумораҳои тартибиянд: дӯсти дуомаш, дӯсти сеюмаш, бародари сеюм, вазири дуом, вазири якум, сухани сеюм.

– Истед, ана ба хонаи дӯсти дуомам расидем! Сайёд бо ҳамроҳии дӯстонаш гашта рафта истода буд, ки ногаҳ аз назди ҳавлии дӯсти сеюмаш гузашта монд [1, 267]. Ҷузъи тобеи ҳар ду ибора дар охирашон бандакчонишин гирифтаанд.

– Ёлон кун, ки бародари сеюми мо ҳам арӯс дорад, – ... [1, 315].

Ин вазир ҳам монанди вазири якум ба зани устои ҷӯбтарош савғотии қимматаҳо бурд. Вазири дуом дар торикӣ ба вазири якум дакка хӯрда, ўро аз овозаш шинохт. Вазири якум ба вазири дуом хабар дод, ки зани усто ба шаҳр баъд аз ғўзаро кашида тамои кардан меравад [1, 398].

– Сухани дуом ин аст, ки агар ба ришат равған молидани шавӣ, зинҳор ба таги он марасон, ки гиребони курта ва ҷомаат равғанин шуда чиркин мегарданд [1, 438]. Шоир фарёд кашида сухани подшоҳро бурид ва ба вай барои гуфтани сухани («пурҳикмат»-и) сеюм имконият надода гуфт: [1, 438].

3. Ибораҳои исмӣ бо шумора, ки аз истилоҳоти гуногун таркиб ёфтаанд: тири дуомро, зинаи сеюм, пойи дуом, шарти якум, машқоби дуом, аспи дуом, дарахти дуом, дарахти сеюм, сафедори сеюм, бори дуом, бори сеюм, тири дуом, роҳи сеюм, мактаби сеюм, нони дуом, сухани сеюм, саволи сеюм.

Эраҷ тиру камонро гирифта, пойи чапашро тиргак карда, қоматашро камтар ақиб партофта як тир ба дарахт зад, тири дуомро ба тани тири якум ва тири сеюмро ба тани тири дуом даровард [1, 146]. Ту бояд тамоми шаб дар ҳаммоми мискини суп - сурх тафсондагӣ хоб кунӣ – ин шарти якум. Ту бояд аз шутури бодпояи ман тезтар давӣ – ин шарти дуом. Дар як шаб хирмани ғалладонаҳои гуногунро ба навъҳо ҷудо мекуни – ин шарти сеюм [1, 163]. Дев Ҳайдаркокулро пеш-пеш андохта, ба ҳавли оварду боз ба ҳезумшиканӣ андохт ва хулаш ба хурдани аспи дуом сар кард [1, 169]. Дев дарахти дуомро ҳам ғалтонда истода буд, ки Ҳайдаркокул ба дарахти сеюм чаҳида гузашта гирифт [1, 172]. Ин вақт дев сафедори сеюмро арра карда истода буд [1, 172]. Дар нисфи роҳ бори дуом шиха мекашам ва вақте ки қассоб кордашро тез мекунад, бори сеюм шиха мекашад [1, 200]. Тири дуоми ў чаҳми дигари моҳиро аз кор баровард [1, 201]. ... – гуфт

хасис ва нони дуюмро ҳам ба мӯзадӯз дод [1, 348]. – Ё бояд раммоли карда сарраммоли подшоҳ шавӣ, ё маро талоқ диҳӣ, ба ғайр аз ин роҳи сеюме нест [1, 367]. Духтарак нони дуюмро боз ҳам дуртар монда, ба деҳа рафт [1, 405].

Дар гӯйишҳо навгониҳо мавқеъ доранд. Барои ифодаи маъноҳои нозук дар гӯйишҳо аз беҳтарин шаклҳои лексикӣ, морфологӣ ва аз он ҷумла нахвӣ истифода мекунам, ки барои талаботи нутқро пурра қонеъ гардонидан қорбаст мешавад [2, 38 - 270]. Дар афсонаҳои халқии тоҷикӣ низ ибораҳои исмии навӣ «як дараи чуқур», «як марди деҳқон», «як зани бева», «як кали арзанкор», «як писари зебо», «лаби як ҷӯйча», «ҳавлии як кампир», «як порча лой», «як қабза мӯй», «як мурчаи калон», «яктогӣ чашма» доираи васеи истеъмоли доранд.

Калимаи «як» аз калимаҳои бисёр қадимии забонҳои гурӯҳи эронӣ, ҳатто забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ (албатта бо шаклҳои овозии мухталиф) мебошад. Б.В.Миллер «ак»-и калимаи «як»-ро боқимондаи суффикси дистрибутивӣ номидааст [6, 129].

Шумораи «як» дар авесто аева, (aeva) дар паҳлавӣ йэв (yev), йэвак (yevac) мебошад. Дар ҳамин ҷо ба хотир овардан барҷост, ки шумораи «як» дар баъзе лаҳҷаҳои форсии имрӯзаи Эрон е (йэ) талаффуз карда мешавад (масалан дар Техрон). Дар лаҳҷаҳои тоҷикии Ҷуст шумораи «як» ба шакли йа низ талаффуз мешудааст, ки ин ҳодиса аз тарафи В.С.Расторгуева ба қайд гирифта шудааст [9, 83]. Аммо В.С.Расторгуева «йа» кӯтоҳшудаи «як» аст,- мегӯяд.

Дар шеваи тоҷикони Кунар (Афғонистон) ҳам шумораи як е (йэ) талаффуз мешудааст [11, 41].

Калимаи «як» дар афсонаҳои тоҷикӣ ҳамчун шумора адади томи аввалин буда, миқдори яки ашӯхоро ифода мекунад. Дар ин ҳолат ба саволи чанд ҷавоб мешавад.

Аз таги кафш ногаҳон як мӯрчаи калон баромада гуфт [1, 161]. ... ба сӯи бозор равон шуда, нону биринҷу гӯшту равғани бисёре гирифта ба ҳонаи як кампир бурд... [1, 180]. Оби чашмаҳо ба як ҳавзи чуқур рафта мерехт [1, 172].

Баъди вафоти ӯ падари Сафар як зани бева гирифт [1, 130]. Даре нагузашта ба як боғи калон расид [1, 129]. Чанд вақт роҳ гашта онҳо ба лаби як ҷӯйча расиданду истода монданд [1, 104]. Нимрӯзӣ гушнаву ташна ба таги як чинор расид, аз паҳлуи

чинор, чашмаи софу зулол равон мешуд [1, 410]. Вай ба сӯи овоз шитобон асп давонда, ба лаби як чашма омада монд [1, 323].

Ба ҳамин қолаб ибораҳо боз дар саҳифаҳои 305, 323, 437, 455, 468, 483, 488, 490, 499 корбаст шудааст.

Дар афсонаҳои тоҷикӣ мисли забони адабии тоҷикӣ шумораи миқдории «як» маънои номуайяние, ки тавассути морфемаи «е» ифода мешавад, низ дорад: «як зан» – зане, «як чанор» – чаноре.

Ин қолаби ибораҳои исму шумора дар афсонаҳои халқии тоҷикӣ нақши беандоза муҳим дорад. Бештар дар афсонаҳо ибораҳои исму шумора муносибати маконӣ, замонӣ ва тартиби ашъро ифода мекунад.

Ибораҳои исм ин бо шумора назар ба ибораҳои исму исм, исму сифат камтар дар афсонаҳо истифода шудааст.

Ибораҳои исмӣ бо шумора дар афсонаҳои халқии тоҷикӣ дар тарзи ташкил ва ифодаи маъно бо забони адабӣ мувофиқат дошта, дар навбати худ бо баъзе хусусиятҳо аз он тафовут дорад.

Табиати ғӯиши афсонаҳо имконият фароҳам меоварад, ки ибораҳои исмӣ бо шумора дар шакли сода ва муъҷаз зоҳир шавад.

Низоми афсонаҳо дорои хусусияти хос мебошад. Дар ғӯиши афсонаҳо ташкил ёфтани ибора бо баъзе фарқиятҳои шаклӣ ба назар мерасад. Иборасозӣ ба ғӯишҳо хос дар шаклҳои гуногун намоён мегарданд: «сеи бародарон», «рӯзи якум», «рӯзи дуюм», «шаби якум», «шаби сеюм», «дусти дуюм», «вазири якум», «тири якум», «тири дуюм», «шарти якум», «шарти дуюм» ва ғайра.

То ҷое ки имкон доштем, тарҳи сохтори услубии афсонаҳои халқии тоҷикиро дар заминаи суҳанони муаллифони ривоятгари кул, қаҳрамонони афсонаҳо ба ҷойгоҳи истифодаи ибораҳои исмӣ изофӣ мушаххас намудем.

Пажӯҳиши вижагӣҳои наҳви афсонаҳои халқии тоҷикӣ, бешак, арзиши фаровони назарӣ ва амалӣ дошта, дар роҳи таҷзия ва такмили ин наҳви ибораҳо амалан ба соҳибони забон ёрӣ мерасонад. Ба оммавӣ шудани шаклҳои саҳеҳи он мадад карда, пеши роҳи ҳар гуна зиёдаравиро дар истифодаи шаклҳои нописандаи он мегирад. Ҳамчунин таҳқиқи амиқ намудани зинаҳои инкишофи ибораҳои исмӣ изофӣ ба санади воқеии инъикоскунандаи таҳаввулоти шаклӣ ва маъноии забон арзишманд аст.

Чи дар забони адабӣ ва чи дар эҷодиёти шиғоҳии халқ равшан намудани хусусияти сарфӣ, нахвӣ ва луғавии исм, ки дар масъалаи ташкили ибора хеле серистеъмол аст, имконият медиҳад, ки калимаи тобеъкунандаи исм шумораро бо ёрии воситаҳои грамматикӣ тобеъ намуда, ибораҳои зиёдеро ташкил диҳад ва сохти нахвиёти забонро ғанӣ гардонад.

Китобнома:

1. Афсонаҳои халқии тоҷикӣ./ Тартибдиҳандагон Р. Амонов, К. Улугзода. - Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1957. - С. 510.
2. Абдурахимов С. Ибораҳои исмӣи изофӣ // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. / С. Абдурахимов. - Душанбе, 1967.-128-146 с.
3. Васильева Н. М. Шелкова Л. В. Субстантивное прилагательное как компонент атрибутивного словосочетания. Проблемы синтаксиса.[Н. М. Васильева, Л. В.Шелкова] М.: - 1973. - 3-14 с.
4. Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса./ В. В. Виноградов . - М.: Издво МГУ, 1958. - 400 с.
5. Қосимова М. Н. Доир ба ибора дар забони тоҷикӣ. / М. Н. Қосимова.- // Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣю методӣ оид ба таълими забон ва адабиёти тоҷик. - Душанбе. - 1973. - С. 72 - 79.
6. Миллер Б.М. Талшудский язык. / Б.М.Миллер М.: 1935.- 29 с.
7. Мирзоев А. Алокаи калимаҳо дар ибора ва дар ҷумла Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик: Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. / А. Мирзоев. -Душанбе: Дониш, 1986. - 18 - 29 с.
8. Мирзоев А. Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ. / А. Мирзоев. - Душанбе: Деваштич, 2002.-308 с.
9. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск второй. / В. С. Расторгуева. - Северные таджикские говоры полосы Шайдон - Ашт - Чуст - Касансой. М.: - АН СССР, 1952. - 324 с.
10. Хочаев Д. Кабиров Ш. Синтаксис ва пунктуатсия. / Д. Хочаев, Ш. Кабиров. – Душанбе, 1991. - 6, 8, 9 с.
11. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. / А. Халилов. -Душанбе.: Дониш, 1964. - 33- 34 с.
12. Халилов А. Вазифаи грамматикаи бандакӣи изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. / А. Халилов. -Душанбе: Дониш, 1969- 117 с.

**НОМИНАТИВНЫЕ ИЗАФЕТНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ
С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ В ТАДЖИКСКИХ НАРОДНЫХ
СКАЗКАХ**

В данной статье было рассмотрен один из наиболее употребительных типов словосочетаний в произведениях устного народного творчества. Было выявлено и определено структурное оформление таких словосочетаний, выявлено стилистическое многообразие сказок на материале языка самих сказочников и главных героев их произведений.

Особое место в статье занимает числительное как главный компонент номинативных изафетных словосочетаний.

Ключевые слова: словосочетание, предложение, номинативные изафетные словосочетания, числительное.

**THE NOMINATIVE EXTRA PHRASES WITH NUMERALS
IN TAJIK FOLK TALES**

In this article was considers one of the most commonly used in the folklore type phrases. It was defined structured such word combinatifound and found stylistic diversity stories on the material of language itself storyteller and the main characters from the works. Special place in the article devoted to the numerals as the main component of the nominative extra phrases.

Keywords: phrases, sentence, nominative extra phrases, numerals.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қодирова Салтанат Абдуллоевна- мусаххехи шуъбаи таъъу наشري Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҚТ; тел.: + 992 900 92 02 43.

Сведения об авторе: Кодирова Салтанат Абдуллоевна корректор издательского отдела Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ; тел.: + 992 900 92 02 43.

About the author: Qodirova Saltanat-the correct of publication Department of the Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage named Rudaki, Tajik Academy of Sciences; tel: + 992 - 900 - 92 - 02 - 43.

УДК:491.550.0

**ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВИИ МАРБУТ БА НАВЪҲОИ
ҒАЛЛАДОНА ДАР ШЕВАИ ҶАНУБӢ ВА ҶАНУБИ
ШАРҚИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ**

Юсупова Сурайё

*Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии
ба номи Рӯдакии АИ ҶТ*

Муҳақиқони хориҷию ватанӣ беш аз садӯ панҷоҳ сол аст, ки шеваҳои забони тоҷикиро мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор додаанд ва онҳо дар баробари ҷамъоварии воҳидҳои луғавӣ ба баррасии хусусияти луғавӣ, савтӣ, сарфию нахвӣ низ даст задаанд [Маҳмудов, 2010; Ҷӯраев, 2009], ки ба унвони маводи назариявии шевашиносӣ дорои аҳамият мебошад. Махсусан, баррасиҳои илмӣ муҳаққиқи машҳур В. С. Расторгуева дар табақабандии шеваҳои забони тоҷикӣ роҳи васеоро ҷиҳати тадқиқоти ояндаи шевашиносон кушод, ки то имрӯз он табақабандӣ ҳукми қонунӣ дорад. Муҳаққиқи мазкур мутобиқи хусусияти луғавӣ, савтӣ ва грамматикӣ шеваҳои забони тоҷикиро ба чор гурӯҳ: шимолий, марказӣ, ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ҷудо кард [Расторгуева, 1964], ки дар асоси он корҳои илмӣ минбаъда сурат гирифтаанд.

Мо дар кори худ ба ҳамин табақабандӣ таъя карда, роҷеъ ба яке аз масоили муҳими шевашиносӣ таҳқиқи вожаҳои марбут ба номи анвои ғалладона дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ, ки то кунун ба таври мукамал омӯхта нашудааст, даст мезанем.

Дар байни вожаҳои марбут ба растаниҳо номи анвои ғалладона ҷойгоҳи хоса дорад. Онҳо барои тақмили таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ унсурҳои муҳими забонӣ мебошад. Дар заминаи шеваҳои мазкур онҳоро метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

1. Номи анвои гандум.
2. Номи анвои ҷав.
3. Номи анвои арзан.
4. Номи анвои лӯбиё.
5. Номи анвои нахӯд.
6. Номи анвои ҷуворимакка.

Бо мақсади равшан гардидани ин қабатҳои мавзӯи онҳоро алоҳида баррасӣ мекунем.

Номи анвои гандум

Анвои гандум дар шакли калимаҳои сохта, мураккаб ва ибора зикр мешаванд. Калимаи **сърха** ба маънии «гандуми аз бод баромада» дар гуруҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ ва ванҷӣ дида мешавад, ки бо пасванди **-а** ва сифати сурх, ки хосияти гандум аст, сохта шудааст: ай хара сурха-ра ҷидо мекънан (Лахш). Бо иштироки вожаи **гандъм** пасванди **-ақ** вожаи **гандъм** (Вқ.) «навӣи гиёҳи даштӣ, ки хӯшааш ба гандум қаробат дорад» сохта шудааст. Ин вожа сермаъно аст ва номи гули шерози тоқиро низ мефаҳмонад, ки ба хӯшаи гандум шабохат дорад. Дар ибораи фразеологии **гандъм**намойӣ **кардан** (Шк.) маҷозан ба маънои фиребгарию маккорӣ кардан меояд: ҷавфъруш-ай у ситамгари симтан, го ба ман-а гандъмнамойи мекъна (Кд.).

Вожаҳои **сърфедпъшт**ақ (Қ.); **гърсарақ** (Қ.) дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ ба вучуд омадаанд: гърсарақ серҳосил-ай (Мс). Калимаи **гърсарақ** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ дида шавад, дар дигар лаҳҷаҳо бо ибора ифода мегардад. Гунаи **гандъм**и **гърсарақ** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва **гандъм**и **саргурақ** дар гуруҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, ки маънии «гандуми хӯшакалонӣ бе сук»-ро ифода мекунад. Воҳиди лексии **гърсарақ** дар навӣи **гандъм**и **гърсарақ** аз ҳамнишинии калимаҳо ва пасванди **-ақ** ба вучуд омадааст. Аз асоси «гърд» афтидани ҳамсадои «д» аз зухуротии савтии шеваҳо аст. Имкон дорад, ки шакли ихтисории **гър** қиёфаашро дар баъзе аз манотик ба шакли **гър** тағир додаст. Калимаҳои гърсарақ, гърък, гурък, ки ба шаклгирию гирдшавии анвои мевачот далолат мекунанд, гувоҳи ҳамин фикр аст.

Дар шакли ибора анвои гандум аз рӯи аломатҳои зоҳирии марбут ба ранг (сиёҳ, сафед, сурх, сабз) ва макон сохта мешаванд: **гандъм**и **савзак** (Вқ.) навӣи гандуми пӯшташ сабзтоб; **гандъм**и **сийаҳак** (Шк.) гандуми ба офате гирифта шуда; **гандъм**и **сийаҳсук** (Шк.) гандуми сиёҳкилтӣ; **гандъм**и **сърфед**ақ (Вқ., Дарв.) навӣи гандуми сафед; **гандъм**и **қиблагӣ** (Шк.) навӣи гандуми маҳаллӣ; **гандъм**и **сурхак** (Дарв.) // **гандъм**и **сърха** (Шк.) як навӣи гандуми сурхчатоб.

Истилоҳоти дигаре низ ҳастанд, ки ба ҷараёни шудгори замини гандум, сабиши он, аҷзои гандум, дарав, кӯфтан ва аз

вай тайёр кардани анвои ғизо дахл мегиранд. Истилоҳоти марбут ба ғизоҳое, ки аз гандум таҳия мешаванд, дар баҳши анвои хӯрок муфассал таҳлил шудааст. Бо вожаҳои мураккаб меоянд ва дар қолаби исм+исм, исм+сифат, исм+феъл сохта шудаанд, ки зимни таҳлили морфологии вожаҳо пурратар баррасӣ гардидаанд: **гандъмчош** (Вк.) шахсе, ки гандумро ба замини шудгор мепошад; **гандъмбар** (Вк., Қ.) давраи аввали сабзиши гандум; **куркафа** (Вк.) донхонаи хӯшаи ғалла: куркафара алов ни мекънан; **гандъмдърав** гандумдаравӣ, дарави гандум; **гандъмка** (Вк., Ванч) коҳи гандум; **гандъмпайа** гандумпоя (Вк.); **сарчънг** (Вк.), **сарченг** (Шк.) ғарами ғаллаи нокӯфта; **гандъмчъкӣ** (Шк.) гандумкубӣ, ҳолати кӯфтани гандум: чанта-ш ранги оғъракчаҳой гандъмчъкӣ бъдай; **гандъмбач** (Вк., Қ.) таоме, ки аз омехтаи гандум, нахӯд ва лӯбиёи кӯфташуда тайёр мекунанд; **гандъмкуча** (Вк., Шк., Қ.) гандумкӯча, таоме, ки аз нахӯд, гандум, мушунг, наск, лӯбиё ва гашничу пиёзи сабзи қимашуда тайёр мекунанд: зимистон шид, акъ вақти гандъмкучахъриҳам омад; **гандъмов** (Қ.) а). як навъи таом, ки аз гандум тайёр мекунанд; б). оби гандум, ки аз он крахмал тайёр мекунанд; **гандъмчушак** (Қ.) кашк, гандумкӯча; **гандъмбирйон** // **гандъмбийрун** (Шк., Дарв., Вк.) гандумбирён: гандъмбирйон-а йод кардъм, иқа гандъмбърйон кън, бъхърем (Кан.).

Номи анвои чав

Ин маҳсулот ҳам дар бунёди истилоҳоти марбут ба зироат сахим аст. Анвои чав зиёд нест ва аз ин, рӯ истилоҳот ҳам мутобиқи онҳо ташаккул ёфтааст. Калимаи мураккаби **харчав** (Шк.) ва ибораи **чави сеҳона** (Шк., Вк., Қ.) “чави серҳосил” ду истилоҳеанд, ки барои ифодаи анвои чав омадаанд. Маънои “калон”-ро ифода кардани морфемаи луғавии “хар” роҳи таъриҳии дуру дароз дорад ва ҳолати истисноӣ нест. Дар шеваи чанубӣ ва чануби шарқӣ бо “хар” омада, на танҳо маънии калон: **харпанча**, **харкафтар**, **харчав**, балки семантикаи саҳт, зуд, тез: **харшап**, **хардав харгърез**-ро ифода кардани вожаҳо дида мешавад.

Калимаҳои дигаре мавҷуданд, ки дар доираи кор бо чав истифода мешаванд, ки ба пояи чав, номи парранда, асбоби рӯзгор, навъи нон, хӯрок, номи дарахт ва ғайра ишора мекунанд. Онҳо сохта ва мураккаб мебошанд. Вожаҳои сохта бо пасвандҳои -ӣ ва -ак калимаҳои мураккаб дар қолабҳои гуногуни исмҳои мураккаб меоянд. Бо калимаи чав омада пасванди -ӣ

вожаи **чавí** сохтааст, ки ду маънӣ дорад: а) **чавí** (Шк.) нони чавӣ, ки дар шакли “нони чавин” ҳам мутадовил аст. б) **чавí** (Шк.) орди чав. Дигар вожаҳои мураккаб: **чавпайа** (Қ., Ванҷ.) чавпо; **чавкът** (Вқ.) кӯба, олате, ки бо он чав мекӯбанд; **чавбед** (Вқ.) мачнунбед; **чавак** (Шк., Қ.) дом, донаҳои шадда кардашудаи чав, ки барои дастгир кардани парандагон истифода мекунад. Дар лаҳҷаҳои Бадахшон вақти сабзидани чавро бо вожаи **наврас** ифода мекунад [Розенфелд, 1971, 116]. Бо иштироки вожаи чав калимаҳои дигаре сохта шудааст, ки аз доираи анвои ин зироат берун аст: **чавмаст** (Вқ.) асп ё ҳайвони хуб парваридаро далолат мекунад. Ҳамчунин гунчишке, ки чавро дӯст медорад, бо номи **чавхуракё чавхър** (Қк., Шк.) “кунданӯл”; таоме, ки аз ярмаи чав тайёр кунанд, **чавиншакаров** (Вқ.) номгузорӣ шудааст.

Номи анвои арзан

Арзан яке аз навъҳои маҳсулоти ғалладона аст. Дар шакли **арзан** // **арзън** дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ мустаъмал аст, ва бо ин вожа сохтани воҳидҳои луғавии нав кам ба назар мерасад: тҳми шъмо арзан вори бисёи шава (Нӯш.). Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Қаротегин кишти арзан, зағир, ҷуворимаккаро бо калимаи **ҳафтода** ифода мекунад.

Дар қолаби вожаи мураккаби тобеъ калимаи **арзанкор** // **арзънкор** шахсе, ки бо коридани арзан машғул аст, дида мешавад: и падар-му арзънкор бӯд (Лан.). Зироати аз чинси анзан бо исми **қъноқ** // **куноқ** ном бурда мешавад, ки дар шакли сода сурат гирифтааст: пештар куноқ бӯд, меҳърдан (Ёз); ғайре қъноқ меҳърдан, и мардъм (Хов.). Бо ин вожа **қъноқи башир** навъи хӯрок; **қъноққаак** (Вқ.) // **қъноққах** (Қ.) навъи растанӣ, ки ба қӯноқ монанд аст, роич аст, ки истилоҳот барои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ муштарақанд.

Номи анвои лубиё

Ин навъ ҳам дар ҳаёти мардумон нақши муҳим дорад. Дар шакли **лубí** (Қ.) // **лѣвí** роич аст. Баробари ҳудаш, ки вожаи сода аст як навъи дигар бо ибора: **луби гуштаг** (Вқ.) ифода меёбад, ки лӯбиёи ғилофаш паҳн мебошад. Ҳамчунин, воҳидҳои луғавии сода ва сохта барои ифодаи зироатҳо аз чинси лӯбиё мавҷуданд: **боқила** // **боқиле** // **боқлú** (Вқ., Қ.) боқило, як навъи зироат аз чинси лӯбиё, ки аз он таом ва аз ордаш нон мепазанд: боқиле ай мушунг лъмбтар-ай, ката-ката мешава (Яр.); **мълькак** (Қ.) мулкак, зироати лӯбиёӣ, ки донаи он аз донаи мош калонтар

буда, нони онро мулкин меғуянд. Дар доираи ин гурӯҳ вожаи сохтаи **шамшерак** (Вқ., Қ.) аст, ки маънии кӯсаки лӯбиё, мушунг (дар вақти хомаш)-ро мефаҳмонад: шамшераки луби-ра-м меҳра (Нӯш.). Бо лубиё номи анвои таъомҳои зиёде сохта шудааст, ки дар баҳши анвои хӯрок баррасӣ шуданд.

Номи анвои нахӯд

Дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ дар шакли **нахут//нахът** истифода мешавад. Навъи зиёд надорад. Калимаи **мъҷък** (Бадахшон) ба маънии нахӯд ва **бърчак** (Вқ.) чун навъи нахӯди пӯсташ сабзтоб мустаъмал аст. Ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар шеваҳо дар ҳайати калимаи фразеологии **нахъди пеши қошук** омада, маънии беодоб, тирмизар, ақлакро дорад, ки дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ бо калимаҳои **пирбумак** ва **пешпуртак** низ ифода меёбад: *е нахъти пеши қошъқ, мун-да бъхърем* (Хов.). Вожаи **нахутақ** (Шк.) низ вохӯрдем, ки як навъ растанӣ аз ҷинси нахӯд мебошад. Беш аз даҳ намуди таом ва хӯриш бо нахӯд пухта мешавад, ки дар баҳши анвои хӯрок таҳлил шуданд.

Номи анвои ҷуворимакка

Дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ бо калимаҳои **ҷаҳварӣ//ҷаҳварӣ** (Вқ., Қ.) **//ҷугорӣ//чигорӣ//ҷъгорӣ** (Шк., Дарв.) ифода меёбад: *иқа ҷаҳварӣ мепухтодан, къдом мъҳал ҷаҳварӣ-ра бинан* (Хум.). Се навъи ҷуворимакка бо вожаҳои мураккаб ва ибора-истилоҳ баён мешаванд: **макаҷаҳварӣ** (Вқ.): *и чоо-нда макаҷаҳварӣ нағз мешава;* **зарҷугорӣ** (Шк.) навъи маккаҷуворӣ; **ҷугорӣи аспаг** (Вқ.) ҷуворимаккаи сафеди маҳаллӣ. Навъи **ҷъгорӣи ҷоруб** (Шк.) мавҷуд аст, ки ба мисли ҷуворимакка буда, аз он ҷорӯб месозанд. Истилоҳоти **сълтунак** (Қ.) гули ҷуворимакка; **кокълак** (Қ.) маҷозан “риши ҷуворимакка” ва синоними он дар шакли ибораи **тоҷи ҷъворӣ** “пӯпаки ҷуворимакка”: *тоҷи ҷъворӣ касали ҷигар-да дорувай* (Вқ.) дар муомилотанд.

Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки истилоҳоти марбут ба ғалладона дар ҳаёти ҳаррӯзаи мардум василаи муҳими ибдоли ҳуруф буда, ҷиҳати рафъи эҳтиёҷоти забонии мардум фаровон истифода мешаванд. Аксарияти ин калимаҳо бо тафовутҳои овозиашон дар забони адабии тоҷикӣ ҳастанд. Бо вучуди ин баъзе тафовутҳои лексикӣ дар ин соҳа ҳам дида мешавад, ки мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд: аз ҷумла гандъмбӯч, сарҷънг, хорҷав, мълмълак, арзан ва ғайра. Калимаҳои соддаи ин

гурӯҳҳо барои сохатани вожаҳои мураккаб ва калима-ибораҳо чун асоси калимасозӣ хизмат кардаанд, ҳамзамон дар такмили таркиби луғавии шеваҳо мусоидат намудаанд.

Ихтисораҳо марбут ба маҳали зисти ғӯйишварон:

Вқ. - гурӯҳи ваҳиёӣ-қаротегинӣ

Дарв. - гурӯҳи дарвозӣ

Ёз. - Ёзғанд (Вқ.)

Кб. - Кулумбаи Боло (Вқ.)

Кҳ. - гурӯҳи кӯлобии ҳисорӣ

Қ. - гурӯҳи қаротегинӣ

Қӯш. - Қӯшағба (Вқ.)

Лан. - Лангар (Вқ.)

Нӯш. - Нӯшор (Вқ.)

Оқ. - Оқсой (Вқ.)

Оқб. - Оқбулоқ (Ғқ.)

Сд. - Сангдара (Шқ.)

Сғ. - Сари ғор (Чқ.)

Хов. - Ховалинг (Шқ.)

Хм. - Хилмонӣ (Қ.)

Чқ. - гурӯҳи ҷанубии Кӯлоб

Шқ. - гурӯҳи шимолии Кӯлоб

Шх. - Шехмизон (Шқ.)

Китобнома:

1. Маҳмудов М., Хоркашев С. «Феҳристи адабиёти шевашиносӣ»./ М. Маҳмудов. -Душанбе, 2010.
2. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров./ В.С. Расторгуева. -М.: «Наука»,1962.
3. Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь./ А.З. Розенфельд. -Л., 1982.
4. Сангинова Р. Истилоҳоти соҳаи боғдорӣ дар лаҳҷаи Конибодом//Суханпарвар (мачмуаи илмӣ)./ Р. Сангинова. - Душанбе, 2005. Саҳ.99-100.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX): -М.: Сов. энциклопедия,1969.
6. Ҷӯраев Ғ. Масъалаҳои рушди забон аз нигоҳи Президент./ Ғ. Ҷӯраев. -Душанбе, 2009.
7. Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ./ Ғ.Ҷӯраев. – Душанбе,1980.

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ОБОЗНАЧАЮЩИЕ
ЗЕРНОВЫЕ КУЛЬТУРЫ В ЮЖНЫХ И ЮЖНО-
ВОСТОЧНЫХ ГОВОРАХ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

В данной статье анализируются названия зерновых культур, употребляющиеся в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. Большинство этих слов используются в таджикском литературном языке в различных фонетических вариантах. В статье они рассматриваются по таким тематическим группам, как наименования видов пшеницы, ячменя, проса, фасоли, гороха и кукурузы. Подробно анализируются термины, обозначающие различные виды данных культур в синхронном плане.

Ключевые слова: простые слова, сложные слова, фраза, пшеница, ячмень, просо, фасоль, горох и кукуруза и т.д.

**LEXICAL UNITS DENOTING GRAIN IN THE SOUTHERN
AND SOUTHEASTERN DIALECTS OF THE TAJIK
LANGUAGE**

This article analyzes the lexical units denoting grain employed in the Southern and Southeastern dialects of Tajik language. In Tajik literary language most of these lexical units are used with varied phonetic differences. Different sorts of the grain are examined here through a thematic grouping, such as name of types of wheat, barley, millet, beans, peas and corn. These terms are presented by synchronous method.

Key words: simple lexemes compound lexemes, phrases, grain, wheat, barley, millet, beans, and peas.

Маълумот дар бораи муаллиф: Юсупова Сурайё- аспиранти Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ; тел.: (992) 988-44-58-88, e-mail: surayojon88@mail.ru

Сведения об авторе: Юсупова Сурайё - аспирант Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия имени Рудаки АН РТ; тел.: (992) 988-44-58-88, e-mail: surayojon88@mail.ru

About the author: Yusupova Surayo is a doctoral candidate at Rudaki Institute of language, literature, oriental studies and written heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 988 445 888, E-mail: surayojon88@mail.ru

АДАБИЁТШИНОСӢ

УДК891.55.09.+891.550.09

СУВАРИ ИҲОМ ДАР САҲНАИ ХАЁЛИ ҲОҶОНӢ

Боймурод Шарифов

ДДОТ ба номи Садриддин Айни

Санъати иҳом яке аз муҳимтарин масъалаҳои баҳс дар илми бадеъ ва аз ҷилваҳои муҳиму пурқорбурди суvari ҳаёл дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик мебошад.

Дар таърифи санъати иҳом суҳансанҷони гузашта мулоҳизаҳои зиёд баён кардаанд, ки зикр кардани ҳамаи онҳо аз имкон берун аст. Дар китоби «Санъати суҳан» омадааст, ки «Иҳом (йҳом) дар луғат ба ғалат андохтани хонанда, тарки тарсеҳу тавзеҳ кардан, аз равшанбаёнӣ худдорӣ намудан аст. Дар илми бадеъ санъати иҳом он аст, ки нависанда калимаеро, ки ду маъно дорад, қор мефармояд ва аз ин ду маъно яке маънои наздик ва дигаре маънои дур аст. Муроди шоир калимаи дур мебошад, вале ӯ калимаро чунон ба бозӣ меорад, ки хонанда фақат маънии наздикро мефаҳмад»[11, 168].

Ҷалолиддини Ҳумой бо тақя бо асарҳои илми балоғат дар гузашта менависад, ки санъати иҳомро таҳйил, тавҳим ва таврия ҳам меғунд. «Се калимаи аввал дар луғат ба маънии ба гумон ва ваҳм афкандан ва таврия ба маънии суҳанро пӯшида доштан ва дар парда суҳан гуфтан аст» [13, 269].

Дар гузашта адабиётшиносони араб иҳомро ба таҷниси маънавӣ, ки ду ва ё зиёда маънои баробарҳуқуқро ифода намояд, як доништаанд ва онро ҳам иҳом маънидод мекардаанд. Аз ин рӯ, Зеҳнӣ менависад, ки «Вале мо ин ҷо ҳамин асосро ба назар мегирем, ки таҷниси лафзӣ дар як байт ду ва ё якчанд калимаи ҳамшакли алоҳидамаъноро мефаҳмонад, лекин таҷниси маънавӣ дар як байт омадани як калима ва ё якчанд калимаи дорои маънои баробарҳуқуқ мебошад»[11, 171].

Ин масъаларо Сируси Шамисо возеҳтар шарҳ додааст: «Агар ду лафзи ҳамсон ду маънӣ дошта бошад, ба он ҷиноси том меғунд ва агар як лафз ду маънӣ дошта бошад, иҳом. Метавон гуфт, ки муодили ҷиноси том, ки дар бадеъи лафзӣ матраҳ мешавад, иҳом дар бадеъи маънавӣ аст» [10, 127].

Иҳомро аз нигоҳи тобишҳои маъноӣ ба навъҳо чудо кардаанд.

Зиёуддини Сачҷодӣ менависад, ки «Таврия ё иҳомро дар кутуби адаб ва маонӣ ва баён ба се қисм: мучаррада, мурашшаҳа, мубайяна шумурда ва дар китоби «Анвор-ур-рабъи Муҳайё» бар он се қисм афзуда шудааст» [2, 96].

Сачҷодӣ иҳом ва таносубро ду санъати алоҳида шумурдааст ва менависад, ки «Санъати дигаре аз саноеъи бадеӣ таносуб аст, ки онро тавфиқ...низ меғунд. Дар ин санъат таносуби лафз ба маънӣ ва лафз ба лафз ва маънӣ ба маънӣ (на ба тазод) манзур аст ва дар ин санъат кори шоир ёфтани калимоти мутаносиб ва овардани онҳо бо якдигар дар шеър аст...» [2, 96].

Дар китоби Мирҷалолуддини Қаззоӣ иҳом ба ҳафт навъ (иҳомии пероста (мучаррада), иҳомии ошкоро (мубайяна), иҳомии парварда (мурашшаҳа), иҳомгуна (шабаҳи иҳом), иҳомии омеғӣ (мураккаб), иҳомии таносуб, иҳомии тазод) тасниф гардида, бо мисолҳои таҳлил шудаанд [6, 127-142].

Сируси Шамисо бошад ба иҳомии таносуб, иҳомии тазод, иҳомии тарҷума, иҳомии табодур ишора карда мисолҳо овардааст [10, 123-137].

Иҳом чунин аст, ки шоир бо зеҳни хонанда бозӣ мекунад, яъне зеҳнро қасдан мутаваҷҷеҳӣ яке аз маъниҳо мекунад ва маънии дигарро, ки шоиронаву зарифтар аст, зери партави маънии аввал қарор медиҳад ва аз дастрасии зеҳни одӣ дур мекунад. Агар хонанда ба тааммуқ ва диққат моҳияти ҳунари шоирро дарк наояд, лаззати махсус мегирад.

Дар ҳунари шоирӣ қорбасти санъати иҳом аз шоир маҳорати хосси суҳанвариро талаб мекунад. Иҳом маънии фишурдари дар як гузора ҷамъ менамояд. Барои амалӣ кардани ин ҳунар барои шоир забон бояд мисли мум нарм бошад. Он маъноҳое, ки аз роҳи ҳунароҳи истиора, маҷоз, киноя ба даст меоянд, иҳом шуда наметавонанд.

Шоирони маъруфи гузашта Масъуди Саъд, Ҳоконӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва дигарон ба навъҳои гуногуни иҳом таваҷҷуҳ доштаанд ва дар ин ҷода бештари муҳаққиқон Ҳофизи Шерозиро устоди беҳамто донистаанд. [10, 123].

Яке аз Ҳоконишиносони маъруф Мирҷалолуддини Қаззоӣ менависад, ки «Бофт ва зебошинохтӣ дар суҳани Ҳоконӣ ва Ҳофиз қамобеш яксон аст: Ҳоконӣ аз ороҳҳои суҳан бештар иҳом, иҳомии таносуб ва тазод, ҳамбастагӣ (мувоотунназир), охшич, ҷашмзад (талмех)-ро ба қор мегирад, Ҳофиз ҳам» [6, 123].

Баъдтар муҳаққиқ меафзояд, ки «аммо метавон бар он буд, ки Ҳофиз онро аз Ҳоконӣ ситонидааст ва ончунон парвардааст, ки ба саранҷомаш расонида» [6, 123].

Перомуни муқоисаи санъати ихом дар шеъри Ҳоконӣ ва Ҳофиз дар Эрон тадқиқотхое сурат гирифтааст [2;3].

Ҳоконӣ чун шоири суварнигор барои оростани пиндорҳояш аз навъҳои гуногуни ихом моя гирифтааст. Аз он ҷо ки ҷаҳони ҳаёлотӣ ӯ дар заминаи истилоҳоти гуногуни илмӣ замонаш сурат гирифтаанд, дарки он бидуни шарҳ кори мушкӣ аст:

Қидофаи мамлакат, ки дахраш

Ҷуз Робиаи каён надидаст.

Ӯ робиаи банотуннаш аст,

Худ Робиа кас чунон надидаст [12, 18].

Дар пораи шеъри боло Ҳоконӣ бонуи Шарвоншоҳ Сафватуддинро нахуст дар мамлакатдорӣ ба Қидофа (зани зеборӯй ва муосири Искандар) монанд кардааст ва аз дигар ҷониб ӯро дар порсоиву парҳезкорӣ Робиаи Адвия медонад. Баъд ӯро ҷорумини се духтар, ки се ситораанд дар дунболаи ҳафт авранг (банотуннаш) ҳисоб кардааст. Дар робиаи мисраи ҷорум ихом мавҷуд аст, яъне маънои аввал ҷаҳорумин духтар аз банотуннаш ва маънои дуюм Робиаи Адвия.

Иҳоми таносуб

Чунин навест, ки лафз дар он маънӣ, ки муроди гӯянда аст, бо якдигар мутаносиб набошад, аммо дар маънии дигар таносуб дошта бошад [13,272].

Сируси Шамисо менависад, ки «Он таърифе, ки кудамо барои ихом навиштаанд, ки фақат маънии дур мурод аст (яъне яке аз маъно) бештар дар мавриди иҳоми таносуб содиқ аст, на ихом» [10,127].

Дар иҳоми таносуб шоир калимаеро ба кор мегирад, ки ду маънӣ дорад: як маънии он мавриди назари суҳанвар аст ва маънии дуюми он барои маъно кардани иборат ҳеҷ қорбурде надорад. Хонанда ба гумон меафтад, ки миёни он ду калима ба қор рафта оё қорбитаву таносубе вучуд дошта бошад, аммо воқеияти ҳол он аст, ки алоқе байни он ду калима дар ин маъно нест. Он маънии ғайри мавриди назар муқоотунназир месозад. Ин навъи ихом дар шеъри Ҳоконӣ доманаи густурда дорад.

**Аз ин сарочаи овову ранг пай бигсил,
Ба арғавон деҳ рангу ба арғунун ово[12,7].**

Дар байти мазкур вожаи «пай» ба маънии по ба кор рафтааст ва «пай бигсил» киноя аз раҳо кардан аст, аммо маънии дигари калимаи «пай» (он чи дар зерӣ сутунҳо аз замин кананд ва онро бо оҳак ва санг ва чуз он барои истехкоми бино устувор кунанд, асоси бунён) [5,31] бо «саро» ихомӣ таносуб месозад.

**Нӯшин муфарраҳ он лаб, чавсанг холи мушкин,
Мушкин чави ту дидам, чав-чав шудам баробар[12, 191].**

Чавсанг-хурдтарин санги тарозу ба андозаи чав; холи мушкин- дар хурдӣ ба андозаи чавсанг доништа шуда аст. «Мушкин чав»-ро метавон истиораи ошкор аз хурду сиёҳ аст, донист. «Чав-чав» -киноя аз пора-пора; Шоир холи ёрро дидааст ва баробари он аз дарду андӯх пора-пора гардидааст. Лаб бо ташбеҳи балеғ ба доруи ширини нерӯбахш монанд шудааст. Дар пояи «чав» орояи такрор дар байт ба кор рафтааст. «Чавчав» ба маънии шаҳре мушкхез бо мушк ихомӣ таносуб месозад[5,59].

**Урён зи ҳавзи моҳӣ сӯи бара равон шуд,
Ҳамчун бара баромад, пӯшида савфи асфар[12,192].**

Маънои байт ин аст, ки офтоб аз бурчи Ҳут ба бурчи Ҳамал даромад ва ҷаҳонро гармиву зиндагӣ бахшидааст. «Ҳавзи моҳӣ» истиораи мусарраҳа аз бурчи дувоздахумин аст. Ин бурҷ ба ҳавзе монанд шудааст, ки пайкараи ахтарайн дар он шиновар аст. «Савфи асфар» истиора аз партавҳои заррини офтоб. Дар миёни ду барра чиноси том ба кор рафтааст. Барраи дуввум бо моҳӣ ихомӣ таносуб сохтааст.

**Аз асб пиёда шав, бар натъи замин неҳ рух,
Зери пайи пилаш бин, шахмот шуда Нуъмон [12,359].**

Байти мазкур аз қасидаи маъруфи «Айвони Мадоин» аст. Шоир ба хонанда муроҷиат мекунад ва мегӯяд, ки чун аз наздикии ин коҳ гузаштӣ аз асб пиёда шав ва заминро сачда кун ва ба ёд биёр, ки замоне Хусрави Парвиз шоҳи Ҳира Нуъмон ибни Мунзарро барои иҷро накардани фармон ба зерӣ пойи фил андохта буд.

Шарҳи луғот: натъ – бисот ва фарши чармин ва маҷозан ба маънои фарши густурданӣ, чун натъи шатранҷ, натъи хоб ва амсоли ин; рух – яке аз мӯҳраҳои шатранҷ, ки ба шакли руҳи мурғи мавҳум сохта мешуда ва ба ду интиҳои сафи аввал ниҳанд ва ба ҷаҳор сӯи руқъа то ҳама ҷо рост раванд, ду мӯҳраи сафед

дар шатранч, ки шакли устувона доранд; Нӯмон – Нӯмон ибни Мунзар, маъруф ба Нӯмони саввум аз подшоҳони оли Лахм ё мунозараи Ҳира дар даврони ҷоҳилият ва муосири подшоҳони Сосонӣ. Нӯмон (585-613 м.) дар замони Ҳурмузи Анӯшарвон ва бо фармони ӯ ба соли 593 мелодӣ ба подшоҳии Ҳира расид ва то замони Хусрави Парвиз салтанат дошт ва Хусрави Парвиз бар ӯ ғазаб кард ва ӯро дар Хонақайн ба зиндон партофт ва навиштаанд дар он зиндон аз тоъун мурд. Баъзе гуфтаанд, ки Хусрави Парвиз ӯро зери пой фил афканд ва ба лагади пилон ҳалок шуд [9,1545].

Дар тавзеҳи Мирҷалолиддини Каззоӣ омадааст, ки «Хусрав Анқафир – духтари Нӯмонро аз ӯ ба занӣ хоста буд. Анқафир, ки тарсо шуда буд, аз рафтан ба машкуии шохӣ сар бартофт ва ба дайре паноҳ бурд ва ба шумори роҳибагон даромад... ва саранҷом Нӯмон ҷон бар сари он ниҳод» [5, 484].

Маънии абёт ин аст, ки гардиши рӯзгор (пилони шабу рӯз) бисёр шоҳони зӯру тавоноеро мисли Нӯмони Мунзар кушта аз байн бурдааст ва шатранҷии сарнавишт онҳоро дар мотғаи ноумедӣ қарор додааст. Калимаҳои «асб», «пиёда», «натъ», «рух», «пил» ва «шаҳмот»-ро шоир дар маънои лугавии худ ба кор бурдааст, аммо ин каломот аз истилоҳоти бозии шатранҷ низ ҳастанд ва нишони мағлубшавии шоҳро дар бозӣ муаррифӣ мекунанд, ки бо ҳам ихомӣ таносубро падида овардаанд.

Иҳомӣ таркибӣ

Ин навъи иҳом ҷунин аст, ки дар он калима беш аз ду маъно дорад. Хусайн Воизи Кошифӣ дар «Бадеъ-ул-афкор фӣ саноеъи-л ашъор» аз Амир Хусрави Дехлавӣ байтеро овардааст, ки дар он таркиби «бисёр бор» ҳафт маъниро ифода кардааст [6,136-137].

Ин навъи иҳом ҳам дар шеърӣ Ҳоконӣ зиёд ба назар мерасад:

Ман ҳаме дар Ҳинди маънӣ рост ҳамчу Одамам,

В-ин харон дар Чини сурат куж чун мардумгӣ [12,18].

«Ҳинди маънӣ» ва «Чини сурат» намунае аз ташбеҳи балеғанд. Ҳиндустон ҳамвора сарзамини оинҳо ва андешаҳои аҷоиб будааст, шоир ба ҳамин хотир «маънӣ»-ро монанда овардааст. Чин аз қадим ба нигоргарӣ овоза доштааст. Ҳоконӣ суратро дар маънии берун ва қолбаду пайкара ба он монанд кардааст. «Харон» истиораест мусарраҳа аз душманони шоир, ки дар нодониву беҳирадӣ ба хар монанд шудаанд. «Чин» дар

маънии ожанг бо сурату мардум ихомӣ таносуб месозанд. Пайванди Ҳинд бо Одам аз он ҷост, ки ин паёмбар пас аз ронда шуданаш аз бихишт дар Сарандеби Ҳинд афтод. Аз Ҳинд ба ҷустуҷӯи Ҳавво афтод. Ёро дар Ҷидда ёфт ва ҳамроҳаш ба Сарандеб баргашт. Пайванди «Чин» бо «мардумгӣ» аз он ҷост, ки ин гӣё дар рехт ба одамӣ мемонад ва аз донишу хиради вай бебаҳра аст. «Ҳинд», «Чин», «Одам» ва мардум санъати мушоотунназирро сохтаанд [8,34-35].

Дар ин байт калимаи «рост» се маънӣ дода метавонад:

1. Ман дар Ҳинди маъно мисли Одам ростам, яъне бо қомати рост.
2. Ман дар Ҳинди маънӣ монанди Одам рост ҳастам, яъне беайбу дуруст.
3. Ман дар Ҳинди маънӣ монанди Одам рост ҳастам, яъне айнан.

Аз хушқоли ҳодиса дар Мустафо гурез,

К-инак ба фатҳи боб зимон кард Мустафо [12,17].

Маънии байт чунин аст: Аз ҳодисаҳои зиндагии моддӣ, ки дунёро дучори хушқоливу қатъӣ кардааст, ба расули ақрам паноҳ бубар, зеро он ҳазрат зомини футуҳот ва қушоиши дарҳои наҷот ва саодати уҳравӣ аст. Яъне фақат шариасти Муҳаммадӣ аст, ки тӯро аз қатъсоли олами моддӣ наҷот медиҳад [4, 193].

«Фатҳи боб»-қушодани дар, қиноя аз қушоиш дар қорҳо ва аз миён рафтани душвориҳо, аммо дар ин байт аз роҳи ихом маъноӣ дигар ҳам метавонад дошт. «Фатҳи боб» истилоҳи илмӣ нучум дар гузашта аст. Фатҳ замонест, ки ду ахтар, ки ҳонаҳояшон дар баробари якдигар аст, дар иттисол бошанд, монанди иттисоли моҳ ё офтоб бо қайвон, ки ҳонаи онҳо рӯёруи ҳонаи қайвон аст. Ҳамчунин иттисоли Ноҳид бо Баҳром. Иттисоли нахустин нишонаи боридани ороми барф ва борон аст ва иттисоли дуввум нишонаи борони тунду сел ва жола. Иттисоли Тир бо Бирҷис нишонаи фатҳи боби бодҳост. Шоир дар ин байт ба дармондагони бенаво андарз гуфтааст, ки аз хушқоли ҳодиса ва тангӣ рӯзе ба паёмбар паноҳ баранд, зеро ӯ фатҳи бобу бориши боронро зомин кардааст [5,44].

Иҳомӣ тазод

Тавре аз номаш маълум аст дар ин навъ маъноӣ дувуми вожаи ихомӣ бо калимаи дигар робитаи тазод пайдо мекунад.

Чалолиддини Хумоӣ менависад, ки «Мутобиқа, ки онро тибок низ меғӯянд, дар луғат ба маънии ду чизро дар муқобили якдигар андохтан ва дар истилоҳ он аст, ки калимоти зидди якдигар биёваранд, монанди рӯзу шаб, зишту зебо, неку бад, торику равшан, сарду гарм, талху ширин, ғаму шодӣ, сахту суст, болову паст, душману дӯст ва амсоли он..» [13,273].

Ба иборати дигар «маънии ғоиб бо маънии калима ё калимоте аз калом робитаи тазод дорад» [10, 131].

Иҳоми тазод дар қорбурд бо иҳоми таносуб якест. Чудой дар миёни онҳо танҳо дар он аст, ки дар иҳоми тазод пайванди иҳомӣ дар ду вожа ба носозӣ аст. Қаззозӣ менависад, ки «Иҳоми тазод низ мисли иҳоми таносуб ду гуна аст:

Гунаи нахустин он аст, ки вожаеро ду маъно бошад, аммо суҳанвар онро танҳо дар як маъно ба қор бурда бошад, пас вожа дар маънои дигаре, ки аз диди гузориши байт хости суҳанвар нест бо вожаи дигар дар он байт ба носозӣ пайванд дошта бошад.... тазод аз гунаи дувум он аст, ки ду вожаеро ду маъно бошад, аммо суҳанвар он дуру танҳо дар як маъно ба қор бурда бошад. Пас ду вожа дар он ду маъно, ки аз диди гузориши байт хости суҳанвар нест, ба иҳом носозӣ дошта бошанд [6,140-141].

Мавриди зикр аст, ки дар тасниф ва таърифи иҳом ва анвои он назари муҳаққикон муҳталиф аст, чунончи дар китоби «Бадеъ»-и Аҳмади Ранҷбар санъати тибок алоҳида таҳлил шудааст ва он аз таврия (иҳом) чудо омадааст [1,28-30]. Муаллифи ин китоб дар овардани мисолҳо бештар ба Қуръон таъя қардааст.

Дар ашъори Ҳоконӣ ин навъи иҳом ҳам дар заминаи маърифати аз илмҳо ҳосилшуда бештари маврид инъикос ёфтааст, ки барои дарки он хонанда бояд ба шарҳ мурочиат намояд:

Чуфти муқавваси ӯ чун чуфти тоқи абрӯ,

Тоқи муқарнаси ӯ чун ҳами тавқи пайқар [12,193].

Шоир «тоқ»-ро дар маънии ҳамидағӣ гирифтааст, вале ин вожа ба маънои фард ва яғонағӣ ҳам истифода мешавад ва бо калимаи «чуфт» иҳоми тазодро ташкил менамоянд.

Сурати баҳти ман тавилуллазил,

Дар вафо чун қасири бо қасар аст [12,68].

Қасир исми ҳос аст мушовири Қазимаи Абраш – аз подшоҳони араб. Вай қомате кӯтоҳ дошт ва ба соҳиби худ вафодор. Маънии дигари қасир кӯтоҳ аст ва кӯтоҳу тавил дар байт иҳоми тазодро ташкил додаанд.

Иҳоми мурашшаҳа

Ин навъи иҳом ба иҳоми таносуб монандӣ дорад. Каззоӣ менависад, ки «Иҳоми парварда: иҳоми парварда «мурашшаҳа» он аст, ки созгор ё созгорҳое барои маънии наздик дар сухан оварда шуда бошад, чун бад-ин сон маънии дур пӯшидатар мемонад ва зехн фузунтар ба маънои наздик, ки камтар хости суханвар аст, мегарояд. Ин ҳолро ки ҳунаритарин гунаи иҳом аст, парварда меномем [6,132]. Аз ин бармеояд, ки иҳоми таносуб муносибати маънии наздик ё ғайри мавриди назар бо калимаи дигар аз роҳи мурутунназир аст, вале дар иҳоми парварда он маънии наздик, ки хости суханвар нест, калом ва ибороте созгор бо маънии ғайри мавриди назар оварда мешавад, ки робитаи онҳо мурутунназир нест, балки парварандаи маънии ғайри мавриди назар аст. Зехни хонанда бештар ба маънии наздик рӯ меоварад ва вақте ба маънии асосии он роҳ меёбад, лаззати эстетикӣ мегирад:

Туршу ширин аст қадҳу мадҳи ман бо аҳли аср,

Аз инаб май пухта созанду зи ҳисрим тӯтиё [12,18].

Дар ин байт вожаи «аср» ду маънӣ дорад: маънии ифодакунандаи замон ва дар маънии фишурдану афшураву шираро гирифтани [5, 48]. «Майи пухта» ва фишурдан ҳамдигарро мепарваранд.

Бирафтам пеши шоҳаншоҳи ҳиммат то замин бўсам,

Ишорат кард давлатро, ки боло хону биншонаш [12,211].

Вожаи «хон» ду маънӣ дода метавонад: маънои суфра, дастархон ва фаро хондан, даъват кардан. Ва калимаи «биншонаш» суфраро парвариш медиҳад.

Иҳоми мучаррад

Ин навъи иҳом ба хонанда лаззати махсус медиҳад, зеро шоир дар сохтани он ягон лафзи муносиб барои маънии дур ва ё наздики он зикр намекунад. Каззоӣ менависад, ки «Иҳоми пероста ё мучаррада он аст, ки ё ҳеҷ созгорие барои ҳеҷ як аз ду маъно дар байт оварда нашуда бошад, ё суханварро ба яксон барои ҳар ду созгор ё созгорҳое дар байт ҷой дода бошад» [6,129].

Аз олами дуранг фароғат диҳаш чунон-к

Дигар надорад ин зани раъно-ш дар ғано [12,17].

Дар ин байт шоир паёмбари исломро ситоиш кардааст ва аз Худованд хостааст, ки ўро аз олами дуранг начот диҳад. «Зани

раъно» истиора аз гетӣ аст ва аз диди боваршиносӣ қобили баррасӣ аст, зеро дар гузашта заминро модина ва зан мепиндоштаанд. «Модинагӣ нишонаи розолуди корпазирӣ ва асарситонӣ будааст ва наринагӣ нишонаи розолуди корӣ ва асаргузорӣ. Дар миёни «раъно» ва «ано» ҷиноси музайяд метавон ёфт. «Дуранг» ба ихом дар ду маъно ба кор рафтааст: 1. сиёҳ ва сапеду паса, зеро омезае аз рӯзу шаб аст. 2. дурӯй ва дағалкор ва солус» [5, 46].

Иҳоми мувашшах

Иҳоми мувашшах дар муқобили иҳоми муҷаррад меистад ва дар ин навъ шоир барои ҳар ду маънии мавриди назар алфози муносиб меорад:

Зари ниҳоди ту чун пок шуд ба бўтаи хок,

На тавқу тоҷ шавад, чун шавад зи бўта ҷудо [12,11].

Дар мисраи якуми байт вожаи «бўта» ду маъниро ифода карда метавонад. Маънии якум «зарфе, ки аз гили ҳикмат сохта бошанд ва тиллову нукраву амсоли он дар он бигзоранд ва муарраби он буттиқа ва ба араби хилос гӯянд. Зарфе, ки заргарон симу зар дар он гузоранд ва «гоҳ» низ гӯянд» [9,190]. Дар нигоҳи аввал вожаи «зар» ва «бўта» ба ҳам муносиб омадаанд, аммо маънии дуҷуми ғайри мавриди назар, ки наздиктар аст ба маънии растании аз дарахт хурдтар аст, ки вожаи «хок» бо он муносиб аст.

Дардеҳ рикоби май, ки шуоъаш инонзанон,

Бар хинги субҳ бурқаи раъно барафканад [12,132].

Дар байти мазкур «рикоб» пиёлаи ҳаштпахлӯи дароз аст; «инонзанон»- киноя аз тунду шитобон; «хинг»- истиора аз хуршед; «хинги субҳ»- истиораи киноӣ. Субҳ ба саворе монанд шудааст, ки аспе сапедро зерӣ рон дорад. «Бурқаи раъно» истиора аз партави бода аст. «Рикоб», «инон» ва «хинг» иҳоми мувашшах месозанд.

Иҳоми табодур

Чунин навъи иҳом аст, ки дар он калимаҳо аз нигоҳи шакл ва садо вожаҳои дигарро ба ёд меоранд. Сируси Шамисо менависад, ки «Вожае аз калом ва вожаи дигарро, ки бо он тақрибан ҳамшакл ё ҳамсадо аст ба зеҳн мутабодир кунад. Маъмулан, вожае, ки ба зеҳн мутабодир мешавад, бо калима ё калимоте аз калом таносуб дорад» [10,133].

Мавриди зикр аст, ки ин навъи ихом танҳо дар навишт бо хуруфи арабӣ қобили мулоҳиза аст ва дар навишти кирилӣ аҳамияти худро аз даст медиҳад:

**Чу кишти офиятам хӯша дар гулӯ овард,
Чу хӯша боз буридам гулӯи кому ҳаво [12,6].**

Дар ин байт «кишт» ба маънои киштзор аст, аммо шакли зохирии он бо як нигоҳ бо калимаҳои «буридан» ва «гулӯ» вожаи «кушт»-ро пеши назар меорад.

**Ғаҳи валодаташ арвоҳ хонда сураи сур,
Ситор баст ситора, самоъ кард само [12,13].**

Шоир дар байти мазкур хурсандии аҳли осмонро аз таваллуди пайғамбар тавре баён мекунад, ки аз зодрузи он ҳазрат арвоҳ сураи сур меҳонданд. Калимаи «сур» ба маънии ҷашну шодмонӣ аст, вале дар зоҳир ин вожа бо калимаи «сура» калимаи «сувар»-ро мутабадир месозад, ки ҷамъи калимаи сура аст.

Иҳоми мубайяна

Ин навъи ихом дар қиёс бо дигар анвоъи он камтар арзиши зебоишиносӣ дорад, зеро зудтар барои хонанда кашф мешавад. Қаззозӣ менависад, ки «иҳоми ошкор ё мубайяна он аст, ки созгор бо созгорҳое барои маъноӣ дур дар сухан оварда шуда бошад. Ин ихом дар миёни гунаҳои сегона аз камтарин арзиши зебоишнохтӣ бархурдор аст, зеро дар он маъноӣ дур, ки мебояд ҳар чӣ беш пӯшида бимонад, то доми ҳунари тангтар гардад, фароёд оварда мешавад» [6,131].

**Дар мақоми иззи узлат дар сафи девони аҳд,
Рост гӯй Рустами пайкору анқопайкарам [12,248]**

Аз калимаи «девон» ду маънӣ ба хотир мерасад: 1. созмони идорӣ (маънии ноҳоста). 2. ҷамъи дев, ки бо Рустаму анқо созгоранд (маънии хоста).

**Чу пайконаш аз ҳисни таркаш барояд,
Бар ин ҳисни пирӯза ғазбон намояд [12,132].**

Пайкон- найза; таркаш- тирдон, ҷаъбаи тир ва онро муҳафафи тиркаш донистаанд [9,253]; ҳисн – ҷои устувор, ки ба даруни он натавон расид, диҷ, қалъа, ҷонпаноҳ, паноҳгоҳ [9,361]; ғазбон- ҳамчун сифат ба маънии ҳашмгинӣ ва қаҳру ғазаб; ба сурати исм сангеро гӯянд, ки дар манҷаниқ гузоранд ва ба ҷониби ҳасм андозанд [9,1119]

Дар вожаи «ғазбон» иҳоми мубайяна метавон ёфт: маъноӣ аввал ҳашму ғазаб ва маънии дуҷум санге, ки аз манҷаниқ ба сӯи думшман андозанд.

Иҳоми тарҷума

Иҳоми тарҷума он аст, ки шоир вожаеро ба кор барад, ки чанд маънӣ дошта бошад ва он маънии дур ё ғайри мавриди назар тарҷумаи вожаи дигар бошад. Сируси Шамисо менависад, ки «дар иҳоми тарҷума ду луғат, ки мутародифи ҳаманд ба маънии мухталиф ба кор мераванд...

Диле талаб кун беморкардаи ваҳдат,

Чу чашми дӯст, ки бемориест айни шифо» [12,132].

Дар байти боло байни «айн» ва «чашм» иҳоми тарҷума вучуд дорад.

Фарқ байни иҳоми тарҷума ва иҳоми таносуб он аст, ки дар иҳоми таносуб он маънии дур ва ғайри мавриди назар бо вожа ё чузъи дигаре аз сухан танҳо мувофиқи назир аст, вале дар иҳоми тарҷума он маънии дур ё нохоста тарҷумаи вожаи дигар аст:

Ба зайбакии Муқаннаъ ба аҳмакии Кайёл,

Ба рӯзкӯрии Саббоҳу шабравии ҳабоб [12,55].

«Зайбакии Муқаннаъ»- номи моҳест сохта шуда аз симоб, ки ба Моҳи Нахшаб овоза дорад. Ин моҳи симобин моҳе буд, ки пешвои сафедҷомагон Ҳаким ибни Ато номбардор ба Муқаннаъ дар асри дуҷуми ҳиҷрӣ сохта буд ва ҳар шаб онро аз ҷоҳе бар фарози кӯҳи Сиём ва дижи Нахшаб бармеовард. Ин моҳ то ҷаҳор фарсанг партав меафшонд ва ҳама ҷоро равшан мекард; «Кайёл»- аз солорони қарматӣ шумурда шудааст, ҳамчунин номи марди ғул ва аҳмақ будааст. Метавонад «Кайёл» ба ҷои Аҳмад ибни Кайёл ба кор рафта бошад, ки сарвари Кайёлиён ва бунёдгузори мазҳаби шиа будааст. Аз «Саббоҳ» низ Ҳасани Саббоҳ хоста шудааст. Гоҳ писар бо номи падар овоза ёфтааст чун Саббоҳ ба ҷои Ҳасани Саббоҳ, Кайёл ба ҷои Аҳмади Кайёл, Мансур ба ҷои Ҳусайни Мансур, Закариё ба ҷои Муҳаммади Закариё. Ҳасани Саббоҳ пешвои исмоилиён аст, ки дар қарни панҷуми ҳиҷрӣ бо баровардани диҷҳои устувор ва фатҳнашаванда дар Дайламон ва Табаристон ва Аламут ва парвардани аз ҷон гузаштагонии бебок тарс дар дилҳо меафканд; «ҳабоб»- найрангбозу фиребгар. Дар миёни «саббоҳ» ва «рӯзкӯрӣ» иҳоми тазод метавон ёфт. Ва ҳамчунин маънии дигари «кайёл», ки аҳмақ аст метавонад иҳоми тарҷума шавад. Шоир дар ин байт касонеро, ки дар чашми ӯ динбохта ва гумроҳу мардумфиреб будаанд, як ба як баршумурдааст [5, 121].

Тир чун дар зех нишондӣ бар камони чархфаш,

Гуфтаӣ меҳвар ҳамерондӣ зи хатти истиво [12,20].

«Чарх» дар маънии осмон ва фалак ба кор рафтааст. Маънии дигар ва нохостаи «чарх» навъе камони сахт, ки онро «тахш» ҳам мегӯянд бо «камон» ихомии тарҷума месозад [5, 53].

Миёнтихиву сару бун якест аз ҳама рӯй,

Чу шакли хотаму чун ҳарфи мум дар ҳар боб [12,50].

Ҳосидони шоир аз ӯ назди мамдӯх ба бадӣ ёд кардаанд ва гуфтаанд, ки ӯ монанди ангуштарӣ миёнтихӣ асту чун калимаи мум сару бунаш яке аст. Ангуштарӣ чанбарӣ аст ва миёнаш тӣхӣ, вожаи «мум» ҳам сару бунӣ яксон дорад, зеро аввалу охири он ҳарфи «м» дорад. «Сар» бо «рӯй» ихомии таносуб месозад. Дар миёни «мум» ва «хотам» низ пайванде ҳаст, зеро нақши нигинро бар мум ғудохта мениҳоданд ва номаҳоро муҳр мекарданд [5,106].

Маънии хосташудаи «дар» дар мисраъи дуҷуми байт пешоянд аст ва «боб» ҳам ба маънии «бора, хусус ва бахш» ба кор рафтааст. Маънии нохостаи «боб», ки дар забони арабӣ дари хонаро гӯянд бо маънии нохостаи «дар», ки аз назари дастурӣ исм шумурда мешавад ва воситае барои даромадан ба хона аст, ихомии тарҷума месозад.

Маро табиби дил андарзгунае кардаст,

К-аз ин савод битарс аз ҳаводиси савдо [12,7].

Маънои калимаи «савод» дар ин байт маҳалла, шаҳр ва навоҳӣ аст [9,858], ки аз роҳи истиора ба маънии ин ҷаҳон, ин дунё аст. Ба маънии сиёҳӣ, сиёҳии курраи замини хокӣ. Маънии «савдо» яке аз хилти ҷаҳоргона аст, ки ба ақидаи пешиниён бемориҳои равонӣ ва ҳаёлҳои фосидро сабаб мешудааст. «Савод» дар забони арабӣ муаннаси «асвад» аст ба маънии сиёҳ. Агар маънии дуҷуми «савдо»-ро тарҷумаи маънии дуҷуми вожаи «савдо» ба маънии сиёҳ пазирем, ихомии тарҷума ҳосил мешавад.

Ҳоконӣ дар шеъраш аз ин вожа зиёд истифода кардааст:

Ҳоконӣ, ба сӯғи Хуросон сиёҳ пӯш,

К-асҳоби фитна гарди саводаш сиёҳ бурд [12,871.]

Хулоса, аз дариҷаи ҳунар назар кардан ба шеъри Ҳоконӣ чунин натиҷа ҳосил менамояд, ки ӯ лафзро камтар ба маънии зоҳирӣ ба кор мебарад ва ба ин восита меҳодад хонанда маънии шеъри ӯро бо тафаккур ва андеша дарёбад, ба осонӣ аз он нағзарад ва мутаваҷҷеҳи қудрати таъбири ӯ дар интиҳоби лафзу таркиби онҳо бо якдигар бошад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Аҳмади Ранҷбар. Бадеъ./ Аҳмади Ранҷбар. -Техрон: Асотир, 1385.-139 с.;
2. Зиёуддини Сачҷодӣ. Ихом ва таносуб дар шеъри Ҳоконӣ ва Ҳофиз./Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, соли 80, шумораи 6, саҳ.96-100;
3. Маҳдии Фирӯзиён. Ихомӣ мусиқӣ дар девони Ҳоконӣ ва санҷиши он бо девони Ҳофиз./ Сабкшиносии назм ва насри форсӣ. Соли панҷум, шумораи дуввум,1391, саҳ. 294-313;
4. Маъсумаи Маъданкан. Базми дерина арӯс. Шарҳи понздаҳ қасида аз девони Ҳоконӣ./ Маъсумаи Маъданкан.- Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1372.-574с.;
5. Мирҷалолиддини Қаззоӣ. Гузориши душвориҳои девони Ҳоконӣ./ Мирҷалолиддини Қаззоӣ.- Техрон: нашри Марказ, 1378.-996с.;
6. Мирҷалолиддини Қаззоӣ. Зебошиносии сухани порсӣ. Бадеъ. Мирҷалолиддини Қаззоӣ. - Техрон: нашри Марказ, 1373.-215 с.;
7. Мирҷалолиддини Қаззоӣ. Рухсори субҳ: Гузориши чомае аз Афзалиддин Бадил Ҳоконӣ Шарвонӣ бар бунёди вожашиносӣ, зебошиносӣ, жарфшоноӣ бо дебоҷае пурдомана дар зиндагӣ ва шеваи шоирӣ ӯ./ Мирҷалолиддини Қаззоӣ.- Техрон: нашри Марказ, 1368.-671с.;
8. Мирҷалолиддини Қаззоӣ. Сароҷаи овову ранг. Ҳоконишиносӣ./ Мирҷалолиддини Қаззоӣ.- Техрон: Самт, 1376.- 279с.;
9. Сачҷодӣ, Зиёуддин. Фарҳанги луғот ва таъбирот бо шарҳи эълум ва мушқилоти девони Ҳоконӣ. Дар ду ҷилд./ Сачҷодӣ, Зиёуддин.- Техрон: Заввор,1374.- 1672 с.
10. Сирусӣ Шамисо. Нигоҳе тоза ба бадеъ./ Сирусӣ Шамисо.- Техрон:Митро, 1383.-197 с.
11. Турақул Зехнӣ. Санъати сухан./ Турақул Зехнӣ.- Душанбе: Адиб, 2007. -168 саҳ.
12. Ҳоконӣ, Бадил ибни Алӣ. Девони Афзалиддин Бадил ибни Алӣ Ҳоконӣ Шарвонӣ.Ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ./ Ҳоконӣ, Бадил ибни Алӣ.- Техрон: Заввор, 1357.- 1085 с.
13. Ҷалолиддини Ҳумой. Фунуни балоғат ва санооти адабӣ./ Ҷалолиддини Ҳумой.- Техрон: Ҳумо, 1368.-424 с.

Использование ихама в стихотворениях Хакани

Хакани, как истинно великий поэт-новатор, в своих стихотворениях много использует поэтический приём «ихома» (двусмысленное выражение). При этом рассуждения и замыслы автора вызывают у читателя определенные трудности для их восприятия и поэтому без комментариев их невозможно осмыслить. В таких произведениях Хакани немногословен, он заставляет читателя задуматься над подтекстом стихотворений, так как внешне его стихи мало чем отличаются от поэтических произведений современников.

Ключевые слова: Хакани, Хафиз, мастерство, описание, виды ихома, внешний смысл, тайный смысл, художественные приёмы в поэзии.

Using of iham [poetic, twomeaningexpression] in the poems of Khakani

Khakani, as a real great poet-innovator, used so much iham in these poems. In these cases, it is difficult to understand his poems without comments. In his works, Khakani did not use many words; he made his reader to think over on his submeaning poems, his poems do not differ from the works of our contemporaries outwardly.

Keywords: Khakani, Khafiz, masterpiece, description, kinds of iham, secret of thought, outward appearance, literary ways in poetry.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифов Боймурод - декани факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ ба номи С. Айни, номзади илмҳои филология. Тел.: (+992) 937971022.

Сведения об авторе: Шарифов Боймурод - декан факультета таджикской филологии ТГПУ им. С.Айни, кандидат филологических наук. Тел.: (+992) 937971022.

Information about the author: Sharifor Boimurod, Ph.D. in Philology, docent, decan of the Tajik Philology Faculty, Tajik State Pedagogical University named after Sadriiddin Aini. Tel: (+992) 937971022.

УДК:891.550.09-1+891.550.092

**РИСОЛАИ АРҶЗИ ҶОМӢ ДАСТУРИ БЕҲТАРИИН
ДАР ОМУӢЗИШИ ИЛМИ АРҶЗ**

МаҳмадӢр Шарифов

*Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ
ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ*

Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ дар баробари шоири дараҷаи аввали замони худ будан, дар дониستاني илми шеър низ камназир буд. Чунончи аз мероси илмиву адабии вай бармеояд ин марди номвар вобаста ба маврид ва талаби замон ба таълифи асарҳои начандон бузурги назарии адабиёт даст зада, то тавонистааст онро мухтасар, вале аз нуктаҳои зарурии он илм фарогир ба риштаи таълиф кашидааст. Агарчи ин осори ӯ дар «илми арӯз», «илми қофия» ва «илми мусиқӣ» (илми арӯз ба илми мусиқӣ робитаи ногузастанӣ дорад) таълиф шуда бошад ҳам, ба маврид аст илова намоем, ки таҳиякунандаи матни «Рисолаи арӯз» устои зиндаёд Абӯбакр Зухуриддинов дар муқаддимаи ҷилди ҳаштуми «Осор»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ:-Душанбе:- «Адиб»-1990 аз хусуси сабаби таълиф, қабули шогирдон, шуҳрати рисола ва аз хусуси дар пайравии он таълиф шудани рисолаҳои дигар муфассал истода гузаштааст. Ғарази мо аз ин шарҳ, боз як бори дигар мавриди мулоҳиза қарор додани ин рисолаи муҳим ва то андозае дар муқоиса бо «ал-Муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ дида баромадани баъзе аз нукоти он мебошад.

Рисолаи номбаршуда чандон бузург нест ва агар онро бо қисмати бо илми арӯз бахшидаи «ал-Муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ муқоиса кунем, пас маълум мешавад, ки ҳаҷми «Рисолаи арӯз»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ аз қисмати арӯзи «ал-Муъҷам» қариб се маротиба кӯчактар аст. Бояд афзуд, ки «Рисолаи арӯз»-и Ҷомӣ дар пайравӣ ба қисмати арӯзи китоби «ал-Муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ таълиф шудааст. Чунончи баъзеҳо онро конспекти Арӯзи Шамси Қайси Розӣ ҳам шумурдаанд. [2,48]. Аз мутолиаи таълифоти Абдурраҳмон Ҷомӣ маълум мешавад, ки муаллиф дар раванди таълиф аз навиштаҳои Шамси Қайс зиёд истифода бурдааст [3,26].

Муаллифи «ал-Муъҷам» Шамси Қайси Розӣ қисмати арӯзи асарашро бо шарҳи калимаи арӯз оғоз мекунад. Ин усули хос ва

методи таълимии муаллиф буда, дар ҳар мавриде, ки дар бораи илме суҳан оғоз мекунад ва ё истилоҳро шарҳ медиҳад, кӯшиш мекунад, ки сараввал маънои луғавии онро шарҳ диҳад ва агар маънои он истилоҳ аз асли луғат дур бошад, аз қуҷо гирифта шудани он ва ба решаи калима ҷӣ муносибат доштани онро баён намуда, хонандаро бо мабдаи асосии он истилоҳ аз наздик ошно месозад. Шамси Қайс то баёни мадори авзони арӯз, яъне сабабу ватад ва фосила як идда муҳиммоти зарурии шеърро номбар мекунад. Инҳо асосҳои вазни шеъри араб, бинои авзони арӯз, гардиши афоилу тафоил, манфиати омӯзиши илми арӯз, ҳадди ақалли шеър-яъне байт, мисраъ, қисмату рукҳои байт ва номҳои онҳо – ба мисли садру ибтидо ҳашвайн ва арӯзу зарб ва ба монанди инҳо мебошанд.

Дар қиёси ин, оғози рисолаи арӯзи Абдурраҳмони Ҷомӣ бевосита аз шарҳи ҷузъҳои бинои усули авзони шеър, яъне рукҳои сабаб, ватад ва фосила оғоз мешавад. Ҷомӣ ба мисли Шамси Қайс ҳар рукро ба ҷузъҳо қисмат намуда, онҳоро зери истилоҳоти дар ҳамин илм маълум шарҳу эзоҳ медиҳад ва камияти ҳаракату сокинро дар онҳо нишон дода мегузарад. Мавриди диққат ин аст, ки муаллиф дар интиҳои ин баҳс як мисра шеърро мисол оварда таъкид мекунад: «Ва маҷмуаи ин аркон дар ин калимот мундариҷ аст», яъне дар ин мисра тамоми навъҳои сабабу ватаду фосила мавҷуд аст. Мисра ин аст:

Бе гули руҳат лола ба ҷаман нанигарад.

- • - - - • - • - - - • - - - •

Муаллиф Рисолаи арӯзро ба ҳашт фасл қисмат намудааст. Ин қисматҳо ба унвони «фасл», вале бе нишондоди рақам оварда мешаванд[1,151]. Дар рисола дар поёни калимаи фасл унвоне бо номи «Таълифи каломи мавзун» оварда шудааст.

Устод Абдурраҳмони Ҷомӣ таҳти ин сарлавҳа боз аз ҳамон аркони сегона суҳан оғоз намуда, ба ҳар яке аз он аркон ишора мекунад ва ба ҳар кадоме – «сабаб», «ватад» ва «фосила» байтҳои алоҳидаро мисол меоварад. Масалан; дар «сабаб» байтеро мисол меоварад, ки тамоми калимаҳои он аз сабабҳо иборат аст. Чунончи:

Ҳар дам пешат дорам зорӣ,

- • - • - • - • - • - • - •

К-аз ғам то кай зорам дорӣ!

- • - • - • - • - • - • - • [1,162;3,43]

Муаллиф ҳамин гуна мисолҳоро дар «ватад» ва «фосила»- хо низ овардааст. Ҳар ду муаллиф ҳам Шамси Қайси Розӣ ва ҳам Абдуррахмони Қомӣ таъкид намудаанд, ки агар ҷузҳои ин се рукно ба ҳам омезиш надиханд, ашъор писандида намеояд. Қомӣ оғози ин фаслро бевосита дар пайравии оғози боби дуюми қисмати арӯзи Ал-муъҷам дуруст намудааст. Фарқ дар ҳамин аст, ки Қомӣ байтҳои тоза ва аз диди шоиронаи худ равонтаро овардааст, ки гумон меравад, ки онҳоро худӣ ӯ эҷод намудааст. Ҳамин гуфтаҳо ба Шамси Қайс низ нисбат додан мумкин аст, ҷунончи маълум шуд ӯ таъби шоирӣ дошта, гуфтан мумкин аст, ки қисме аз мисолҳои шеърӣ дар “ал-Муъҷам” оварда шуда ба калами худӣ ӯ тааллуқ доранд[4,259].

Аз мисолҳои боло ва он тафсилоте, ки баъд аз ин сурат мегирад маълум мешавад, ки Қомӣ қомилан раванди таълифи ал-Муъҷамро пайгирӣ мекунад. Вале ин пайгирӣ дар сурати хело мухтасар сурат мегирад. Қомӣ дар таълифи каломи мавзун, омезиши рукноҳои дар боло овардашударо таъкид мекунад ва меафзояд, ки «... бинои ашъори Арабу Аҷам бар он аст» [1,162] баъд аз ин, суҳан аз афъилаву тафъилҳо рафта ҷӣ сурат гирифтани ва бо ҷӣ ном зикр шудани онро гуфта мегузарад ва онро ҳашт асл ном мекунад ва шакл гирифтани асли аввалро ҷунин арз мекунад. «фаълун ба тақдими ватади маҷмӯъ бар сабаби хафиф» аст. [1,162-163] Сурати он бо усули нақшаи ҳаракату сокин ба тариқи зайл аст (- - • - •). Мавлоно Қомӣ баъд аз ин, ҳашт навъи тафъилро номбар мекунад, ки инҳо: фаълун, фоилун, мафойлун, мустафъилун, фоилотун, мафоилатун, мутафоилун, мафъълоту, мебошанд. Муаллиф ҳар яке аз ин тафъилаҳоро ба тариқи мисоли боло, ки қаблан яке аз онҳо ба таркиби нақшаи ҳаракату сокин, ки ҳар якеро бо номи аҷзоҳои сабабу ватаду фосилаҳоро, ки аз қисмати ин рукно пешу қафо омадани аҷзои қисмати ин рукно ҳосил мешаванд номбар карда, баъдан, онро мисол меорад.

Баъд аз ин, муаллиф илова мекунад, ки аз ин ҳашт тафъила дар шеърӣ форсӣ танҳо панҷтои он хело зиёд истифода бурда мешавад, ки инҳо рукноҳои мафоилун (дар матн барғалат мафоилатун омадааст [1,163], фоилотун, мустафъилун, мафъълоту, фаълун мебошад. Ҳар яке аз ин усули панҷгона аз фуруот иборат

аст, ки дар илми арӯз онро «зиҳофот» меноманд. Баъд аз ин, фасле оғоз мешавад, ки дар он ном ва тарзи сохта шудуни он зиҳоф номбар карда мешавад. Чунончи муаллиф меафзояд, ки зиҳофоти, мафоилун ёздаҳ аст ва ҳар яке аз он фурӯи овардашуда, бо муҳимоташ мухтасар номбар карда меншавад. Чунончи:

Қабз - исқоти «ё»-и мафоилун аст, то мафоилун бимонад. Ҳамин тавр, ҳар панҷ фурӯи дар порсӣ зиёд истифодашаванда шарҳ дода мешавад, ки дар ҳар кадоме аз 9 то 11 зиҳоф мавҷуд аст, вобаста ба маънои он тарзи мафъулии ин калима масалан: қабз - масдари гирифтани, дар фурӯот макбуз (гирифта шуда) аст, маънидод мешавад.

Дар фасли се (нуздаҳ баҳри аз омезиши баъзе зиҳофот ва фурӯи) баҳрҳое, ки аз такрори баъзе аз он ё аз таркиби баъзе бо баъзе дигар ҳосил мешавад, номбар мешавад. Қомӣ баъзеи онро махсуси шеъри Араб ва баъзеи дигарро махсуси шеъри Аҷам доништа, баъзеи дигарро муштарақ медонад [1,167]. Аз инҳо баҳрҳои Тавил, Мадид, Басит, Вофир, ва Комилро баҳрҳое ном мебарад, ки дар он вазнҳо шеъри писандида навиштан, ками андар кам иттифоқ меафтад.

Аз ин рӯ, муаллиф баҳрҳои Ҳаҷаз, Раҷаз, ва Рамалро, ки аз ҷиҳати таркиби аҷзо ба баҳрҳои Тавил, Мадид ва Басит қаробат доранд, мавриди таҳлил қарор медиҳад ва дар бораи доирае, ки ин се баҳрро ба ҳам муттаҳид месозад, бо нишон додани нақшаи он доира онро мавриди тавсиф қарор медиҳад. Устод Қомӣ онро «Доираи Мӯъталифа» ном мениҳад. Бояд гуфт, ки ин се баҳрро шоирони порсигӯ фаровон истифода мебаранд.

Қомӣ дар хусуси бинои баҳрҳои Мунсарех, Музореъ, Муқтазаб, Маҷтас, Сареъ, Ҷадид, Қариб, Ҳафиф ва Мушокил таваккуф намуда, таъкид мекунад, ки дар тартиби аҷзои он баҳрҳо ихтилоф аст. Муаллиф тамоми ин баҳрҳоро бо ҷузъҳояшон номбар намуда, дар охир меафзояд, ки дар аҷзои солими ин баҳрҳо дар каломи Аҷам шеъре матбӯъ наёмадааст [1,170]. Аз ин рӯ, муаллифи рисола баҳрҳои Мунсарехи матвӣ, Музереи макфуф, Муқтазаби матвӣ ва Муҷтаси махбунро, ки мусамман-ул-аҷзоанд дар доирае, ки қаблан аз ҷониби арӯзиён сохта шуда буданд, нишон дода, доираро «Доираи мухталифа» ном мебарад. Панҷ баҳри дигарро «мусаддас-ул-аҷзо» ёдовар

шуда, доираи онро «Доираи мунтазия» гуфта ном мебарад. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ бинои бахрҳои Мутақориб ва Мутадорикро бар хумсиёте аст, мураккаб аз се мутаҳарик ва ду сокин [1,170] гуфта ном мебарад. Муаллиф "...ин ду бахрро дар як доира ниҳоданд ва ном Муттафика карда..." гуфта нақшаи доираро дар поёни ин баҳс ҷо дода, ин байтро афзудааст:

Доираи шеъри Аҷам Муъталифа, Мухталифа,
Солиси он Мунтазия робеи он Муттафика [1,170].

Бояд гуфт, ки тактеи шеър ва дуруст муайян кардани он низ аз муҳиммоти илми арӯз аст. Абдурраҳмони Ҷомӣ низ ба ин диққати хос зоҳир менамояд. Вай дар ин маврид, байни навиштаҳо, ки баъзан аз талаффуз фарқ мекарданд, диққат медиҳанд ва таъкид мекунад, ки дар чунин ҳолат эътибор дар талаффузи шеър аст, на дар мактуби (навишташудаи) он. Ва ҳар ҳарфе, ки дар лафз ояд, вале дар китобат (навишт) набошад, дар тактеи шеър ба ҳисоб гирифта мешавад. Вай дар ин маврид, ҳарфҳои мушаддад ("Эй қадди ту офати ҷаҳон"), ҳарфи «ҳе»-и ҳаваз, ки дар баъзе ҳолат якхел навишта шуда, вале дигар хел ҳонда мешавад (шикаста, баста, чора, хора), аммо дар ҳолати изофат қабул кардан ва сифат кардан, дар талаффуз меояд; номбар мекунад. Чунончи:

Ғамзаи хунхораи айёрае,
Зад раҳи саргаштаи бечорае [1,174]
Муфтаилун, муфтаилун фоилун

Муаллиф баъзан «вов»-и атф (пайвандаки пайвастанандаи «у») «вов»-и ифодакунандаи замма дар калимаҳои «ду» ва «ту»-и шумоми замма, дар калимаҳои «хобу хӯр». Ва инчунин ҳарфҳои «ҳо»-е, ки дар талаффуз маълум намешавад. Ин ҳарфҳо дар пурсишҷонишинҳои «кӣ» ва «чӣ» ва калимаҳои ба мисли «гуфта» ва «шукуфта» меоянд, агар он дар миёни байт афтад, аз тактеъ соқит мешавад ва агар дар охири байт ояд, сокин махсуб мешавад.

Ҳамин тариқ, ҳарфи «нун» ҳарфи «то» -е, ки пеш аз он як сокин воқеъ шуда бошад (даст, маст, хуфт, гуфт), «то» -е, ки пеш аз ду сокин воқеъ шуда бошад. Мавқеи он дар миёни байт, дар

мавриди ба талаффузи байт даромадани он, чун дар миёни байт афтад, агар ба талаффуз дарояд бо муқобили хеш ҳар як дар ҳисоби мутахҳарике бошанд, инчунин ҳарфи «дол» ва «бо» ҳарфҳои «алиф» дар калимаҳои аст-ест ва ба ҳарфи муқобил интиқол ёфтани ҳарфи «алиф». Дигар ҳарфи «ё»-е, ки баъд аз ҳарфи алифи мутаҳаррик воқеъ мешавад ва гоҳ бошад, ки ба талаффуз намеояд, аз ин рӯ, он ба талаффузи тақтеъ намеафтад. Чунончи дар ин мисраъ:

Рафтӣ аз чашму бурдӣ аз дил хуш,
(фоилотун, мафоилун, фаълон) [1,174]

Муаллиф ин муҳиммотро дар арӯз таъкид намуда, риояи онро ҳатмӣ меҳисобад.

Ҷомӣ дар фароварди фасл изҳор мекунад, ки каси рисолаго истифодабаранда фикр накунад, ки бо ҳамин чанд мисол ингуна мисолҳо ҳатмӣ ёфтанд. Ин фақат барои намуна аст ва мисолҳои ба ин монанд, дар таҷриба хело зиёд воমেҳӯранд.

Ҷомӣ ба таҷрибаи шоирӣ худ таъя намуда, кӯшиш менамояд, ки ончиро, ки шоирони давра дар ғаҳму дарки он мушкилӣ мекашиданд, осонғаҳм намояд, вай бо овардани ин чанд мисол ба ин фасл хотима мебаҳшад ва ба фасли чаҳорум мегузарад. Муаллиф дар ин фасл, ҷузъҳои байтро бо номҳои садру ибтидо, ҳашвайн ва арӯзу зарб номбар мекунад. Баъд аз ин, боз як муҳиммотро ба кам кардани як рукн аз рукнҳои байти солим зикр намуда, илова мекунад, ки дар истилоҳоти арӯзиён маҷзӯъ номида мешавад, вале агар аз байт нисфи ҷузъи вайро кам карда бошанд, назди арӯзиён маштур ном мегирад. Фасли дигар ки онро шартан фасли панҷум номгузорӣ мекунем, ба абёти мутафаррикаӣ доираи авзони Ҳазаҷ, Раҷаз, Рамал баҳшида шудааст. Муаллиф абёти солими ҳар яке аз ин баҳрҳоро номбар намуда, аз абёти солим, то абёти мураббаи он (барои ҳар яке бо нишон додани авзони мутафаррика) намунаҳои шеър мисол меовард. Муаллиф баҳри аввал-яъне баҳри Ҳазаҷро боз аз он рӯ ҷолиб меномад, ки дар ин баҳр дубайтиҳо сароида мешаванд, ки он бо номи маъруфи рубой машҳур ва дилписанд аст. Вазни он аз зиҳфи аҳрам-мафъӯлун - аз баҳри Ҳазаҷ берун оварда шудааст. Устод Абдуллаҳмони Ҷомӣ вазни мазкурро вазни бисёр хуш ва назми бисёр дилкаш номидааст[1,182]. “Устодони назм...,

афзудааст Ҷомӣ - ба он ҳадди муайян муқаррар фармудаанд: ва аз ғояти латофати он бар ду байт иқтизо намуда ва он бар бисту чаҳор навъ омадааст ва ҳама дар ду қисм мунхасир аст»[1,182]. Баъдан, муаллиф барои ҳар қисме се рубой аз ин ва се рубой аз он мисолҳо муайян намудааст.

Устод Абдурраҳмони Ҷомӣ ду баҳри боқимондаи ин доираро номбар намуда, чанд мисоли ҷолибро барои намуна мисол меоварад. Ин тартиб то охири рисола давом мекунад. Муаллиф дар имтидоди рисола доираҳои баҳрхоро номбар намуда, мисолҳои мувофиқро намуна пеш меорад, ки аксаран байтҳои баландмазмун ва аз лиҳози мувофиқат хеле нишонрас мебошанд.

Поёнтар аз ин рубоӣёт ва тафъилаҳои он, нақшаи доираеро мисол меорад, ки баъзе аз арӯзиён онро дар асоси ин ду зихоф дуруст кардаанд.

Ҷунонки аз ин дастури нисбатан осонфаҳми устои таълими илми арӯзи форсии тоҷикӣ Абдурраҳмони Ҷомӣ бармеояд, устод дар шарҳи ин қисмати улуми адабии гузашта, муттақо бар истеъдоди ғавқуллодаи хеш маҳорати устоии ҳосро ба қор бурда, ин илми душворфаҳм, вале барои шоирону адибон хеле муҳимро соҳибназарона ва дастрас шарҳу тафсир намудааст. Ҳарчанд дар таълифи ин рисола таъсири навиштаи аллома Шамси Қайси Розӣ бараъло мушоҳида шавад ҳам, омӯзандаи илми арӯз онро метавонад ҳамчун зинаи муътамад барои вуқуфи қомил дар илми арӯз самаранок истифода барад. Аз ҷониби дигар, ҷунонки аз тадқиқоти донишмандони эронӣ маълум мешавад, устод Ҷомӣ дар китобхонаи шахсии худ нусхаи қомили китоби “ал-Муъҷам”-ро доштааст ва ин китоб дар ҳоли ҳозир дар китобхонаи шахсии марҳум ҳуҷҷат-ул-ислом Ҳоҷ Шайх Фазлалӣ Мучтаҳиди Табретӣ дар Техрон нигоҳдорӣ мешавад[3, 3]. Дар ҳошияҳои ин нусха қайдҳои аллома Ҷомӣ бо хатти муборакааш маҳфуз аст. Гумон меравад, ки шояд он дар мавриди таҳияи дастур илҳомбахши Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ шуда бошад.

Китобнома:

1. Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор, Ҷ.8. /Абдурраҳмони Ҷомӣ. - Душанбе: Адиб. 1990 (Таҳияи устод Абӯбакр Зухуриддин).- 495с.;
2. Аълоҳон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами. / Аълоҳон Афсаҳзод. -Москва: «Наука».ГВЛ, 1988.-326с.;

3. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам фи маойири ашъор-ил-Аҷам;/ Шамси Қайси Розӣ. -Техрон, 1338. -544с.;

4. Шарифов М. Ш. Нокиди суҳанвар./ М. Ш. Шарифов // «Меҳрнома». Баҳшида ба ёдбуди шарқшиноси шинохтаи тоҷик Зоҳир Аҳрорӣ. -Душанбе: ЭР-Граф, 2013.-Саҳ.260-265.

ТРАКТАТ АБДУРАХМАНА ДЖАМИ ОБ АРУЗЕ

Статья посвящена значению трактата великого поэта и ученого XV в. Абдурахмана Джами в освоении аруза как одной из основ науки о поэзии. Некоторые ученые отмечают, что данный трактат был составлен для того, чтобы молодые ученые и поэты могли в короткое время освоить эту трудоемкую науку. Другие исследователи считают, что работа носит конспективный характер. Автор поддерживает первое мнение, так как трактат составлен на основе главы «науки об арузе» книги «ал Муджама» Шамси Кайса Рази и является наиболее доступным.

Сопоставляя трактат об арузе Джами с главой «науки об арузе» «ал Муджам», можно легко убедиться, что данная работа действительно написана под влиянием и на основе работы Шамси Кайса Рази. Надо отметить, что общий объем главы книги Шамси Кайса в три раза превосходил трактат Джами. Однако трактат Абдурахмана Джами наиболее прост и доступен для понимания, помимо этого он снабжен великолепными поэтическими примерами. Видимо, под его влиянием впоследствии были написаны трактаты об арузе Навои, Атааллаха Хусайном и Бабуром.

Ключевые слова: Джами, трактат, аруз, Шамси Кайс, освоение аруза, конспективный характер, доступный.

ABDURAHMAN JAMI'S TREATISE ON ARUZ

The article discusses the importance of the treatise of the great 15th century poet and scholar Abd ar-Rahmān Jāmī on learning *aruz* as one of the foundational discipline of poetry. Some scholars believe that this treatise was written for the young scholars and poets to assist them learning *aruz* in a short time. Others have pointed out that the treaty is personal 'notes' rather than instructional. The author supports the first opinion, arguing that the treatise is based on the chapter "science of aruz" of Shams al-Din Qays Razi's book "al Muj'ama".

Keywords: Jami treatise *aruz*, *Shams al-Din Qays Razi*, development of *aruz*.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифов Махмадёр- ходими калони илмии Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ, номзади илми филология; тел.: +992 93 562 13 08;

Сведения об авторе: Шарифов Махмадёр- старший научный сотрудник Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ, кандидат филологических наук; тел.: +992 93 562 13 08;

About the author: Dr. Sharifov Mahmadyor is a senior researcher of the department of classical literature of the of the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 935 621 308.

УДК: 83.3 (0) 9 8Т1

**ШАРҲУ ТАВЗЕҲИ ҶАНБАИ ИЛМИВУ ҲУНАРИИ
АСАРИ «СИРРИ НАЙ»-И АБДУЛҲУСАЙНИ ЗАРРИНКҮБ**

Исмаилов Ирода

Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Бобоҷон Ғафуров

Яке аз самтҳои таҳқиқоти илмии Абдулҳусейни Зарринкӯб ба мавлавишиносӣ ва маснавипажӯӣ нигаронида шудааст. Асарҳои дар ин самт офаридаи ӯ аз шумори осори беҳтарину серхонандатарин дар кишварҳои форсизабон ба шумор меравад. Зарринкӯб дар бораи Мавлоно Ҷалолуддин Румӣ ва осори ӯ, аз ҷумла «Маснавии маънавӣ» зиёда аз шаш асар навиштааст. Аз шаш асар ду асар бо номҳои «Муқаддимае бар «Мансавӣ» ва «Нардбони осмон» (шарҳу тафсири шаш дафтари Маснавии маънавӣ)» бо сабабҳои номаълум дар дасти ноширон гум шуд. Чор асари ба нашр расидаи ӯ инҳоянд:

1. «Сирри най» (нақду шарҳи таҳлиلى ва татбиқии «Маснавии маънавӣ»);

2.«Баҳр дар кӯза – нақду тафсири қиссаҳои тамсилоти «Маснавӣ»»;

3.«Пилла- пилла то мулоқоти Худо» (дар бораи зиндагӣ ва андешаву тариқати Мавлоно Ҷалолуддин Балхии Румӣ)

4.«Нардбони шикаста» (шарҳу таҳлили дафтари аввалу дуюми “Маснавии маънавӣ”).

Аз ҷаҳор асари номбурда “Баҳр дар кӯза” ва “Нардбони шикаста” таҳрири дубораи асарҳои гумшудаи муаллиф мебошанд. Зарринқӯб дар бораи ин ду асараш мегӯяд: “Бо ин ҳама, шак нест, ки он чи дар ин бозсозиҳо ба вучуд меояд, ҳарчанд мубтанӣ бар ёддоштҳои гузашта бошад, аини асарҳои аздастрафта нест, ҳасби ҳоли тоза асту лочарам сибгаи (ранги И.И.) вақти худро дорад”[4, 6]. Асарҳои мазкур бо ҳамдигар аз рӯи мавзӯ алоқаманд буда, дар асл аз ҳамдигар фарқиятҳои зиёд доранд, ки таҳлилу баррасии онҳо таҳқиқоти хоса ва доманатореро талаб мекунад. Дар ин мақола “Сирри най” ҳамчун намунаи беҳтарин аз асарҳои мавлавишиносиву маснавипажухии муаллиф мавриди баррасиви мавзӯӣ қарор мегирад.

Муаллиф «Сирри най»-ро, ки ба нақду шарҳи таҳлилӣ ва татбиқии «Маснавии маънавӣ» ихтисос ёфтааст, байни солҳои 1360 ҳ.ш//1981м. ва 1363 ҳ.ш//1983 дар Париж ҳангоми табобату муолиҷа таълиф кардааст. Аз рӯи таъкиди доктор Қамари Ориён ин асар ба дархосту талаби ноширони фаронсавӣ, ки дар шахсияти Зарринқӯб идомадиҳандаи корҳои нотамоми мавлавишноси англис Ринолд Николсонро дарёфта буданд, мебоист ба забони фаронсавӣ таълиф шавад. Аммо Зарринқӯб “ба форсӣ таҳрир шудани матн”-и асарро афзал шуморид, “то агар ғоидае дар он ҳаст ба хонандаи форсизабон оид гардад” [8, 15: 4, 7]. Заминаи иншои ин асар ва дигар осори марбут ба мавлавишносиро муаллиф ҳанӯз аз соли 1347 ҳ.ш.// 1968 м. бар асоси ёддоштҳои дарсиву суҳанронихояш гузошта буд.

“Сирри най” аз ду ҷилд иборат буда, ҷопи аввали он соли 1364 ҳ.ш//1985 м., ҷопи панҷум соли 1373 ҳ.ш//1994 м., ҷопи шашуми он соли 1374 ҳ.ш//1995 м. пешкаши хонандагон шудааст. Баъди як соли ҷоп ин асар барандаи “Ҷоизаи китоби соли 1365” гардид.

“Сирри най” ҳамчун асари арзишманд дар соҳаи маснавипажухӣ аз ҷиҳати сохтор, мазмуну мундариҷа, сабки ҳоси баён, фарогирии матолиби ирфонӣ ва дигар хусусиятҳои нодир аксар муҳаққиқони эронӣ эътироф кардаанд. Аз ҷумла, мавлавишинос Абдулқарими Суруш “Сирри най”-ро “шарҳе

таҳлилӣ, на таркибӣ ва асаре чарроҳона дар ташреҳи колбади “Маснавӣ” медонад [8, 95]. Сабаби қабули хоҳири баъзе аз маснавипажӯҳон нашудани “Сирри най” пеш аз ҳама дар сохтор ва сабки баёни хоси Зарринқӯб мебошад. Ин асар баробари асари интиқодӣ-таҳлилӣ будан як асари ҳунари ҳам ҳаст. Вижагии марбут ба сабки баён дар ҳама асарҳои ӯ мушоҳида мешаванд.

Сохтори “Сирри най” зоҳиран сода намояд ҳам, вақти мутолиа барои хонандаи камтаҷриба мушкилиҳои зиёд пеш меорад. Мутолиаи ин асари дучилда бидуни ҳарду чилд имконнопазир аст. Зеро муаллиф ба хоҳири камҳаҷму пуриқтибос нашудани матни асар ва зеҳни хонандаро аз сари масъалаи мавриди назар дур набурдан аксар ишораву тавзеҳоти чилди якумро ба “раҳнамо”-и чилди дуюм ҳавола кардааст. Асар ғайр аз “Муқаддима” фарогири 16 фасл ва “Раҳнамо” аст, ки ёздаҳ фасли он дар чилди аввал ва фаслҳои боқимонда дар чилди дуюм ҷо дода шудааст. Ҳар фасли он ба мавзӯи алоҳида бахшида шуда, фаслҳо дар навбати худ ба зерфаслҳо ҷудо шудаанд. Муаллиф барои осонӣ шудани ишораву тавзеҳот бар сари ҳар фасл ва зерфасл рақам ва дар поёни ҳар сарҳати матн ҳарфҳои форсӣ (...الف) гузоштааст. Теъдоди фаслҳои асар 16-то ва зерфаслҳо 399-то мебошад. Мутолиа ва таҳлилу баррасӣ нишон дод, ки ҳар зерфасли рақамгузоришуда низ дорои вижагии мавзӯӣ буда, аксари онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Муаллиф дар матн шаш аломатро, ки ҳадаш “алоиму румуз” меғӯяд [4, 8] бо мақсадҳои муайян ба кор бурдааст.

Аз мутолиаи “Сирри най” равшан мешавад, ки Зарринқӯб, ғайр аз осори худ Мавлоно, ба муҳимтарин сарчашмаҳои мавлавишиносӣ аз Мақолоти Шамс, “Маорифи Баҳовула” “Ибтидонома” ва осори дигари Султон Валад, “Рисолаи Сипаҳсолор дар манқабати ҳазрати Худовандгор” –и Фаридун ибни Аҳмади Сипаҳсолор, “Манокӣб-ул-орифин”-и Афлукӣ, “ал-Қавохир-ул-музӣйя фӣ табакоти ҳанафия” –и Ибни Абулвафо Абдуқодир ибни Муҳаммади Қурашии Мисрӣ ва дигар осори ирфонӣ дастрасӣ ва тасаллут доштааст. Дар матни “Сирри най” дақиқу пурра зикр накардани номи асар ва муаллифи он, мазмунан ва шикаста овардани иқтибосҳо ба мушоҳида мерасад, ки ду сабаб дорад.

Сабаби якум, нашикастани қолабу сохтори асар ва сабки таълиф мебошад. Чунки агар номи асару муаллифи он зикр

шавад, зарурати баёни пайванди он бо мавзӯи мавриди баҳс пайдо мешавад ва агар Зарринкӯб ба баёни ин матлаб пардозад, ҳам сохтори асар вайрон ва ҳаҷман ихчамии он аз байн меравад. Инчунин иқтибоси айнии осору афкори дигарон бо зикри номи асар ва муаллифи он агар аз тарафе ихотаи Зарринкӯбро ба сарчашмаҳо ва осори илмӣ нишон диҳад, аз тарафи дигар азамати шахсияти илмӣ ӯро дар назари хонанда коҳиш медиҳад.

Сабаби дуюм, таваҷҷуҳи хонандаро аз сари мавзӯи мавриди назар ба мавзӯҳои иловагӣ ҷалб накардан аст. Зеро барои хонанда, ки бе ин ҳам ба мушкилиҳои сохтории “Сирри най” рӯ ба рӯ аст, зикри номи асари нав ё муаллифи он дар дохили матн зехни ӯро аз мавзӯи асли мунҳариф месозад. Чунин инҳироф дар зехни хонанда боиси мушкилии дубора ба сари мавзӯи асли баргаштани он мешавад, ки дар натиҷа вақти ӯ талаф ва завқаш нисбати идомаи мутолиаи ин асар коҳиш меёбад.

Чи тавре болотар қайд шуд, “Сирри най” аз “Муқаддима” 16 фасл иборат аст. “Муқаддима” ба хотири раҳнамоии хонандаи хос ва ниҳоят огоҳ пур аз ишора ва ҳушдорҳои бадеӣ буда, аз далелу санадҳо, ки нишони сабки ҳолиси илмӣ асту метавонад олим ё муҳаққиқи навоғозро қонеъ гардонад, ҳолӣ ба назар мерасад. Муаллиф доир ба “Маснавии маънавӣ” ва вижагиҳои он сухан гуфта, зимнан онро ба “китоби ихотанопазир, гурезону нодастёфтани” [4, 11] ва “дарахти пурбору тановар”, “дарахти кишанбеҳу бисёршоҳ” монанд мекунад. Сипас аз най ва найнома, пайванди рӯху ҷисм, марғу зиндагӣ, ирфону ориф, шунидашавии садои найи Мавлоно ба рамз сухан гуфта, дар охир бо тавозуи адабӣ ҳудастро ҳамчун мунаққид дар “идроқи оҳанги осмонии най”, “арзёбиву тафсири “Маснавии маънавӣ” [4, 12] мисли дигар ҳампешагонаш очиз меёбад. Аз номи пурраи асар равшан мешавад, ки он аввал ба нақди “Маснавии маънавӣ” бахшида шуда, дар мавридҳои лозимӣ муаллиф ба шарҳу тафсири абёт мепардозад. Аз ин рӯ, ӯ шарҳашро шарҳи таҳлилий гуфтааст.

Фасли нахустини асар “Маснавӣ” дар “Найнома” (аз зерфасли 1 то 29) буда, шомили нақду баррасии муаллиф дар бораи “дебочаи “Маснавии маънавӣ””, “саҳми Ҳусомуддин ҳамчун муҳотаби асливу ҳоси Мавлоно дар имло ва китобат”, “баробар доиршавии маҷлиси “Маснавии маънавӣ” ва “Фихӣ мо фихӣ””, “шуғли рӯзона ва шабонаи Мавлоно” ва дигар масоили марбут ба ҳамин мавзӯ мебошад. Зерфасли 19 нисбат ба дигар

зерфаслҳо комилан интиқодӣ буда, муаллиф Мавлоноро аз забони худи Мавлоно хеле эҳтиёткорона ба шикастани қолаби хикоят, кофияандешӣ, ба инобат нагирифтани воқеияти таърихии ҳодисаҳо бар асоси шаш байти “Маснавии маънавӣ” мавриди нақд қарор медиҳад [4, 44-45]. Дар зерфаслҳои 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 [4, 47-64] ба шарҳи фишурдаи ҳар як дафтар пардохта, пайванди маъноии “Маснавии маънавӣ”-ро бо “Найнома” исбот менамояд. Ба ақидаи Зарринқӯб Мавлоно бе илҳому иқтисои Ҳусомуддин ба имлои “Маснавии маънавӣ” напардохта, дар ин маврид мақомеро интиҳоб кардааст, ки то “илқокунандаи ғайбӣ аз забони ӯ ба суҳан ояд” [4, 65].

Зарринқӯб дар мавриди байти зерини “Маснавии маънавӣ”:

Бигзарад ин сит аз Басрав Табук,

З-он ки “ан-носу ало дини-л-мулук” [5, 998; масн., 268]

чунин интиқод мегирад: “Ҳамчунин тайи хитобе, ки дар зимни достони марбут ба сураи “Абас” аз ҷониби Ҳақ ба Пайғамбар меравад ва Худованд ваъдаи басту наشري исломро дар оянда ба Расул медиҳад, яқчо гуфта мешавад, ки ин сити овоза ба зудӣ аз Басраву Табук* дармегузарад ва ғўянда, ки албатта Мавлоност, таваҷҷуҳ надорад, ки дар ҳангоми нузули ин хитоб (яъне оят- И.И.) ҳанӯз Басра сохта нашуда буд [19]” [4, 45]. Дар ин маврид эроди Зарринқӯб, ки ба нақду таҳлили мутуни адабӣ аз равшанаи таърих ворид мешавад, дуруст аст, аммо набояд фаромӯш кард, ки вобаста ба тақозои замон ва макони бадеӣ эҷодкор имкони истифодабарии замони воқеии ҷорӣ ва замони тасаввуриро дар тарҳу тасвири як мавзӯ ва чехра дорад [10, 21-22]. Мавлоно дар замони воқеии ҷорӣ қарор дошта, замони нузул ва татбиқии амали оёти сураи “Абас”-ро, ки паҳно ва натиҷаи фаъолияти Пайғамбар (с) мебошад, дар замони тасаввурӣ матраҳ кардааст.

Фасли дуюм “Мавлоно ва ёрон” (аз зерфасли 30 то зерфасли 60) фарогири мавзӯ ва масъалаҳои “зиндагиномаи Мавлоно”, “пешаи ваъзу тазкир доштани хонаводаи ӯ”, “сабаб ва чараёни сафари Султонлуламо Баҳоувалад аз Балх то Қуния”, “ҳамсӯҳбатии Мавлоно бо Шамси Табрэзӣ, Салоҳуддин Зарқӯб, Ҳусомуддин Чалабӣ” ихтисос дода шудааст. Маълумоте, ки Зарринқӯб дар ин фасл роҷеъ ба шахсияту ҳайсиати падари Мавлоно медиҳад, ҷолиби диққат буда, дар асари Бадеъуззамон Фурӯзонфар дида намешавад. Ӯ ба сарехан ба тоҷик будани

Баҳоувалад ишорат накунад ҳам, зимни муҳоҷират дар минтақаи маҳаллҳои тоҷикнишин ба ваъзу тазкир пардохтан ва охир дар шаҳри Қуния, ки тоҷикон нуфузи бештар доштанд, сукунат ихтиёр кардани ӯро таъкид менамояд [4, 83, 89, 90, 96, 97, 98]. Достони “Шоҳзода ва канизак” назди Зарринқуб рамзи гурбату ҳичрони худи гӯянда аст [4, 117]. Дар поёни фасл маълумоти “Ибтидонома”-и Султон Валад, навиштаҳои Сипаҳсолору Афлоқӣ “партавҳои беранге аз воқеият берун” хонда шудааст. Ба сабаби он ки, ҳатто Султон Валад низ наметавонистааст “аз қалмарави эҳсоси шӯру ҳаяҷони ғиҷкунандаи Маснавии маънавӣ” хориҷ шавад ва “дар ҷавби таъриху воқеият нафас бикашад” [4, 119]. Ин матлаб собит менамояд, ки Султон Валад ва Сипаҳсолору Афлоқӣ зимни таълифи асарҳояшон таҳти таъсири нуфузи сухани баланди Мавлоно қарор гирифта, ба ҷанбаи таърихӣ навиштаҳо камтар диққат медодаанд.

Фасли сеюм “Бо ҷамъи мустамеъ” (аз зерфасли 61 то 92) ном дошта, ба баррасиву интиқоди сохтору мазмуну мундариҷаи “Маснавии маънавӣ” ва қорбурди саноеи адабӣ дар он ихтисос дода шудааст. Муаллиф дар ин фасл рӯзе ба “имлову иншои “Маснавии маънавӣ” дар ҳузури шунавандаҳо”, “сабки баён, муқоиса ва татбиқи он бо “Одиссея”-и Ҳомер ва “Мазҳакаи Илоҳӣ”-и Данте” [4, 121], “тарҳи пешпардохта надоштани он” [4, 122], “аз ҳисоби маъноҳои рамзӣ ва сайри руҳ ба “ҳамосаи руҳонӣ” табдил шудан, аммо аз рӯи қолаб “асари таълимӣ” хондашавии он” [4, 122], “фарқияти он бо маснавиҳои Саноиёву Аттор аз лиҳози сабки баён, ки сабки балоғати минбарист” [4, 124], “танини пешоҳанг”-и “Маснави маънавӣ” будани “Маҷолиси сабъа” [4, 126], “ба тақозои сабки балоғати минбарӣ ба матни он ворид шудани ахбору ривоёти заиф” [4, 128], “хурофоти омма” будани яке аз вижаҳои сабки балоғати минбарӣ” [4, 130-131], “нақди зимни”-и Мавлоно аз “расму шеваи ноҳинҷори омма”, таҷоҳули ориф” [4, 141-142] “муҳотаб ва хитобҳои Мавлоно” [4, 142-144], “муноҷот ва сабабу мавқеи қорбурди он” [4, 146-150] маълумоти арзишманди мунаққидона додааст. Зарринқуб зимни баррасии мавзӯӣ, сохторӣ ва нақду таҳлили матни “Маснавии маънавӣ” ба шарҳи баъзе абёти калидӣ мепардозад, ки онҳо мағзу моҳияти тамсилҳои Мавлоно нишон медиҳанд. Ҳамчунин дар ин фасл ӯ ҳангоми шарҳи таҳлиلى аз рӯи зарурат ба масъалаи матншиносӣ ҳам дахл карда, дар байти зерин ба ҷои “меканад” истифодаи

“мекунад”-ро, ки дар нусхаи Қуния (санаи китобаташ 677 ҳ.ш./1298 м.) забт шудааст:

Гаҳ мушаббахро муваҳҳад мекунад,

Гаҳ муваҳҳидро сувар раҳ мезанад [4, 153; 5, 1009].

Ин нуктаи назар собит менамояд, ки Зарринкӯб ба масъалаҳои матншиносии “Маснавии маънавӣ” бетаваҷҷуҳ набуда, ба сикҳати матн ва тарзи хониши он аҳамияти ҷиддӣ медодааст. Чунин муносибати ӯ бо масъалаҳои матншиносӣ дар “Сирри най” бисёр мушоҳида мешавад. Масалан, ӯ фарзияе дар мавриди ба дасти Султон Валад ба матни “Маснавии маънавӣ” воридшавии номи Салоҳуддини Заркӯбро пешниҳод мекунад [4, 25, 108].

Дар фасли чорум “Забони безабонон” (аз зерфасли 93 то 121) муаллиф ба таҳлилу баррасӣ ва нақди масоили забони “Маснавии маънавӣ” пардохтааст. Дар ҳар як зерфасл як масъала матраҳ шуда, забоншинос будани Зарринкӯбро нишон медиҳад. Ӯ дар ин фасл доир ба “сарфу наҳв” [4, 172-174], “тасарруф дар сурати алфоз ё тарзи истеъмоли онҳо” [4, 175-179], “қорбурди калимаҳои нодир” [4, 179-180], “зарбулмасал” [4, 180 – 184], “калимоту таъбироти қуръонӣ” [4, 184-186] ва “аҳодиси набавӣ” [4, 186-187], “истилоҳоти сӯфия” [4, 187-206] ва “тарзи истеъмоли онҳо” [4, 207-210], “калимаҳои тақлидӣ” [4, 211-212], “вожаҳои гуфтугӯӣ” [4, 213- 215] ва “бозорӣ” [4, 215-216], “луғоти туркиву муғуӣ” [4, 222-223], “ба шева ё забони гуфтугӯӣ истифода кардани калимоти забони адабӣ” [4, 223-227], “истилоҳоти бозиву тафреҳоти омиёна” [4, 227-228], “калимоту таъбирҳои фаҳш” [4, 228-230], “ба маъниҳои нав истеъмолшавии вожаҳои турфа ва бадеъ” [4, 230-231] хеле мӯшиқофона таҳқиқ анҷом додааст. Аз рӯи таҳқиқи Зарринкӯб “ду унсури умдае, ки забони “Маснавӣ”-ро сибғаи хос мебахшад, фарҳанги луғоти омиёна ва маъониву таъбироти олимона” аст [4, 171].

Дар фасли панҷум “Қофияандешӣ” (аз зерфасли 122 то 150) асосан дар бораи ҳунари шоирии Мавлоно ва қорбурди санъатҳои бадеӣ дар “Маснавии маънавӣ” баҳс меравад. Ӯ пеш аз он ки ба баррасии мавзӯё оғозад, аввал роҷеъ ба муҳити тарбияту таълими Мавлоно ва таъсирпазирии ӯ аз шоирони арабу форсизабон маълумот медиҳад. Зарринкӯб “шаҳрҳои Тирмизу Вахш, Хоразму Самарқанду Бухороро то ҳадде маҳди нахустини тарбияи Мавлоно” медонад [4, 242-243]. Дар зерфасли 130 ошноии Мавлоно бо девонҳои шоирони форсӣ ба таври

умумӣ мавриди баррасии Зарринкӯб қарор гирифтааст [4, 246-247]. Дар зерфаслҳои 131 ва 132 бардоштҳои Мавлоно аз шоирони пешин, аз ҷумла Кисой, Рӯдакӣ, Ҳоконӣ, Анварӣ, Низомӣ, Саной, Аттор дар “Девони Кабир” мадди назар ва мавзӯи таҳқиқи муаллиф будааст [4, 247-250]. “Нуфузи Саной ва Аттор дар “Маснавии маънавӣ” [4, 251-252], “Девони ашъор”, “Ҳадиқа” ва маснавиҳои Саной” [4, 254-257], “қорбурди санъатҳои бадеӣ” [4, 258-262], “нохурсандии Мавлоно аз қофияандешӣ ва зарурати қофияпардозӣ” [4, 263], “таҳфифу ташдиди калимот” [СН1, 263-264], “тақрори мисраъ ва таъбирот” [4, 244-246], “тасвири хоси манзара ва баёни вижаи аҳволи персонажи ҳикоят, истифодашавии тағазул, фахрия, муноҷот, марсия” [4, 266-271], ваҳдати иттиҳол ва тамомияти “Маснавии маънавӣ” [4, 271-272], “маъноӣ рамзӣ доштани баъзе қиссаву тамсилот” [4, 272-275] аз муҳимтарин мавзӯотест, ки Зарринкӯб дар ин фасл ба таҳлили онҳо пардохтааст.

Фасли шашум “Қиссаи най” (аз зерфасли 151 то 184) ба баррасии қиссаву тамсилоти Маснавии маънавӣ” ва тарзу маврид ва аҳамияти истифодаи онҳо ихтисос дода шудааст.

Дар ин фасл ҷанбаи интиқодии “Сирри най” пурзӯртар мушоҳида мешавад. Зерфасли 170 қомилан интиқодӣ буда, муаллиф дар он ба ҷузъиёти таърихӣ доштан, ҷузъан бо таърих мувофиқат накардани баъзе ҳикоятгу ривоёт, ҷанбаи таърихӣ онҳоро ба инобат нагирифтани Мавлоно ишора мекунад ва далелҳо меорад. Аз ҷумла, мегӯяд: “Ҳикояти “Вакили садри ҷаҳон”, ки мутаҳҳам шуду аз Бухоро гурехт*, низ бешак воқеаи таърихӣ аст ва аз як ишорати Мавлоно* бармеояд, ки ин вақил шаҳнаи садр ва зоҳиран шаҳнави девони вай будааст...” [4, 309].

Инчунин дар ин фасл ҷанбаи татбиқӣ гирифтани “Сирри най” дар муқоисаи достони саргардонии Аёз ва ҳуҷраи ӯ бо достони Муҳаммадқушбег Нозиршоҳи Сафавӣ аз забони сайёҳи фаронсавӣ [4, 310], ҳикояти зар овардани моҳиён аз дарё ба хоҳиши Иброҳими Адҳам дар “Маснавии маънавӣ” бо ҳикояти нависандаи олмонӣ Синволе Новалис [4, 313], ҳикояти “Тӯтӣ ва баққол” бо ҳикояти омиёнаи мардуми Нормандия [4, 321] ба назар мерасад.

Фасли ҳафтум “Дар қаламрави ваҳӣ” (аз зерфасли 185 то 208) ном дошта, иртиботи “Маснавии маънавӣ”-ро бо Қуръон бозгӯ мекунад. Дар ин фасл роҷеъ ба “судмандии “Маснавии маънавӣ” барои аҳли зоҳиру ботин” [4, 341-342], “истифроқи

ошиқонаи Мавлоно дар Қуръон ва таъсири ин ишқу дилбохтагӣ дар сабки баёни ӯ” [4, 343-344], “нигоҳи интиқодии Мавлоно ба алоқамандони зоҳири Қуръон” [4, 344-345], “назди Мавлоно ҷанбаи ботинӣ доштани Қуръон” [4, 346], “ҷонибдори тафсири худии Қуръон будани Мавлоно” [4, 346-347], “таъвили сӯфиёна дар “Маснавии маънавӣ” [4, 348-350], “тасарруф дар оёт ба иқтизои вазни шеър” [4, 351-354], “мазмунан такрор истифодашавии оёт” [4, 354-357], “ба маънои киноӣ ва истиорӣ истеъмол шудани оёти қуръонӣ” [4, 358-359], “иқтибоси оёт барои омӯзиши ҳикмату таълими мавъиза ва амсол” [4, 359-360], “ба маънои қуръонӣ истифода нашудани оёт” [4, 361-362], “истифода аз оёт ҳамчун шохид барои далелу исбот ва тақвияти андеша” [4, 363-366], “аз забони персонажи ҳикоятӣ қиссаҳо овардани оёти қуръонӣ” [4, 367-372], “тафсиргунагии “Маснавии маънавӣ” [4, 372-376], “қорбурди оёт барои баёни мақолати сӯфия” [4, 377-378], “таъзиму тақрими ғавқулодаи Мавлоно ба Қуръон” [4, 378-380] изҳори назар рафтааст.

Зарринқӯб дар поёни фасли ҳафтум пеш аз натиҷагирии охири худ гӯяндаи “Маснавии маънавӣ”-ро ба хотири “ташбеҳи мусомаҳаомез (саҳлангорона- И.И.)”, ки сабаби “аз иффи лафзӣ хориҷ шудан” (покизагии каломро риоят накардан – И.И.) ва “истихффи ӯ нисбат ба каломи Илоҳӣ” (муносибат сабуқсарона бо Қуръон – И.И.) шудааст, эрод гирифта [5, 832-833], менависад: “Бо ин ҳама наметавон он чиро тарки адаб махсуб аст, ба ҳеҷ гуна узру маҳмил (сабаб- И.И) наметавон аз нодида гирифт” [4, 380]. Ташбеҳи саҳлангоронаро Мавлоно дар байти 723 дафтари дуюм, “Татиммаи қиссаи муфлис” чунин ба қор бурдаст:

Ҳарфи Қуръонро зарирон маъдананд,

Ҳар набинанду ба полон барзананд [5, 1044].

Ин нуктагирии муаддабонаи Зарринқӯб аз Мавлоно ба хотири худнамой набуда, далели мунаққиди асил будани ӯст. Зеро ӯ дар нақди “Маснавии маънавӣ” тавонистааст барои сараро аз носара ҷудо кардан аз муҳаббату иродаташ ба Мавлоно ҷашм пӯшад. Дар ин бора муҳаққиқи эронӣ Қароғузлу Заковатӣ бо рамз чунин гуфтааст: “Дар се китобе, ки роҷеъ ба Мавлавӣ ба ҷоп расонда ҳар ҷо лозим дида ангишт бар ҳарфи Мавлоно гузошта ва муридона дил набастааст, яъне дар Зарринқӯби орифманиш ҳам бо Зарринқӯби наққод мувоҷеҳ мешавем” [8, 92].

Фасли ҳаштум “Аз мишкоти нубувват” (аз зерфасли 209 то 240) ном дошта, муаллиф дар он роҷеъ ба аҳодиси набавӣ ва корбурди он дар “Маснавии маънавӣ” баҳси нисбатан доманадор мекунад. Аввал дар бораи “омилҳои таваҷҷуҳи Мавлоно ба иқтибос, корбурд, шарҳу тафсири аҳодиси набавӣ” [4, 382-383] маълумот дода, минбаъд ҳамчун зермавзӯъ “тарзи истифодаи ҳадис аз тарафи сӯфиёни пешин ва муносибати Мавлоноро бо аҳодис ва ровиёни он” [4, 383-384], “ба нақди матни аҳодис сару кор надоштани Мавлоно” [4, 385-386], “аҳодиси қудсӣ дар “Маснавии маънавӣ” [4, 287-289] ва корбурди он” [4, 389-390], “ишороти анбиё ва авлиё дар аҳодиси қудсӣ” [4, 391-396], “сирати Расули акрам (с) [4, 396-397] ва саҳоба дар аҳодиси қудсӣ” [4, 398-402], “аҳодиси мавзӯи аҳкоми шариат” [4, 403-404], “тафсири сӯфиёнаи аҳодиси мавзӯҳои гуногун” [4, 404-411], “аҳодиси ахлоқӣ барои таълиму тазҳиби солиқон” [4, 411-412], “аҳодиси авсофи уммати муҳаммадӣ” [4, 412-417], тарзи корбурди аҳодис [4, 417-419], “истифодаи мазмуни ҳадис ба ҷои асли ҳадис” [4, 419-420], “корбурди аҳодис барои исботи даъво ва шарҳи он” [4, 420-421] “бидуни ишораи равшан истифодабарии аҳодис” [4, 422-424], “корбурди аҳодис аз забони ғӯяндаи “Маснавии маънавӣ” [4, 425-424], “аз забони персонажи ҳикоятӣ қиссаҳо овардани аҳодис” [4, 426-428], “аз забони персонажҳои пеш аз Пайғамбару саҳоба зиндагикарда овардани аҳодис” [4, 428-429], тарзи корбурди аҳодиси мазмунан шарҳӣ [4, 431-432], “ҷузъан мувофиқ омадани баъзе аҳодис бо ақида аҳли ташайуъ” [4, 432-433], “саҳеҳ набудани баъзе аҳодиси “Маснавии маънавӣ” ва дар асл ҳикмату андарзи байни сӯфиён забонзада будани онҳо” [4, 433-435]-ро ба нақду баррасиву таҳлил мегирад.

Хулосаи интиқодӣ - татбиқии Зарринқӯб дар охири фасл хеле боарзиш ва дақиқу амиқ аст. Ӯ “Маснавии маънавӣ”-ро аз лиҳози корбурди аҳодиси набавӣ ба “Эҳё-ул-улум-уд-дин” ва “Кимийи саодат”-и Абуҳомид Ғаззоӣ, ки хатоӣ ӯ ҳам ба ривоёти сӯфия эътимоди зиёд доштан буд, монанд кардааст. Зарринқӯб сабаби ба аҳодиси набавӣ рағбати бисёр доштани Мавлоноро дар “истифроқи ӯ дар ишқи муҳаммадӣ” [4, 436] медонад. Зеро Мавлоно хуб медонист, ки олам аз нури нубуввати муҳаммадӣ офарида шуда, инсонӣ оғаҳ метавонад “ба нури ин мишкот (чароғдон, маҷозан аҳодиси набавӣ – И.И.)... партавҳои тозае барои ҷустуҷӯи тариқи хеш кашф кунад” [4, 436].

Фасли нухум “Мақолот ва далолот” (аз зерфасли 241-267) фаслест, ки дар он муаллиф нақду таҳлили каломи сӯфиёнаи Мавлоноро дар “Маснавии маънавӣ” назди худ мақсад гузоштааст. Дар фасли татбиқии 241 Зарринқӯб ба муқоисаи “тариқаи сулуки Мавлоно ва Абӯҳомид Ғаззоли” пардохта, Мавлоноро таъсирпазируфта аз Ғаззоли медонад [4, 437-438]. Зеро дар ҷо-ҷои “Маснавии маънавӣ” Мавлоно аз далелҳои аҳли усул ба қор бурдааст [4, 438-439]. Муаллиф умуман дар ин фасл роҷеъ ба “робитаи Мавлоно бо мантиқ ва усули истидлол” [4, 439-440], “радияҳои Мавлоно бар аҳли усулу бурҳони қиёси мантиқӣ” [4, 44-442], “алоқаи Мавлоно бо илми калому осори мутакаллимон ва муносибати ӯ бо фирқаи мазҳабу адён” [4, 442-444], “иктибоси истилоҳоти илми калом дар “Маснавии маънавӣ”” [4, 444-445], “ишороти интиқодии Мавлоно ба мақолоти ҷабрия, муътазилия ва аҳли ташбеҳ” [4, 445-447], “баҳсу нақди ақидаҳои муътазалия дар “Маснавии маънавӣ” [4, 447-451], “радияҳои Мавлоно нисбат ба аҳли ташбеҳ, хоса дар масъалаи ташбеҳу тавҳид” [4, 451-453], “радду нафӣи ақволи аҳли ҳулулу иттиҳод дар “Маснавии маънавӣ” [4, 454-454], “ақида ва орои аҳли ташайюъ аз нигоҳи Мавлоно” [4, 455-457], “мақолоти даҳрия ва нақду нафӣи он дар “Маснавии маънавӣ” [4, 457-458], “фалсафаситезии Мавлоно” [4, 458-460], “зарурати фалсафаварзӣ дар “Маснавии маънавӣ” [4, 460-461], “интиқоди Мавлоно аз мақолоти зиддишариати фалсафиён” [4, 462-463], “мақолоти мансуб ба ҳақимон дар “Маснавии маънавӣ” [4, 463-464], “Ҷолинос аз дидгоҳи Мавлоно” [4, 464-470] “Ибни Сино ва Фаҳри Розӣ дар “Маснавии маънавӣ” [4, 470-474], “фалсафӣ ва мутакаллим аз нигоҳи интиқодии Мавлоно” [4, 474-476], “ишорот ба ақволи машоих дар “Маснавии маънавӣ” [4, 439-440], “нуфузи ақида ва орои Ғаззоли ба Мавлоно тариқи осори Саной ва Аттор” [4, 478-480], “мақолоти Садриддин Қунавӣ дар “Маснавии маънавӣ” [4, 481-482], “таворуди андешаҳои Ибни Арабӣ дар “Маснавии маънавӣ” [4, 483-488], “муносибати Мавлоно бо мақолоти “эътизори Иблис”, “вахдати ҷавҳарии адён”, “аҳамияти ҳуруфи абҷад” [4, 488-489], “таъсири Султонлуламо, Сайид Бурҳониддин, Шамси Табрешӣ ба Мавлоно [4, 489-491] маълумотҳои дақиқи илмии интиқодӣ, татбиқӣ дода, зимнан ба шарҳу тафсири ирфонии абёт ҳам пардохтааст. Марвиди нақду баррасӣ қарор гирифтани шарҳҳо

ва шореҳони “Маснавии маънавӣ” ҷанбаи интиқодӣ ва тафсирии фасли нухумро афзуда, далели огоҳии комили Зарринкӯб аз шарҳу тафсирҳо мебошад.

Фасли даҳум “Ишқ ва маърифат” (аз зерфасли 268 то 299) аз фаслҳои мавзӯан ҷолиб буда, аз лиҳози корбурди истилоҳоти ирфонӣ ва фалсафӣ ба фаслҳои нухум ва ёздаҳуму дувоздаҳум бештар монандӣ дорад. Зарринкӯб дар нимаи аввали ин фасл ишқро дар нимаи дуввум маърифат будани ишқро бо далелҳо аз “Маснавии маънавӣ” дар муқоиса бо осору орои орифони дигар ба риштаи баҳс мекашад. Муаллиф дар нимаи аввал ишқро аз дидгоҳи Мавлоно [4, 493-494], ки навъе донишу шинохт ё маърифат медонад (4, 494-496), бо назардошти инсонӣ [4, 496-97] ва маънавӣ- руҳонӣ [4, 497-499] будан ба нақду баррасӣ мегирад. Баъд ба баҳси “ишқи сурату ишқи воқеӣ” [4, 499-501] пардохта, бо тартиб нақду баррасии масъалаҳои “тавсифи ишқи воқеӣ” [5, 501-502], “мазияти умдаи ишқи инсонӣ аз нигоҳи сӯфия” [4, 502-504], “ишқи илоҳии орифу сӯфӣ” [4, 505-506], “камоли мартабаи сулуки руҳонии ориф” [4, 506-507] идома медиҳад. Бино ба таъкиди ӯ Мавлоно имкони “гузаштан аз ишқи инсонӣ ба ишқи ирфонӣ ё илоҳӣ”-ро [4, 508-510] рад намекунад ва ишқро чун пешинагон ба “зоҳидона ва орифона” [4, 510-511] ҷудо намуда, “ишқи бартар” [4, 511-513], ки намунаи беҳтарини он ишқи Шамсу Мавлоност [4, 513-515], ишқи поки ношӣ аз ихлосу риёзат ба даст омада [4, 515-517] медонад.

Корбурди истилоҳот дар “Сирри най” аз муҳимтарин вижагиҳост, ки бояд фасл ба фасл дар алоҳидагӣ мавриди баррасӣ қарор гирад. Дар фасли даҳум Зарринкӯб теъдоди зиёди истилоҳоти ирфонӣ ва фалсафии марбут ба мавзӯи ишқу маърифатро ба кор гирифта, дар аксар маврид ба шарҳу баррасии онҳо намерарозад. Зеро истилоҳот барои ӯ ҳамчун калимоти тавзеҳиву ташреҳӣ хидмат кардаанд. Аз рӯи истилоҳсозии Зарринкӯб равшан мешавад, ки дар “Маснавии маънавӣ” Мавлоно ишқро инсонӣ ва ҳайвонӣ [4, 497] ҷудо кардааст. Истилоҳи “ишқи ҷисмонӣ ё ҳайвонӣ” [4, 498] дар муқобили истилоҳи “ишқи воқеӣ ё илоҳӣ” [4, 500-501, 506] қарор гирифта, ин ду истилоҳ дар атрофи худ терминҳои ирфонии “ишқи Ҳақ” [4, 504], ишқи муҳаммадӣ [4, 509], “таҷрибаи вичдонӣ” [4, 504], “иродаи шайх” [4, 506], “тасаввуфи воқеӣ” [4, 507], “марғи иродӣ” [4, 509] ва ғайраҳоро бо ҳам оварда, манзараи забони истилоҳии

нимаи аввали фасли даҳумро тасвир менамоянд. Истифодаи истилоҳҳои зерин: “дониши фақр”, “илми аҳли мукошифа” [4, 527], “илми баҳсӣ”, “илми воқеӣ” [4, 531], “илми завқӣ”, “илми ваҳабӣ (Илоҳӣ – И. И.)” [4, 532], “маҳдудаи иқлими ҳиссӣ”, “қаламрави ҳис” [4, 532], “ҳисси динӣ”, “ҳисси дунё” [4, 534] манзараи забонии истилоҳоти нимаи дуюми фасли даҳумро инъикос менамоянд. Баъзе истилоҳотро Зарринқуб бевосита аз “Маснавии маънавӣ” иқтибос мегирад. Масалан дониши фақро аз байти зерини дафтари якум гирифтааст:

З-ин ҳама анвои дониш рӯзи марг

Дониши фақр аст сози роҳу барг [5, 1083].

Фасли ёздаҳум “Олам дар инсон” (аз зерфасли 301 то 326), ки фарогири матолиби маърифатии марбут ба инсон–олами асгар аст, табаҳхури Зарринқубро дар ирфони назарӣ ва фалсафаи ирфон нишон медиҳад. Бино ба таҳқиқи Зарринқуб асли инсон, ки поре аз олами кабир мебошад [4, 545-547], назди Мавлоно “андеша” [4, 547-550] аст. Тамоми мавзӯҳои дигари ин фасл дар атрофи мавзӯи “инсон ва олами андаруни ӯ” ҷамъ мешавад. Муаллиф дар ин фасл ба мавзӯҳои “тасвири умумии олам дар “Маснавии маънавӣ” [4, 550-552], “олам ва баҳси қидаму худус” [4, 552-554], “сайри тақомули инсон аз нутфа то марг” [4, 554-557], “тариқи василаи убуру интиқол аз олами ҳис ба олами ғайб” [4, 558-559], “соҳати олами ғайб” [4, 559-561], “оғозшавии олами ғайб аз ҳаёл” [4, 561-563], “олами ҳаёл ва роҳи вуруд ба олами ғайб” [4, 563-565], “тасвири олами ғайб дар “Маснавии маънавӣ” [4, 567-565], “олами ғайб идомаи пайвастаи олами ғайб” [4, 567-569], “таҳаввулоти ҳаёт дар дунёи “Маснавии маънавӣ” [4, 569-571], “сайри таҳаввули олами сағир–инсон” [4, 571-574], “ҳамчун олами сағир–инсон иродаи озод надоштани олами кабир дар сайру таҳаввул” [4, 574-575], “ташҳиси хайру шар аз тарафи инсон” [4, 575-578], “нисбӣ будани шар дар олам” [4, 578-580], “монсаи валодати сонии инсон ва қобилияти сабаб” [4, 580-583], “бетаваҷҷухии ориф ба олами асбоб” [4, 583-584], “олами асбоб ва сабаби воҳид” [4, 584-586], “инкори асбоб ва феъли инсон” [4, 587-588], “нафӣи асбоб ва беқайдӣи ориф” [4, 588-591], “нафӣи қудрати инсон бар феъл аз ҷониби аҳли ҷабр” [4, 592-595], “амри байн-ал-амрайн дар масъалаҳои ҷабр [4, 595-598] ва қазову қадар” [4, 599-600], “манзараи ҳашр дар “Маснавии

маънавӣ”[4, 601-603], “таваллуди дигар будани ҳашр” [4, 603-606] таваҷҷуҳ зоҳир кардааст.

Фасли дувоздахум “Инсон дар олам” (аз зерфасли 327 то 345) дар аввали ҷилди дуюм оғоз шуда, ба баҳсу баррасии мавқеи инсонии комили “Маснавии маънавӣ” дар олам ва воқуниши ӯ ба ашё ва ҳодисаҳои олам ихтисос дода шудааст. Ин фасл идомаи мантикии фасли ёздаҳум буда, аз баъзе ҷиҳат бо он монандӣ дорад. Фасл фарогири баррасиву таҳлили мавзӯоти зерини ирфонӣ-фалсафӣ мебошад: “дар нашъаи инсонӣ ба камол расидани олами ҳиссӣ” [5, 607-609], “аз тақозои зоту сифоти Ҳақ сар задани васфи ваҳдат” [5, 609-611], “ҳақиқати олами сағиру кабир будани ақли кул” [5, 611-615], “инсонии комил-валии Ҳақ маҳсуб ёфтани ақли кул” [5, 631-614], “вобастагии инсон ба таҳқиқи ӯ дар мартабаи ақлӣ” [5, 614-615], “нафси аммора будани нафс ба маънии мутлақ” [5, 617-619], “дар мафҳуми нафси мутмаинна мутаъминни таҳаққуқи камоли инсонӣ талаққӣ шудани нафси аммора” [5, 620-621], “муродиқ будани руҳу ҷон, дилу қалб бо нафси нотиқа” [5, 621-623], “таъсири ҳикмати навафлотунӣ ва ирфони ғнсеологӣ дар нигариши Мавлоно ба нафсу руҳ” [5, 623-625], “ба олами амр тааллуқ доштани сабаби воҳида”, “тафриқанопазирии руҳи инсонӣ ва тафриқанопазирии руҳи ҳайвонӣ” [5, 625-627], “ҷавҳари нуронии байни руҳу нафс маҳсуб ёфтани қалб” [5, 628-632], “қалб, сина, шиғоф ва маърифату мушоҳидаи қалбӣ” [5, 632-633], “тазкия ва тасфияи қалб” [5, 633-634], “улфат гирифтани инсон бо зулмати ҳиссӣ” [5, 635-637], “ба исёни бардавом баробар будани умри ғофилони назди ориф” [5, 638-640], “истиғроқ дар ғафлат - зулм ба худ кардан” [5, 641-643], “Сулаймону Фиръавн – ду мутаъодӣ қудрату салтанат” [5, 643-647], “роҳи раҳой аз фақри руҳонӣ” [5, 648-649], “тасфияи ботинӣ талаб кардани камоли инсонӣ” [5, 649-650]. Бар замми душвордаркии мавзӯи корбурди истилоҳоти фалсафӣ ва муродиқоти онҳо матни фаслро ниҳоятмушкिल्фаҳм кардааст.

Фасли сиздахум “Бо шамъи шариат” (аз зерфасли 346 то 361) ном дорад, ки дар он муаллиф ба нақду баррасии аҳкоми шаръӣ, зарурияти он дар камоли ҳамаҷонибаи солики тариқат ва раванди роҳи ҳақиқат, инчунин инъикоси масоили шариат дар “Маснавии маънавӣ” пардохтааст. Бояд таъкид кард, ки ҷаҳор фасли охири “Сирри най” аз лиҳози фарогирии зермавзӯи (зерфасл) аз фаслҳои дигар бо теъдод фарқ мекунам. Зарринқуб дар оғози ин фасл

нахуст аз “омехтагии сифоти солики ориф ва зоҳиди муташарреъ дар Мавлоно” [5, 651-652], “пайванди шариату тариқат” [5, 653-655] маълумоти таҳлилий медиҳад. Сипас барои аз нигоҳи Мавлоно нишон додани мақоми ҳазрати Муҳаммад (с) ҳамчун асли офариниш ва ҷойгоҳу рисолати анбиё дар овардани шариату интишоори он мавзӯҳои “дар баробари набӣ- инсонии комил хозеъ омадани олами кабир” [5, 658-660], “аз вучуд Одам оғоз ёфтани шариат” [5, 660-661], “ноби зоти Ҳақ будани анбиё дар олами ҳиссӣ” [5, 662-663], “ҷеҳраи Мӯсо (а)” [5, 663-667], “Нух, Иброҳим, Исо (а) дар “Маснавии маънавӣ” [5, 667-669], “ҳақиқати муҳаммадӣ махсуб ёфтани асли камоли анбиё” [5, 669-671] бо нақду баррасӣ матраҳ мекунад. Дар идома шариати дар “Маснавии маънавӣ” тасвиршударо бо баъзе ҷузъиёт дар доираи мавзӯоти “шомили илми усули ақоид ва ғуруҳи аҳком будани шариат” [5, 671-673], “ҷанбаи ботинӣ ҳам доштани аъмоли тоот, ба вижа намоз дар назди Мавлоно” [5, 673-675], “рамзу сирри рӯза, закот, ҳаҷҷ, ҷиход бо нафс” [5, 675-677], “хатмӣ будани шариат барои солики роҳи тариқат” [5, 677-678], “ба зоҳири шариат гирифташудаи шудан ва дар маҳдудии тақлид мондани солиқ” [5, 678-679] “олами ҳавфу риҷо ва тавассулу дуо ба шумор рафтани шариат” [5, 680-682], “ба ҳар сурат изҳори бандагӣ махсуб ёфтани ибодат” [5, 682-683] мавриди таҳлилу татбиқ қарор медиҳад.

Ҳасли ҷаҳордахум “Дар ҷодаи тариқат” (аз зерҳасли 362 то 375) ҳасли марбут ба вижаҳои тариқати пешгирифтаи Мавлоно дар роҳи расидан ба ҳақиқат буда, Зарринқуб дар он ба баррасии мавзӯҳои зерин муваффақ гардидааст: “ҷодаи тариқат ва мушкилоти ӯ” [5, 685-686], “аз танаббуҳу тавба оғоз шудани ҷодаи тариқат” [5, 687-689], “мақому манзилҳои тариқат” [5, 691-692], “асоси тарбиятии таълимоти аҳли тариқат махсуб ёфтани сирату суннати Расули ақрам (с)” [5, 692-694], “дастуру роҳбари солиқ шудани инояти Илоҳӣ дар вучуди шайхӣ муршид” [5, 694-697], “аҳамияти самоъ дар назди Мавлоно” (5, 699-700), “ҷойгоҳи ҳонаҷоҳу хирқа дар “Маснавии маънавӣ” [5, 700-702], “интиқоди Мавлоно аз ононе, ки худро орифу сӯфӣ метарошанд” “саҳми шайхӣ ростин дар иршоди солиқон” [5, 703-704], “риояти адаб ва шароити мартабаву мақомҳои тариқат” [5, 704-712], “тасфияи ахлоқ, зикр ва шартҳои он” [5, 712-713], “ҷазаба – асли умдаи роҳи тариқат” [5, 713-715], “ғояти сулуку мучоҳидаи аҳли тариқат махсуб ёфтани азхудраҳӣ” [5, 716-720].

Фасли понздаҳум “Мақсади ҳақиқат” (аз зерфасли 376 то 391) фаслест, ки дар он Зарринкӯб мақоми ҳақиқат ва татбиқи талаботу шартҳои онро аз дидгоҳи Мавлоно дар “Маснавии маънавӣ” мавзӯи меҳварӣ интиҳоб карда, дар робита бо он ба баёни таҳлиливу татбикии мавзӯоти зерин даст задааст: “барои мағзи ҳақиқат лозим будани қишри шариат” [5, 721-724], “мабоҳиси марбут ба ҳақиқат дар Маснавии маънавӣ” [5, 724-726], “иртибот бо Худо аз тариқи сифоти Илоҳӣ” [5, 726-730], “тафаккур накардан зоти Худо” [5, 730-733], “масъалаи худусу қидам дар илоҳиёти “Маснавии маънавӣ” [5, 733-736], “тавҳиди вучудӣ ва Ибни Арабӣ” [5, 736-744], “мабоҳиси ваҳдати вучуд дар Маснавии маънавӣ” [5, 744-745], “ғояти сулуки ориф” [5, 745-747], “аҳволи ориф дар чустуҷӯи Ҳақ” [5, 747-748], “фано-нуктаи поёни хатти сайри солиқ” [5, 748-750], “мавти иродии сӯфӣ ва расидани вай ба фано” [5, 750-751], “назди Мавлоно таҷрибаи ботинӣ маҳсуб ёфтани вичдон (ёфт)-и фано” [5, 751-752], “имконнопазирии расидан ба ҳақиқат бидуни тайи мароҳили шариату тариқат” [5, 753-755].

Фасли шонздаҳум “Сухани кутӯх: Хотима” (аз зерфасли 392-399) аз кутӯхтарин фаслҳои “Сирри най” маҳсуб меёбад. Зарринкӯб дар ин фасл аз “нотамом мондани “Маснавии маънавӣ” бо фаро расидани марғи Мавлоно” [5, 757-759], “ба устура табдил ёфтани воқеияти зиндагии Мавлоно” [5, 759-763], “аз “Маснавиёти Валадӣ” нашъат гирифтани устураи ҳаёлангези Мавлоно” [5, 763-767], “интишори “Маснавии маънавӣ” ва шуҳрати Мавлоно дар хориҷ аз Қуния” [5, 766-770], “шарҳҳои “Маснавии маънавӣ” [5, 770-773], “Девони қабир” ва “Маснавии маънавӣ” [5, 773-776], “сайр дар атвори шариату тариқат ва ҳақиқат маҳсуб ёфтани Маснавии маънавӣ” [5, 776-777] фишурда, аммо ниҳоят қотеъона маълумот медиҳад. Нуктаи тозае, ки дар ин фасл роҷеъ ба зиндагиномаи Мавлоно мавҷуд аст, ин ба устура табдил ёфтани воқеияти зиндагии ӯст, ки ба ақидаи Зарринкӯб ин оғози ин ҳаёлангезӣ аз маснавиҳои “Ибтидонома” (ё “Валаднома”), “Рубобнома” ва “Интиҳонома”-и Султон Валад шуруъ шуда, дар “Рисолаи Сипаҳсолор дар манокӣби ҳазрати Худовандгор”-и Фаридун ибни Аҳмади Сипаҳсолор ва бавижа дар “Манокӣб-ул-орифин”-и Шамсиддин Муҳаммади Афлӯкӣ ба дараҷаи баланд мерасад. Маълумоти ӯ дар бораи шарҳҳо ва шорехони “Маснавии маънавӣ” низ

хусусияти энциклопедӣ дошта бошад ҳам, аз доираи мутолиа ва огоҳии Зарринкӯб дарак медиҳад.

Таҳлилии мавзӯии шонздаҳ фасли “Сирри най” собит месозад, ки ба “Маснавии маънавӣ” аз чашмандоз ё равзанаи диди ниҳоят васеъ ва дақиқи Зарринкӯб назар кардан ба ҳар муҳаққиқу мунаққид муяссар намешавад. Зимни баррасии 16 фасл ба баъзе вижагиҳои “Сирри най” ишора шуд. Дар охир зикри фишурдаи вижагиҳои марбут ба ҷанбаҳои интиқодӣ, татбиқӣ, таҳлилӣ, сабки баёни асар ҳолӣ аз манфиат нест.

Китобнома:

1. Абдулхусайни Зарринкӯб. Баҳр дар кӯза / Зарринкӯб Абдулхусайн. - Техрон: Интишороти Илмӣ. 1374.- 616с.
2. Абдулхусайни Зарринкӯб. Дафтари айём/ Зарринкӯб Абдулхусайн. -(чопи аввал) Техрон: Интишороти Илмӣ. 1365 - 91 с.
3. Абдулхусайни Зарринкӯб. Пила-пилла то мулоқоти Худо / Зарринкӯб Абдулхусайн. - (чопи нӯҳум). Техрон: Интишороти Илмӣ. 1375.- 394 с.
4. Абдулхусайни Зарринкӯб. Сирри най. (чилди-I)/Зарринкӯб Абдулхусайн.- Техрон: Илмӣ, 1374.- 805 с.
5. Абдулхусайни Зарринкӯб. Сирри най. (чилди-II)/Зарринкӯб Абдулхусайн.- Техрон: Интишороти Илмӣ, 1374.- 1185с.
6. Али Дехбӯшӣ. Доктор Абдулхусайни Зарринкӯб ва наҳзати навини фарҳангии Эрон / Дехбӯшӣ Алӣ. – Маҷаллаи Бухоро. 1391.-606 с.
7. Муҳаммад Алиасғар.Дарахти маърифат / Алиасғар Муҳаммад. – Техрон: Сухан, 1384.- 606 с.
8. Хушанг Иттиҳод. Пажӯҳишгарони муосири Эрон / Иттиҳод Хушанг. Техрон: 1387.- 708 с.
9. Ҷалолиддини Румӣ. Маснавии маънавӣ. Бар асоси матни Р.Николсон / Румӣ Ҷалолиддин.- Техрон: Нашри замон. 2001.-728с.
10. Шамсиддин Солеҳов. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳи 70-80 қарни XX. / Солеҳов Шамсиддин. - Душанбе: Дониш, 2006.- 169 с.

**О НАУЧНО- ХУДОЖЕСТВЕННОМ ИСТОЧНИКЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ АБДУЛХУСАЙНА ЗАРРИНКУБА
«ТАЙНА ТРОСТИКА»**

Одним из направлений научной деятельности Абдулхусайна Зарринкуба является мавлавиведение и исследование маснави. Работы, написанные в данном ключе, вошли в число наиболее популярных среди фарсиязычных читателей. Зарринкуб посвятил творчеству Мавлоно Джалолуддина Руми, включая его произведение «Маснави маънави» («Духовное маснави»), шесть работ, среди которых «Сирри най» («Тайна тростника»), содержащая анализ, критику и комментарий к упомянутому произведению Руми. Эта работа Зарринкуба «Тайна тростника» своей структурой, содержанием, стилем изложения, количеством использованных научных источников, объемом фактологического материала и т.п. получила широкое признание среди исследователей маснави.

Ключевые слова: Абдулхусайн Зарринкуб, Джалолуддин Руми, «Маснави маънави» («Духовное маснави»), «Сирри най» («Тайна тростника»).

**ON SCIENTIFIC AND POPULAR SOURCES OF THE
ABDOLHOSSEIN ZARRINKOUB'S «SECRET OF THE REED»**

This article discusses one of the Abdolhossein Zarrinkoub's *Serr-e Ney* 'Secret of the Reed' with particular emphasis on its popular and scientific sources.

One of the directions of scientific deyatenosti Abdulhusayna Zarrinkuba is mavlavivedenie and research Masnavi. Works written in this way, are among the most popular works of Farsi-language readers. Zarrinkub devoted to creativity Mavlono Jalaluddin Rumi, including his work "Masnavi Ma'navi" ("Spiritual Masnavi") six works, including "Sirri nai" ("The Secret of the reed"), containing the analysis, criticism and comments referred to the product of Rumi was written during the his treatment in Paris 1981-1983g.g. This work Zarrinkuba "Mystery cane" of its structure, content, style of presentation, the number of scientific sources used, the volume of factual material, etc. It is widely recognized among researchers Masnavi.

Key words: Abdolhossein Zarrinkoub, Jalaluddin Rumi, Masnavi-i Ma'navi , Secret of the reed

Маълумот дар бораи муаллиф: Игамова Ирода – аспиранти соли севуми кафедраи адабиёти классикии тоҷики факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Бобочон Ғафуров. Тел.: (+992) 92 701 34 80; Е майл: i.igamova@mail.ru;

Сведения об авторе: Игамова Ирода- аспирантка кафедры таджикской классической литературы Худжендского государственного университета имени Бободжона Гафурова. Тел.: (+992) 92 701-34-80; Е майл: i.igamova@mail.ru;

About the author: Igamova Iroda is a doctoral candidate at the classical literature department of the Khujand state university named after Bobojon Ghafurov. Phone: +992 927 013 480; Е mail: i.igamova@mail.ru

УДК:891.550.092

Абдуррахмони Ҷомӣ ва адабу фарҳанги араб

Зиёев Субҳиддин

*Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ
ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ*

Абдуррахмони Ҷомӣ аз чехраҳои тобони адабу фарҳанги асри XV форс-тоҷик буда, дар баробари забони модарӣ ба забони арабӣ низ таълифоти зиёде дорад. Ба ин маънӣ, дар мақола асосан доир ба таъсири забони арабӣ ба эҷодиёти Абдуррахмони Ҷомӣ мулоҳизаҳои илмӣ баён ёфтаанд аз ҷониби муаллиф сабабҳои он баршумурда шудаанд. Муҳит во медошт, ки Ҷомӣ ба забони арабӣ шеър нависад, асарҳои илмӣ офарад. Агар «Баҳористон»-и адиб мутолиа шавад, мебинем, ки дар он васфи шуарою донишмандон ва зикри шоҳони араб зиёд аст. Ва ё «Нафаҳот ал-унс» пурра дар зикри суфиёни араб аст. Бо ба инобат гирифтани ин ҳама метавонем Ҷомиро то ҳадде шоири зуллизонайн муаррифӣ намоем.

Аз аҳли адаби форс-тоҷик, ки осори бадеӣ ва илмиашон аз забони арабӣ ҳолӣ бошад (хусусан дар асрҳои XII, XIII, XIV, XV), бароямон тасаввур кардан ғайри имкон аст. Дар қироати осори адабии Саноии Ғазнавӣ, Мавлоно Ҷалолиддин Балхӣ Румӣ, «Девон»-и Ҳофиз, асарҳои Саъдии Шерозӣ, Шайх Аттори Нишопурӣ аён ноён бо таркибу иборае, оёту аҳодисе, байту

рубоие, қитъа шеърё ё ғазале арабӣ рӯ ба рӯ меоем, ки идае барои чанд тан мутахассиси забондон аз нигоҳи маънӣ равшан шуда истад ҳам, барои бештари тоҷикон тоҷику номафҳум буд ва имрӯз ҳам ин ҳолат равшантар ба мушоҳида мерасад. Дар ин иддао осори манзуму мансури Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492) низ барканор нест, ки дар мақола аз ин боб суҳбат оростанием.

Абдурраҳмони Ҷомӣ аз адибону мутафаккирони барҷастаи асри XV маҳсуб ёфта, вобаста ба тақозои даври замон сарфу наҳви забони арабиро хеле ва хеле хуб медонист. Тибқи маълумотҳо, ӯ ҳатто баъзе асарҳое дорад, ки ба забони арабӣ навиштаву таълиф гардида, ба таълими сарфу наҳви забони арабӣ бахшида шудааст. Мисоли ин гуфтаҳо рисолаи «Фавоиди Зиёия» мебошад, ки муаллиф онро барои забони арабиро ба фарзандаш Зиёуддин Юсуф таълим додан навишта будааст. Рисола соли 1432 навишта шуда, худи Ҷомӣ дар муқаддимаи асар сабаби таълифи онро интавр маънидод кардааст: «... ин китобест барои ҳалли мушкилоти «Қофия»-и алломаи машҳур – Ибни Ҳочиб. Ин китобро бо ҳамон роҳу равише чун риштаи марворид барои фарзандам Зиёуддин Юсуфалӣ, Худо ўро аз бадихо нигоҳ дорад, шарҳ додам ва номи онро «Фавоиди Зиёия» ниҳодам. Худованд Зиёуддин Юсуф ва толибилмони дигари ин китобро аз дарки он баҳравар гардонад» [1].

Аз шиносӣ бо рисола маълум мешавад, ки Ҷомӣ, ки худ аз устодони номии замонаш буд, мебинад фарзандаш ва толибилмони дигар аз омӯхтани нозукиҳои грамматикаи забони арабӣ ба мушкилиҳо рӯ ба рӯянд. Вай мақсад мегузорад, ки ин мушкилотро аз байн барад ва ин китобро менависад. Мусанниф дар он асосан масоили мушкилфаҳми «Қофия»-и Ибни Ҳочибро бо ашъори арабию аҳодису оёти қуръонӣ шарҳу тавзеҳ додааст.

Бале, Абдурраҳмони Ҷомӣ арабиро хеле хуб медонист. Дар ин бора Асомуддин Насриддинов – муҳаққиқи чомишиноси тоҷик навишта буд: «Вай (яъне, Ҷомӣ- З.С.) сарфу наҳви забони арабӣ, қавоиди шеър-аруз, санъати бадеия, қофия, илми калом, фикҳ, тафсир, илми маонӣ, баён, иншои наср, китобат, маҳозирот, мусиқӣ, муаммо ва ҳоказоро ба хубӣ меомӯзад ва қобилияти фавқуллодаи худро нишон медиҳад» [2,9].

Афсаҳзод, ки таҳиягари матн, муаллифи сарсухан ва шореҳи луғоту тавзеҳоти «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ мебошад, дар муқаддимаи он забони арабидонии Мавлоноро ин тавр

таъкид кардааст: «Панҷсад сол пеш аз ин, баҳори соли 1487, шоиру олими номдор Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492), ки он вақт 73-сола буд, дар канори шаҳри Хирот, дар маҳаллаи Хиёбон ба фарзанди ягонаи даҳсолааш Зиёуддин Юсуф аз забони арабӣ ва қоидаҳои он дарс меод» [3,5].

Ин муҳаққиқи асили осори Ҷомӣ бар он аст, ки Мавлоно дар эҷоди «Ҳафт авранг»-и худ, бахусус дар навиштани маснавиҳои «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Юсуф ва Зулайхо» аз адабу фарҳанги арабӣ бебаҳра набудааст.

Арабидони Малвоно Ҷомиро метавон дар тамоми осори ба мо меросмондаи ин адибу мутафаккир пайваста мушоҳида намоем, ҳатто дар осори манзуми форсӣ-тоҷикӣ ӯ. Муламмаънависи шоир ин манзараро бароямон боз ҳам равшантар менамояд. Муламмаотро устод Иброҳим Нақшош ин тавр шарҳ додааст: «Муламмаот дар истилои адабиётшиносӣ абҷест, ки бо ду забон назм шудааст» [4,134]. Ҷойи таъкид аст, ки муламмаот назмest хоси адабиёти форс-тоҷик буда, ба адабиёти турк низ бетаъсир набудааст. Муламмаънависӣ аз санъати бисёр мураккаб аст, зеро шоири муламмаъкӯй бояд забони ғайрро дар баробари забони модарии худ донад ва бо тамоми талаботи қавоиди манзуму мансури он бархурдор бошад. Вақте ба осори Абдурраҳмони Ҷомӣ таваҷҷӯҳ меравад, мебинем, ки вай низ ба қатори шоирони муламмаъгӯи адабиёти форс-тоҷик дохил аст, чунки агар ба офаридаҳои сеҳри қалами шоир нигоҳи амиқ равад, бо абҷесте дучор меоем, ки як мисраи он тоҷикӣ ва мисраи дуввумаш арабӣ мебошад. Дар ин маврид доир ба шеърҳои шоирони араб, ки дар давраи ба ислом гаравидани форситаборон низ раванқ дошт, мо бо муламмаот дучор намеоем. Сабаби асосии ин бешубҳа забони дигарро надонистан ё камтар донистанашон аст. Дигар ин ки бо пахнотар шудану доман густурдани дини ислом забони арабӣ ҳам дар мамолики нав ба ислом гаравида ҳар чӣ бештар доман паҳн мекард. Аз ин рӯ, муламмаънависӣ асосан хоси адабиёти форситаборон буда, тавре ишора рафт, пас ба адибони туркигӯй сироят намуд.

Мавлоно Ҷомӣ дар ин ҷода аз худ намунаҳои зиёдеро ба мерос мондааст, монанди:

Тачаллар-рӯҳу мин каъсин, тусаффир-рӯҳа фақбалҳо,
Ки мебахшад сафои май, фуруғи хилвати дилҳо.

Дар ин мисол маънии байти аввал таври зайл аст:

-Майи рахшанда аз чоме, кунад қон тоза, гир онро

Намунаи дигар аз ҳамин ғазал:

Анилнӣ чуръатан минҳо, арехнӣ соатан аннӣ,

Ки монд аз зулмати бистар, даруни парда мушқилҳо

Маънии мисраи аввал:

Бидеҳ як чуръае аз он, бикун як соатам роҳат....

Ин ғазали Ҷомӣ то ба охир дар санъати муламмаъ офарида шудааст, ки мисраи аввал ба забони арабӣ буда, мисраи дуввуми ҳар байт ба забони модарии шоир омадааст.

Муҳаққиқони зиёди адабиётшинос, ки номбар намуданашон ин ҷо аз имкон берун аст, ин санъати муламмаотро минбаъд бо таркиби «ширу шакар» низ ёд кардаанд.

Алишери Навоӣ, ки аз шогирдони Мавлоно Ҷомӣ буд, ҳатто муламмаоте ба забонҳои арабӣ-туркӣ менавиштааст. Мисол:

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анвору-л-худо

Ёр аксин майда кӯр, деб, жомдин чиқти садо

Ташналаб ўмда Навоӣ, чун азал соқийсидан

«Ишрабу ё айюҳал-атшон» келур ҳардам нидо.

То Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ муламмаъгӯӣ дар адабиёти мо роиҷ буда, ки намунаи беҳтарини онҳо дар ғазали аввали «Девон»-и Хоҷа Ҳофиз дучор меоём:

Ало ё айюҳа-с-соқӣ, адир каъсан ва новилҳо,

Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо

Инчунин ду мисраи охири ҳамин ғазал:

Ҳузуре гар ҳаме хоҳӣ аз ӯ ғоиб машав Ҳофиз,

Мато мо талқа ман таҳво даъи-д-дунё ва аҳмилҳо [5,1].

«Баҳористон», ки аз асарҳои машҳури Мавлоно Ҷомист, ки соли 1487 таълиф гардидааст. Дар аксар сатрҳои ин асар метавонем ба вожаҳои арабию нақли шоирони араб, подшоҳу ҳокимон, зикри хулафои рошиддину саҳобагон ва нависандагони араб дучор оем. Вай аз шоир Асмаъии араб (вафот 828), ки монанди Мушфиқӣ қаҳрамони ҳикояю латифаҳои зиёди арабӣ гаштааст, дар равзаи ҷаҳоруми «Баҳористон» «Дар васфи мевабахшии дарахтони боғистони ҷуду қарам ва шукуфарезиашон ба базли динору дирҳам» ҳикоете ҷой дода, намунае аз шеъри Асмаъиро иқтибос кардааст [3,56]. Ҳикояти доир ба Асмаъии шоири араб овардаи Мавлоно Ҷомӣ ин аст:

«Асмаъӣ гӯяд: Бо кариме ошноӣ доштам, ки ҳамвора ба тавак্কӯӣ караму эҳсон ба дари хонаи вай мерафтам. Як бор ба дари хонаи вай расидам. Дарбоне шинонда буд. Маро манъ кард аз он ки бар вай дароям. Баъд аз он гуфт:

— Э, Асмаъӣ! Ин сабаби манъ кардани ман аз даромадан бар вай тангдастию нодорист, ки вайро пеш омадааст.

Ман ин байтро навиштам:

Изо кона-л-кариму лаҳу ҳиҷобун,

Фа мо фазлу-л-кариму ала-л-лаим

Тарчума: (*Чун сахӣ парданишин гардад,*

Фазли ӯ ҳам ба лаъин бар гардад)

Ва ба он дарбон додам, ки инро ба вай расон. Замоне барнаёмаду руқъаро овард. Бар пушти вай набишта, ки

Изо кона-л-кариму қалила мол,

Тастара би-л-ҳиҷоби ани-л-азим

Тарчума: (*Чун сахӣ камбизоат шудааст,*

Худро ба пардаи бузург ниҳон намудааст)

Ва ҳамроҳи руқъа суррае понсад динор дар вай. Бо худ гуфтам: «Ҳаргиз қиссае аз ин ғарибтар бар ман нагузаштааст. Инро тӯҳфаи маҷлиси Маъмун хоҳам сохт!» Пеши вай рафтам.

Гуфт:

-Аз куҷо мерасӣ, э Асмаъӣ?

Гуфтам:

Аз пеши каримтарин касе аз аҳёи араб.

Пурсид, ки кист? Гуфтам, ки марде, ки маро аз илму моли худ баҳравар сохтааст. Ва он руқъаву сурраро пеши вай бар замин ниҳодам. Чун сурраро дид, ранги вай баромаду гуфт:

-Ин муҳри хазонаи ман аст. Меҳоҳам, ки он касро талаб дорам.

Гуфтам:

-Эй амиралмуъминин! Валлоҳ, шарм медорам, ки ба ҷиҳати баъзе гумоштагони ту хавфе ба хоҳири вай роҳ ёбад.

Маъмун яке аз хавоси худро гуфт, ки ҳамроҳи Асмаъӣ бирав. Чун он мард бибинӣ, бигӯй: амиралмуъминин туро металабад, бе он ки тафриқае ба хоҳири вай расад.

Чун он мард ҳозир омад, Маъмун ба вай гуфт:

-Ту он шахсе нестӣ, ки дирӯз пеши мо омадӣ ва изҳори ғакру
фоқа кардӣ, ин сурраро ба ту додем, то сарфи маоши худ кунӣ, ки
ба як байт шеър, ки Асмаъӣ пеши ту фиристод, онро ба вай додӣ?

Гуфт:

-Валлоҳ, ки дар изҳори ғакру фоқа, ки дӣ кардам, дурӯғ
нагуфтам. Валекин нахостам, ки қосиди вайро боз гардонам,
магар чунон ки амиралмӯъминин маро боз гардонида.

Пас бифармуд, то ҳазор динор ба вай доданд. Асмаъӣ гуфт:

-Э амиралмӯъминин! Маро низ дар ин ато ба вай мулҳақ гардон!
Фармуд, то ҳазор вайро низ такмил карданд. Ва он мардро аз
зумраи надимони худ гардонид:

Кафи соҳибкарам чун бедирам монд

Зи нодорӣ шумар, гар дар бибандад.

Вале дар бастани мудхил чунон аст,

Ки ҳамёни дирамро сар бибандад»[3,56-57].

Ин ҷо Абдуррахмони Ҷомӣ перомуни қадру қимати шоири
араб ва маънии волои шеъри ӯ суҳан рондааст. Асмаъӣ, яке аз
шоирони шинохтае буд, ки бо ҳикоятҳои латоифи баландмазмунаш
мардуми ғайриараб низ ӯро мешинохтанд ва бо шуҳрат ва
маънии баланди ашъораш аз қаҳрамонони ҳикояти Мавлавӣ
Ҷомӣ гардида будааст.

Дар «Нафаҳот ал-унс мин ҳазарот ил-қудс» -и Ҷомӣ, ки дар
он зикри 618 сӯфии адибу шоир дарҷ гардидаасту бештарашон аз
манотиқи арабнишини Бағдоду Шом, Ҳирозу Басра ва Яману
Мисранд, пайдост, ки ӯ бо фарҳанги исломии мардуми араб
ошноии тамом доштааст. Мусаннифи «Нафаҳот ал-унс» на танҳо
дар асари худ шаммае аз рӯзгору ғайрилоял офаридаи қалами
онҳо ҳадс мезанад, ҳатто дар зарурат пораи ашъори арабии
онҳоро ба сифати мисол иқтибос менамояд.

Масалан, Абӯҳомид ас-Сӯфӣ, ки кӯфиюласл буда, дар Шом
ба ҳайси шайх вазифаи масъул дошт, шеър ҳам мегуфт, ки
намунаҳои онро ба забони асли арабӣ дар «Нафаҳот ал-унс»
дучор меомед. Намунае аз он:

Хайру дорин ҳалла фиҳо хайру арбоб ад-диёри

Ва қадиман ваффақа-л-Лоҳу хиёран лиҳиёри[6, 56-57].

Тарҷума: (Беҳтарин хонае, ки беҳтарин асҳоби диёр фаро
омадаанд, Ва дар гузашта Худо ҳубонро бо ҳубон ба ҳам меоварад).

Ба монанди ин шоири суфимашраб зикри чандини дигар аз
шоирони суфия дар ин китоб оварда шудааст. Мо метавонем бо

дарназардошти зикри яқояки ин шайхони бузург Абдуррахмони Ҷомиро аз арабдонони машҳур доништа бошем.

Аз гуфтаҳои ғавқ бар меояд, ки Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ дар баробари донандаи асили забони модарии худ будан, аз забони арабӣ огоҳии тамом дошта, дар осори бадеӣ ва илмӣ худ аз захираи адабу фарҳанги арабҳо ба таври боиставу шоиста қор гирифтааст. Муламмаоти арабӣ-форсии Мавлоно Ҷомӣ раван, ширин ва намакин буда ба онҳое низ, ки забони арабиро ба таври зарурӣ наметонанд, ғавқову гушнавоз аст. Ва ин далолат бар он мекунад, ки мавсуф бо осори гаронмояи худ ва забондонӣ барои таҳкими дӯстию равобити илмию адабии форситаборону арабҳо саҳми назаррасе гузоштааст.

Китобнома

1. Ҷомӣ, Абдуррахмон. Шарҳ ал-Ҷомӣ. Пешовар, Покистон, чопи сангӣ, 1917.
2. Насриддинов, Асомуддин. Ҷомӣ – шоир ва мутафаккири бузург.-Душанбе: Ирфон, 1964.-59с.
3. Абдуррахмони Ҷомӣ. Баҳористон. Таҳия ва муаллифи сарсухан ва шорехи тавзеҳоту луғот Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 1987.-157с.
4. ан-Наққош Ҳ.И. Муламмаоти Ҷомӣ // Ҷашнномаи Ҷомӣ: Душанбе: Ирфон, 1966.-150с.
5. Ҳофизӣ Шерозӣ. Девони Ҳофиз-Техрон: Хунар, 1388.-389с.
6. Наққош Ҳ.И. Муламмаоти Ҷомӣ.-С.56-57.

**АБДУРРАХМАН ДЖАМИ И АРАБСКАЯ
ЛИТЕРАТУРА И КУЛЬТУРА**

Абдуррахман Джами являється одним из знаменитых поэтов XV века, у которого имеются сочинения на и арабском языке. Целью статьи является определение влияния арабского языка на творчество Джами, а также выявлены причины создания Джами некоторых произведений на арабском языке: во- первых его путешествие в арабские страны, во- вторых, само его окружение в те времена, вынуждавшее его сочинять стихи на арабском языке. В- третьих, он был хорошо знаком с арабской литературой и культурой. Читая «Бахористон» Абдуррахмана Джами, можно заметить что в нем до 6 содержатся имена арабских поэтов и ученых и а само произведение царей полностью посвящён

арабским суфийским мыслителям. По этой причине мы можем считать Джами двуязычным поэтом.

Ключевые слова: Абдуррахмон Джами, поэт, арабский язык, эпоха, Бахористон, Нафхот ал- унс, суфий, таджикско-персидская литература.

ABDURRAHMAN JAMI AND ARAB LITERATURE AND CULTURE

A. Jami is the famous poets of is century that wrote his legacy in Arabic language. The aim of our article is to note the Arabic language to Jami's poetry. Also we wrote the reasons of Jami's poetry in Arabic language and it's journeys of the Arabic countries and the another reason is Jami's areas life. Also he was introduced to Arabic literature and culture.

If we read the Bahoriston of Jami we know that it's all about the Arabic poetries, scientists and kings. Another book named «Nafahat al-uns min hazarot al-quds» of Jami is also all about the Arabic sufists. Therefore we can call Jami bilingual poet.

Key words: Abdurrahmoni Jami, poet, Arabic, era, Bahoriston, Nafahot al-uns, Sufi, Tajik-Persian literature.

Сведения об авторе: Зиёев Субхиддин – председатель совета молодых ученых Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия АН ЧТ. E-mail: Rakesh-23@mail.ru; тел.: 92-704-09-08.

About the author: Ziyoev Subhiddin - chairman young scientist at the Institute of Language, Literature, of Oriental manuscripts and the Academy of Science. E-mail: Rakesh-23@mail.ru; тел.: 92-704-09-08.

УДК4 тоҷик (03)+4 тоҷик ДРАМАТУРГИЯИ БАӢДИЧАНГИИ ТОҶИК ВА ТАҲЛИЛИ ПИЕСАИ “ТОШБЕК ВА ГУЛҚУРБОН”-И МИРСАИД МИРШАКАР

*Ҳошимова Хуршеда
Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ
ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ЧТ*

Дар солҳои баъди ҷанг масъалаҳои ахлоқи иҷтимоӣ дар адабиёти давраи шӯравии тоҷикӣ дар яке аз ҷинсҳои адабиёти бадеӣ – драма мавқеи калон пайдо мекунад. Драма калимаи

юнонӣ (drama) буда, маънои он амалиётро мефаҳмонад, яъне тамоми воқеаву ҳодиса ва рӯйдодҳо дар амал намоиш дода мешавад. Бояд гуфт, ки ахлоқи иҷтимоӣ аз мавзӯҳои аввалиндараҷаи адабиёт ба шумор меравад, ки дар ҳар як давра замон мувофиқи талабот ва зарурат ба майдон омада, ривоч меёбад. Дар солҳои баъди ҷанг, махсусан дар драматургияи тоҷик, якҷанд драмаҳои таълиф шуданд, ки мавзӯи онҳо тасвири рушд ва барқарор кардани ҷомеаи аз Ҷанги Бузург Ватанӣ раҳо ҷфта ва таҳкими ҷомеаи навбунёд буда, ки аз ин ҷиҳат аҳамияти бузург доштанд. Зимнан бояд қайд кард, ки дар бораи драматургияи баъди ҷанг то нимаи солҳои 50-уми асри XX тадқиқотҳои зиёде миёни аҳли илму адаб, аз ҷумла М. Шукуров, С. Табаров, А. Назаров, Н. Нурҷонов, С. Улуғзода, М. Турсунзода, М. Миршакар, Ғ. Абдулло ва дигарон анҷом дода шудааст. Вале мо тасмим гирифтем, ки аз драмаҳои тоҷикие, ки дар байни солҳои 1945 ва 1950 таълиф шудаанд, яке аз намунаи онро мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Дар китоби «Таджикская драматургия 40-50-х годов»-и Л.Н. Демидчик дар бораи драматургияи баъдичангии тоҷик маълумоти мукаммале оварда шудааст. Аз ҷумла, асарҳои драмавии тоҷик дар солҳои 45-50 қарни XX пиесаи афсонавии “Тошбек ва Гулқурбон” (1946) ва пиесаи мазҳакавии “Муаллими ишқ” (1945) офаридаҳои М. Миршакар, пиесаи Ҷ. Иқромӣ “Шаби бисту ҳаштум”-и (1946), пиесаи драмави таърихии А. Дехотӣ “Нур дар Кӯҳистон” (1947), пиесаи Ҷ. Иқромӣ ва М. Қосимов “Роҳи хушбахтӣ” (1949), пиесаи С. Саидмуродов ва М. Рабиев “Саодат” (1948) ном бурда шуда, қисман мавриди арзёбӣ мебошад. Аммо дар ин мақола мо, ҷунонқи ёдовар шудем, хусусиятҳои ғоявию бадеии пиесаи афсонавии М. Миршакар “Тошбек ва Гулқурбон” мавриди таҳқиқ қарор додаем.

Бояд гуфт, ки М. Миршакар дар давоми фаъолияти адабии худ якҷанд пиесаҳо эҷод кардааст, ки дар китоби ҷудогона дар шомили маҷмӯаи пиесаҳо таҳти унвони “Муаллими ишқ” дар соли 1985 нашр гардидаанд. Пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” низ шомили ҳамин маҷмӯа мебошад.

Сужети пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” афсонавӣ буда, бо тасвири манзараи кӯҳистон ва ҷашма оғоз меёбад. Аммо пиеса афсонавӣ бошад ҳам, дар асл мазмуни он инъикоскунандаи масъалаҳои олами воқеӣ аст. Ба он маънӣ, ки дар ин пиеса

нобаробарҳои иҷтимоӣ, ҳисси ватандорӣ мардуми одӣ, ҷоннисориҳои паҳлавонон, хиёлати наздикони шоҳ, хоинони давлату ватан арзёбӣ шудааст. Аслан мавзӯи Ватан ва ватанпарварӣ дар эҷодиёти М. Миршакар яке аз мавзӯҳои марказӣ ба шумор меравад. Дар пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” низ муаллиф ба мавзӯи Ватан диққати авалиндарача дода, тамоми амалиёти образҳои афсонавиро дар атрофи муқаддасдонистани сарзамин ба ҳам мепайвандад.

Бояд гуфт, ки фаъолияти адабии М. Миршакар бо эҷодиёти мардум алоқаи зич дорад ва бештари офаридаҳои адиб маҳз аз фолклор сарчашма мегирад. Банду басти пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” аз се намоиш иборат буда, муаллиф кушидааст зимни тасвири манзараҳо аз забони мардум, таронаю байт ва панду хикматҳо, зарбулмасал ва мақолҳо фаровон истифода барад. Вале дар пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” дар рафтор, андеша, гуфтори Тошбек ва Гулқурбон баъзе нофаҳмиҳо ба назар мерсад.

Чунонки дар фавқ ёдовар шудем, сужети пиеса афсонавӣ бошад ҳам, дар он масъалаҳои мубрами иҷтимоӣ, ситоиши ҳисси баланди ватанпарварӣ ва ҷоннисориҳо баҳри ҳифзи обу хоки кишвар дар симои мардуми меҳнаткаш, ошкор кардани хоинони ватану сарватмандони ҳариси давр, боадолат будани ҳокимони замон ба миён газоста шудааст. Муаллиф бо истифода аз фолклор, дар жанри афсона воқеияти зиндагиро тасвир намуда, ба ин васила идеологияи давраи шӯравиро, ки аз байн бардоштани синфҳо ва бунёди ҷомеаи коммунистиро дар назар дошт, арзёбӣ намудааст.

Зимнан ҳар як офаридаи назму насрро мебояд дар алоқоманди бо давру замони эҷодкор ва ё дар қолаби суннати адабиёти он омӯхт. Зеро ба андешаи О. Хоҷамуродов “ҳангоми нақду баррасӣ ё тафсири асари бадеӣ, робитаи асарро бо воқеияти зиндагӣ ва раванди эҷодии он низ бояд дар назар дошт. Зеро ҳар як тасвир, образ ё символ бо вучуди дорои ибҳому истироот ва рамзу киноёти хос буданаш, ҳамчунин аз заминаҳои воқеӣ ё қолабҳои суннати адабиёти хеш хориҷ нест” [4, 104]. Мо ҳам тарафдори ин ақида ҳастем, аз ин рӯ, тасмим гирифтём, ки пиесаи афсонавии “Тошбек ва Гулқурбон”-и М. Миршакарро аз ҳамин дидгоҳ баррасӣ намоем.

Қабул аз он ки ба таҳқиқи пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” гузарем, қайд кардани ҳаминро зурур шуморидем, ки дар бораи

фаъолияти эҷодии М. Миршакар корҳои зиёди илмӣ таълиф шудааст. Аз ҷумла, таълифоти З. Кедрин “М. Миршакар” (1954), Х. Мирзозода “Мирсаид Миршакар” (1962), Ҷ. Бобокалонова “Миршакар – шоири бачагон” (1976), Б. Худойдодов “Се очерк дар бораи се адиб” (1983), А. Сайфуллоев “Аркони суҳан” (1985)-ро ном бурдан мумкин аст. Вале дар адабиётшиносии тоҷик то ба ҳол дар бораи драматургияи М. Миршакар таҳқиқоти мукаммале ба назар намерасад.

Образҳои марказии пиеса Тошбек ва Гулқурбон мебошанд, ки дар симои онҳо муаллиф ду табақаи нобаробари иҷтимоиро нишон додааст. Дар пиеса тамоми зиддияту задухӯрдҳо дар атрофи ин ду образ бо ҳам омадааст. Гулқурбон чун шохдӯхтари меҳрубон ва саховатманд тасвир шудааст. Масалан, ба канизаки худ Ситора, ки дар орзуи дидори диёри азизи хеш буд, шохдӯхтар ваъда медиҳад, ки ӯро ҳамроҳи худ ба шикоргоҳи ватанашон мегирад. Вақте ки Тошбек сайдро шикор мекунад, Гулқурбон дар ин маврид ҳам бетараф наместонад, балки барои шӯҷоат ва тирандозии моҳир буданаш ба паҳлавон ангуштарини худро тӯҳфа мекунад. Дар ҳолате, ки Гулқурбон аз муҳаббати Тошбек хабардор мешавад, ҳайрон мешавад ва чунин мегӯяд: “Як мардаки саҳроӣ меҳаҳад, ки ман, шохдӯхтар, маҳбубаи ӯ бошам. Эй хок бар сарам!” [3,66]. Дар ин тарзи гуфтори Гулқурбон як навъи кибру ғуруре садо медиҳад. Албатта ин маъноӣ онро надорад, ки шохдӯхтар бо шунидани суҳанони кампири дояш дар бораи ошиқ шудани паҳлавон вай самимона хурсанд шуда, муҳаббати Тошбекро дарҳол қабул мекард. Шояд муаллиф дар ин маврид гуфтори шохдӯхтарро бояд оқилона баён мекард, ки аз дурандешии ашрофзодагон хабар медод. Дигар ин ки дар идомаи пиеса муаллиф як лаҳзаеро тасвир мекунад, ки чунин аст:

Кампир. Вақте аз мақсади ифлоси вазиру Антар огоҳ шуд, якбора “Ватан дар хатар аст”, гуфта ба аспаш савор шуд!

Гулқурбон. Оре, вақте ки дар мактаб меҳондам, муаллим ҳамеша ба ман мегуфт: ватан – сарчашмаи ишқу муҳаббат, ватан – бахту саодат, ватан – ифтихори инсон аст ...[3,66].

Дар ин ҷавоби шохдӯхтар муаллифи пиеса кадом мактабро дар назар дорад, оё шохдӯхтарон мактаби умумӣ доштанд ва устодашон муаллим ном бурда мешуд, маълум нест. Ба андешаи

мо, ин тасвир ба сужети пиеса мувофиқат намекунад, новобаста ба он ки пиеса афсонавӣ аст. Ва аз тарафи дигар, дар ин порчаи пиеса муаллиф сайъ кардааст, ки давраи шӯравиро бо воқеияти афсонавӣ пайвандад. Бояд қайд кард, ки дар миёни насрнависони муосир нависандагоне дар адабиёти муосири тоҷик фаъолият мекунанд, ки сабки нигориши махсуси адабӣ дошта, воқеоти зиндагиро бо ривоятҳои афсонавӣ басо ҳақиқатнигорона тасвир мекунанд. Ин нависанда Баҳманёр буда, дар ду давраи таърихӣ яке замони шӯравӣ ва дигаре давраи истиқлол асарҳои офаридааст, ки дар он бештар унсурҳои тасвири асотириро бо лаҳзаҳои дилангез ва рангини воқеияти зиндагӣ ба ҳам меорад, ки таваҷҷуҳи хонандаро бештар ҷалб менамояд. М. Миршакар низ дар пиесаи афсонавии “Тошбек ва Гулқурбон” сужети афсонавиро бо воқеияти зиндагӣ бо ҳам пайваستا, сайъ кардааст, ки ҳаёлотҳои инсониро оид ба ғалабаи адолат, зафар ёфтани муҳофизони хоку оби кишвар, заволи ёфтани душманон, ободии давлату ҳаёти озоишта, хушбахтии мардум ва аз байн бардошта шудани нобаробариҳои иҷтимоиро баён намояд, вале ба андешаи мо муаллиф ба ин ҳадаф ба пуррагӣ нарасидааст.

Дар пиеса М. Миршакар дар тасвири образи шохдухтар Гулҷамол ба баъзе нофаҳмиҳо роҳ медиҳад. Дар оғози пиеса манзаеро мушоҳида мекунем, ки шохдухтар ҳамеша дарду ғаме дорад ва аз он норозат аст. Вале сабаби он номаълум мемонад. Дигар ин ки, ҳангоме ки канизи вай Ситора сурудеро бо мазмуни зер меҳонад:

Ба даҳр чехраи мақсад надидагӣ дилакам,
Ба зери бори машаққат хамидагӣ дилакам.
Зи чоми айшу хушӣ ночашидагӣ дилакам,
Балову меҳнату кулфат кашидагӣ дилакам,
Ба захми синаи ман рехти рӯзгор намак,
Мисоли донаи гандум кафидагӣ дилакам.
Ба ранги шамъ, ба чашми пуроб, бо дили доғ
Зи баҳри ёр ба сад дар давидагӣ дилакам,
Ба дарду меҳнати ман нест кас дар ин олам
Зи орзу ба яке норасидагӣ дилакам [3, 56].

Гулҷамол якбора чунин мегӯяд: “Чӣ суруди маҳзуне, гӯё дар васфи ман гуфта шуда бошад” [3, 66]. Мазмунан суруди дар боло овардашуда, ба ҳаёти шохдухтарон ҳеч иртиботе дошта

наметавонад. Ва дигар норавшание, ки дар пиеса ба назар мерсад он аст, ки дар ибтидо Тошбек дар мавриди ошики шохдухтар шуданаш Ватану мардуми зодгоҳашро, ки муҳофизи онҳо буд, тарк гуфта, аз пайи чустучӯи бахту саодати хеш мешавад ва ҳамин ки ба мақсад наздик мешавад, якбора дар хатар будани Ватан ба хотираш расида аз пайи ҳифзи он мегардад. Хотимаи пиеса низ номафҳум мемонад, зеро малик Антар, ки худ хиётангар ва талабгори мулку давлат ва шохдухтар буд, якбора зери ниқоб пайдо шуда, ба паҳлавон будани Тошбек ишора мекунад. Ва Антар дастони паҳлавонро кушода, дар охир бо ёрии паҳлавон аз ҷониби навкарони шох дастгир карда мешавад ва шох ҳам якбора Тошбекро ба писарӣ хонда Гулқурбон шохдухтарашро ба вай мебахшад.

Вале бояд ёдовар шуд, ки М. Миршакар дар пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” байту таронаҳои халқиро бисёр бамаврид ва бо завқи шоирона қорбурд намудааст ва аз ин лиҳоз асар диққатҷалбкунанда мебошад. Гузашта аз ин, бояд ёдовар шуд, ки дар ин пиеса муҳофизони ҳақиқии сарзамин дар симои мардуми камбағали сахрой зери сарвари падаи Тошбек, Равшанбек бисёр ҳақиқатнигарона тасвир шудааст. Дар пиеса образе монанди Муллобангӣ тасвир шудааст, ки дар бораи банг суҳан мекунад ва аз амалҳои гумроҳии худ пушаймон аст. Муллобангӣ дар орзуи дидори аҳли оилаи хеш орзу дорад тарзи нави зиндагиро барпо кунад, ки ин нишонаи чустучӯи роҳи дурусти ҳаёт мебошад. Ба андешаи мо, пиеса афсонавӣ бошад ҳам, дар он муаллиф масъалаҳои мубрами замони давраи шӯравиро реалистона инъикос мекунад.

Ҳамин тавр, М. Миршакар дарду ғами мардуми одиро хуб эҳсос мекунад ва тавассути сужети афсонавӣ дар пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” образи халқи одиро таъсирбахш тасвир кардааст.

Метавон гуфт, ки эҷодиёти М. Миршакар бештар ҷанбаи мардумӣ дорад ва пиесаи афсонавии “Тошбек ва Гулқурбон” ҳам дар асоси афсона, нақлу ривоятҳои халқӣ эҷод шудааст. Гарчанде ки сужети пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” афсонавӣ бошад ҳам, дар он муаллиф вазифаи муқаддаси инсонӣ – ҳифзи Ватанро инъикос намуда, муҳофизони содиқи сарзаминро дар симои мардуми одии меҳнаткаш таҷассум мекунад, мардуме, ки баҳри ҳифзи сарзамини хеш бегаразона ҷоннисорӣ мекунанд ва ба ҳеҷ ваҷҳ ба он хиёнат намекунад. Пиесаи “Тошбек ва Гулқурбон” хусусияти тарбиявӣ дошта, дар замири ҳар як

хонанда ҳисси ватандӯстӣ ва ватанпарварию устувор месозад, барои ошкор карда тавониш ва нафрат доштан нисбат ба хиёнаткоронро дар онҳо мепарварад. Дар хотима ҳаминро бояд гуфт, ки драматургияи М. Миршакар ва умуман жанри драматургияи давраи шӯравӣ ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст. Умед мебандем, ки дар оянда жанри драматургия аз тарафи адабиётшиносон дар осори адибони алаҳида ва дар кул ба таври комил мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Китобнома:

1. Демидчик, Л.Н. Таджикская драматургия 40-50-х годов / Л.Н. Демидчик. – Душанбе, нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1965 – 204 с.
2. Демидчик, Л.Н. Таърихи адабиёти советии тоҷик. Насри солҳои 30: иборат аз 2 ҷ. / Л.Н. Демидчик: – Душанбе: Дониш, 1978. – ҷ.2. – 264с.
3. Миршакар, М. Муаллими ишк: Маҷмӯаи пиесаҳо / М. Миршакар. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 496с.
4. Хочамуродов О. Насри зеҳнгарои форсии Эрон дар қарни XX (поэтикаи жанр) / О. Хочамуродов. – Душанбе: Маркази эроншиносӣ, 2003 – 233 с.
5. Худойдодов, Б. Се очерк дар бораи се адиб / Б. Худойдодов. – Душанбе: Ирфон, 1983 – 240с.
6. Шакурӣ, М. Таърихи адабиёти советии тоҷик: насри солҳои 1941 – 1974. / М. Шакурӣ // – Душанбе: 1980. – 379 с. – 4 ҷ.
7. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик: иборат аз 3 ҷ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ советии тоҷик, 1988. – ҷ.1. – 544 с.
8. Энциклопедияи советии тоҷик. Сармуҳаррири илмӣ Осимӣ М.С. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ советии тоҷик, 1980. – ҷ.1. – 640 с.

**ТАДЖИКСКАЯ ПОСЛЕВОЕННАЯ ДРАМАТУРГИЯ И
АНАЛИЗ ПЬЕСЫ М. МИРШАКАРА «ТОШБЕК И
ГУЛКУРБОН»**

Таджикская драматургия в основном, как и другие литературные жанры, формировалась в 30-е годы XX столетия. Источником всех видов жанров, в том числе и драматургии, является прежде всего, фольклор и тесные связи с классической литературой. В советский период, в частности в период Великой

Отечественной Войны, литераторов драматургия занимает особое место. О драматургии второй половины 50-х годов XX столетия такими учеными и литературоведами, как М. Шукуров, С. Табаров, А. Назаров, Н. Нурджанов, С. Улугзаде, М. Турсунзаде, М. Миршакар, Г. Абдулло и др. проведено множество исследований. В данной статье рассматриваются пьесы, написанные в период 1945-1950, и особому анализу подвергнута пьеса М. Миршакара «Тошбек и Гулкурбон».

Ключевые слова: драматургия, пьеса, сюжет, образ, сказка, реальность.

TAJIK POSTWAR DRAMA AND ANALYSIS OF THE “TOSHBEEK AND GULKURBON” PLAY OF M. MIRASHAKAR

This article discusses Tajik postwar drama and M. Mirashakar's play “Toshbek and Gulkurbon”. Dramaturgy in Tajikistan drama same as other literary genres was developed in the thirties of the twentieth century. Similar to other literary genres, dramaturgy too uses traditional folklore and classical sources. During the Soviet Era, particularly during the WW II in literary production dramaturgy attained a special place. This article examines the plays written in the period of 1945-1950, and particularly examines M. Mirashakar's play “Toshbek and Gulkurbon”.

Keywords: drama, play, suget, image, fairy-tale reality.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳошимова Хуршеда – номзади илмҳои филологӣ, ходими илмӣи шӯъбаи адабиёти нав ва наватарини Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ. Тел.: (+992) 93-401-30-33, e-mail: hurshedah@mail.ru;

Сведения об авторе: Хошимова Хуршеда- научный сотрудник отдела современной литературы Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ, кандидат филологических наук; тел.: (992) тел.: (+992) 93-401-30-33, e-mail: hurshedah@mail.ru;

About the author: Hoshimova Khursheda is researcher at the department of contemporary literature of Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 934 013 033, E-mail: hurshedah@mail.ru

ФОЛКЛОРШИНОСӢ

УДК:891.550.09Ф

**БОЗТОБИ ЧЕХРАИ ХОҶА ҲОФИЗ
ДАР РИВОЯТҲОИ МАРДУМӢ**

Фаридун Исмоилов

*Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ
ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ*

Дар илм, фарҳанг, адабиёт, ҳунар ва соҳаҳои мухталифи ҷомеаи мардумони форсизабон донишмандони бузургу номбардори миллат ва ҷамъият зиёд мебошанд, ки номи онҳо ҳамеша вирди забони мардум мебошад. Яке аз чунин шахсиятҳои таърихӣ, шоир ва донишманди маъруф Ҳоҷа Ҳофиз мебошад, ки дар адабиёти мардуми форсизабон шӯҳрати беандоза дорад.

Ҳоҷа Шамсиддин Муҳаммад ибни Баҳоуддин Ҳофизӣ Шерозӣ, мулаққаб бо «Лисон-ул-ғайб», яке аз шоирони забардаст ва ғазалсарои мумтоз мебошад. Ӯ аз оилаи тоҷир буд ва дар давраи ҷавонӣ барвақт аз падари худ ҷарм мондааст. Ҳофиз дар хурдӣ Қуръони каримро ба пуррагӣ ҳифз менамояд ва аз сабаби ҳуб тиловат кардани «Ҳофиз» таҳаллус гирифтааст.

Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик Ҳоҷа Ҳофиз бо навиштани осори пурмазмун ва пурмуҳтавои арзишманди худ ҷойгоҳи намоёнро ишғол намуда, то як андоза шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо намудааст. Миқдори асарҳо ва мероси адабии шоирро тазкиранависон дар тазкиротӣ худ муҳтасар зикр намудаанд. Аз таълифоташ як девони ашъор боқӣ мондааст, ки баъд аз сари ӯ дӯст ва шогирдаш Муҳаммади Гуландом мураттаб сохтааст. Ин девон 418 ғазал, 5 қасида, 41 рубоӣ ва се маснавии хурд – «Соқинома», «Оҳуи ваҳшӣ» ва «Муғаннинома» - ро дар бар мегирад. Аз ин бар меояд, ки Ҳофиз шоири тавоно ва сермаҳсул буда, мардум ӯро тавассути ғазалҳои ошиқона ва ахлоқиву тарбиявиаш мешиносанд ва эътироф мекунанд. Роҷеъ ба таъсири осори Ҳофиз ба мардум ва шахсияти ӯ ҳамчун шоири ғазалсаро адабиётшиноси тоҷик Шарифҷон Ҳусейнзода чунин навиштааст:

«Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун устои бузурги шеър, яккатози майдони ғазал машҳур мебошад. Аҳамияти Ҳофиз ва сирри шӯҳрати шоири бузург дар ин аст, ки маънӣ ва мазмунҳои баланди назарӣ, панду ҳикмат ва дигар

чунбишҳои фикрӣ ва баландпардозҳои дилро бо ҳиссиёти шадиди ошиқона омехта ва онро ба воситаи санъати ба худ хос ва тарзи адои ширин баён кардааст. Аз ин сабаб ғазалҳои дилангез ва таъсирбахши ӯ асрҳо ин ҷониб ба дилҳо нуфуз пайдо карда, ҳар кас ва дар ҳар замон мувофиқи мавқеъ ва завқи худ аз онҳо истифода бурдааст» [9, 166].

Назари адабиётшинос Ш. Ҳусейнзода дар бораи шуҳрат ва шаҳомати шоир ба он далолат мекунад, ки воқеан Ҳофизро дар адабиёти мо ҳамчун шоири ғазалсаро ва тавоно мешиносанд ва эътироф мекунанд.

Дар масъалаи омӯзиши рӯзгор ва осори Ҳоҷа Ҳофиз дар адабиёти тоҷик қариб аксарияти адабиётшиносон ва пажӯҳишгарон иброи ақида намудаанд. Мавриди зикр аст, ки оид ба шинохти Ҳофиз рисолаи илмие низ дифоъ шудааст, ки муаллифи он Раҳимова Мушкинисо Исрофиловна мебошад. Рисола бо унвони «Ҳофизшиносӣ дар Тоҷикистон» соли 2011 нашр шудааст. Муаллифи рисола пиромунӣ шинохти Ҳофиз дар Тоҷикистон ва таъсири осори ӯ дар байни мардуми тоҷик тадқиқотҳои зиёд бурда, дар муқаддимаи кори илмӣ худ чунин навиштааст: «Тоҷикон бо девони Ҳофиз аз дер боз ошно будаанд, яъне аз ҳамон даврае, ки «шеърӣ хуш»-и Ҳофиз «Ироку Порсро гирифта», «сиёҳчашмони кашмириву туркони самарқандӣ» онро меҳондаанду дар ҳавойи вай мераксиданд. Ба таъбири дигар, нисбат ба ҳамон даврае, ки шеърӣ Ҳофиз шуҳрати офоқ касб карда буд, бо ашъори ин шоири малакутӣ ошно буданд» [5, 3-4].

Пажӯҳиши дигар низ дар мавзӯи «Унсурҳои фолклорӣ дар ашъори Ҳофиз» аз тарафи донишманди эронӣ Раисӣ Фаридо дар соли 2012 дифоъ шудааст, ки масоили равобити осори Ҳофиз бо фарҳанги омӣнаи мардумони форсизамонро дар бар мегирад. Оид ба арзишҳои осори шоир ва таъсири он бо фарҳанги мардум чунин навиштааст: «Дар ривоятҳои халқии тоҷикӣ, ки марбут ба Ҳофиз мебошанд, хусусиятҳои миллӣ ва умумиэронии шоир тасвир шудаанд. Инчунин, ақидаи хоксору фурӯтан будани Ҳофиз бештар таъкид мегардад» [6, 10-11].

Шахсияти Ҳофиз дар адабиёти мардумони форсзабон ҳамчун инсонӣ покгинат ва устои ғазалҳои орифона ва пурҳикмат эътироф шудааст. Дар хусуси ин шахси бузург ва шоири тавоно ҳам дар адабиёти шиғоҳии мардум ва ҳам дар

осори хаттии ниёгонамон ақидаву фарзияҳо ва маълумотҳои зиёде мавҷуд мебошанд. Дар фолклори тоҷик оид ба шахсияти Хоҷа Ҳофиз нақлу ривоятҳо, рубоиву таронаҳо ва фолгирифтани мардум аз рӯи ғазалҳои ӯ як зумра осори фолклорӣ мавҷуд мебошанд, ки оид ба рӯзгор ва осори шоир маълумот медиҳанд. Масалан, соли 1971 С. Аминзода мақолаеро бо унвони «Ҳофиз ва Темур» дар рӯзномаи «Ҳақиқати Ленинобод» ба нашр расонидааст, ки дар он як чанд то нақлу ривоятҳои мардумӣ дар бораи Ҳофиз ва Темири ланг чой дода шудааст. Муаллиф бидуни санади илмӣ ривоятҳои тамоман беасосро ҳамчун ҳақиқати илмӣ қабул карда, пиромуни зиндагии шоир ва мулоқоти ӯ бо Темири ланг суҳан гуфтааст. Дар ин ривоятҳо гӯё Темур амири адолатпарвар ва шеърдӯсту адабиётпарвар қаламдод шудааст. Масалан, Темур аз Ҳофиз пурсидааст, ки «Шумо дар кадом як ашъоратон (Бидеҳ соқӣ майи боқӣ...) оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро аз ҷаннат бехтар донистаед? Ҳофиз гӯё дар ҷавоб гуфта бошад, ки: «Агар ин тур намешуд, шумо ин ҷо намеомадед» [1, 4].

Мавзӯи дигар, ки дар фолклори форсизабонон, алалхусус, дар Тоҷикистон ва Эрон паҳн шудааст, фолгири аз рӯи ғазалҳои Хоҷа Ҳофиз мебошад. Роҷеъ ба ин масъала фолклоршинос Раҳимов Д. дар маҷмӯаи фолклории худ «Чинори пургул» (2008) мақолаеро зери унвони «Ҷоли Ҳофиз» [7,60-66] ҷоп намудааст. Дар ин мақола муаллиф ҷанбаҳои асотириву динӣ ва таърихӣ фолгири аз рӯи ғазалҳои Ҳофизро то андозае равшан намудааст. Дар ин маҷмӯа 3 ривоят низ ҷой дода шудаанд, ки дар хусуси фолгири, шахсияти Ҳофиз ва осори ӯ маълумот медиҳанд.

Ҳадаф аз мураттаб намудани мақолаи мазкур дар он аст, ки дар хусуси ривоятҳои мардумӣ оид ба рӯзгор ва фаъолияти Хоҷа Ҳофиз то андозае барои хонандагон андешаҳои худро аз лиҳози мавзӯ ва мундариҷа, сохтор ва пайдоиши онҳо дар фолклори тоҷик баррасӣ ва равшанӣ андохта бошем. Дар масъалаи омӯзиш ва таҳқиқу баррасии ривоятҳо бахшида ба рӯзгор ва ҳаёти шоир то ин замон ягон мақола ё ин ки маҷмӯае дар фолклори тоҷик ба назар намерасад. Танҳо як силсила ривоятҳоро дар китоб ва маҷмӯаҳои фолклорӣ нашр намудаанду халос. Бинобар ин мо тасмим гирифтем, ки дар ин мақола пиромуни ривоятҳои мазкур андешаҳои худро баён намоем.

Ривоятҳое, ки дар бораи Ҳофиз чамъоварӣ шудаанд, мавзӯоти мухталифро фарогир мебошанд. Ривоятҳои мазкурро аз рӯи мазмун ва мундариҷаашон номгузорӣ намуда, сарчашмаи пайдоиш ва густариши онҳо дар байни мардум, инчунин, ақидаҳои омиёнаи мардум оид ба шахсияти Ҳофиз ва шинохту арзиши шоир аз нигоҳи халқ чанд суҳан бигӯем. Мувофиқи матни ривоятҳои дар даст доштаи худ шартан ба гурӯҳҳо тақсим менамоем. Аз ин лиҳоз мавзӯи ва мундариҷаи ривоятҳо ба назар гирифта, онҳоро чунин номгузорӣ кардан мумкин аст:

- ривоятҳо дар бораи танқид ва паст задани Ҳоча Ҳофиз аз тарафи баъзе руҳониён ва пешвоёни дину шариат;
- ривоятҳо дар бораи муносибати Ҳоча Ҳофиз бо шоҳону донишмандон ва дигар шахсони таърихӣ
- ривоятҳо дар бораи фол гирифтани мардум аз рӯи ғазалҳои Ҳофиз.

Оид ба гурӯҳҳое, ки дар боло зикр кардем, як ё ду матни ривоятро дар ин мақола вобаста ба мавқеи истифодаашон ҳамчун намуна овардаем. Мавриди зикр аст, ки дар байни мардуми тоҷик ривоятҳо дар бораи Ҳофиз нисбат ба дигар шоирон ва шахсиятҳои таърихӣ камтар гуфтаву шунида мешаванд. Аз ин лиҳоз ба фикри мо шояд сабаби камтар паҳн шудани ривоятҳо дар он бошад, ки Ҳофиз ҳамчун шоири ирфонӣ ва ғӯяндаи ғазалҳои мазмунан баланд ва душворфаҳм машҳур аст ва ғазалҳои ӯро мардуми авом дуруст сарфаҳм намераванд. То ҳол ҳатто донишмандон ва тадқиқотчиёни таърихи адабиёт дар шарҳу тафсири ғазалҳои Ҳофиз баҳсҳо доранд.

Ривоятеро аз китоби «Фолклори тоҷикони водии Қашқадарё» меорем, ки бо унвони «Ҳуҷаҳофиз» сабт шудааст. Ғӯяндаи ривоят Қурбонов Ҳайдар дорои маълумоти ибтидоӣ мебошад. Дар ин ривоят ғӯянда оид ба масъалаи кофир хондани баъзе аз одамони хурофотӣ ва ғӯри Ҳофизро ба қабристони мусулмонон роҳ надодани онҳо маълумот додааст. Ривояти мазкур инчунин, оид ба ғазалҳои зиёд доштани шоир хабар медиҳад. Матни ривоят чунин аст:

Ҳуҷаҳофиз як дӯсташон қатӣ аз Шероз ҳамроҳ буронида, чандин ҷоҳоро давр зада, ба Нукрободи Қаршии омадагӣ. Унҳо да раҳ як чиз, ним чиз ёбанд, ҳамуна хӯрда мегаштен. Ҳофиз ҳама вақт якта танга барин лой-ба ким – чиҳо нависта даруни хумча ба

мепартофтиян. Ун кас як рӯз дар ҳамин қишлоқи Нукробод мемуранд. Одамо намедонанд, ки вай мусулмон буд ё кофир. Бисёр одамҳо фикр мекунанд, лекин ҳиҷ як фикри муайян ба омада наметонанд. Барои ба кадом дин будани вая фаҳмидан, аз ҳамун рафиқашон «он кас ба кадом тараф пешоб мекард?»- гуфта мепурсанд. Вай намедонад. Одамон ба ҳамин қарор мебиёнд, ки даруни хум –ба будагӣ чизоя бинанд. Ба даруни хум даст мезананд, ки ба ангушташон як танга барин лои хушкшуда мебиёд, мебинанд, ки ба вай арабча карда навистагӣ. Хонда мебинанд, ки:

- Эй мӯъмино, чанҷол накарда, бе исботи собит қатори мӯъминҳо ба гӯр кунетон. Баъд аз гӯрондан, аз хум тамоми лои хушк шудагӣ ба замин мерезанд, яқоя мекунанд, ки ба ҳамаи вай шеър навиштагӣ- ҳамун девони Ҳофиз будас. Чӣ тавре ки ҳикоя мекунанд, дар ҳамун Нукробод ҷӯи канор ҳам будааст [2, 240].

Мазмуни бофтаю таҳаюлӣ доштани ин ривоят аз он ошкор мешавад, ки Ҳофиз, тибқи иттилои сарчашмаҳои таърихӣ адабӣ аз зодгоҳи худ ба дигар шаҳру вилоят сафар накарда будааст. Номи Нукробод низ шакли таҳрифшудаи Рукнобод мебошад.

Пиромуни аз тарафи баъзе аз одамон кофару бе дин хондан ва инсонии нопоку майзада пиндоштани шоир нақлу ривоят, ҳикояту қиссаҳои гуногун, инчунин, мисраъҳои шеърӣ низ мавҷуд мебошанд. Худи шоир низ дар осораш барои душманони худ баъзе мисраъҳои шеърӣро ҷой додааст, ки дар муқобили мухолифонаш баромад карда, ҳатто гуфтааст, ки агар ба чанозаи ман наоед ҳам, боз ман ба бихишт хоҳам рафт. Бахшида ба ҳамин мавзӯ дар байни мардуми тоҷик мақола ҳаст, ки мегӯянд: «Бо дуои кӯрмуш борон намеборад». Яъне, шоир гуфтани ҳаст, ба омадану наомадани мардум оқибати ман дар охираш муайян намешавад. Мисраи шеърӣ зеринро аз мақтаби яке аз ғазалҳои шоир барои мисол меорем:

Қадам дарег мадор аз чанозаи Ҳофиз,
Ки гарчи ғарқи гуноҳ аст, меравад ба бихишт [10,49].

Мавриди зикр аст, ки бисёр нақлу ривоятҳои шифоҳӣ мардум дар асоси мисраъҳои шеърӣ ғазалҳои худи шоир пайдо мешаванд ва аз даҳон ба даҳон гузаша, шакли фолклории худро пайдо менамоянд. Бино бар ин яке аз сарчашмаҳои пайдоиши ривоятҳоро осори худи шоир ҳисобем, дуруст аст.

Ривояти дигар дар масъалаи зиракиву доноии Ҳофиз ва шоири авлиё будани ӯ иттилоъ медиҳад. Дар ин ривоят сухан дар атрофи зиёрат кардани шоҳи Туркистон Ҳоҷа Султонаҳмад ва ба ҷустуҷӯи Ҳофиз баромада, ба шаҳри Шероз рафтани вай сухан рафтааст. Мувофиқи маълумоти ривояти зерин Султонаҳмад ба бузургӣ ва авлиё будани Ҳофиз қоил шуда, ӯро зиёрат карда, дубора ба Туркистон баргаштааст. Ривояти мазкур аз рӯи мазмун ва ғӯйиши ғӯянда як андоза ба афсонаҳо монанд мебошад. Симои шоир дар ин ривоят ҳамчун кӯдаки донову зирак ва қобилу тавоно ва шахси авлиё инъикос ёфтааст. Чехраи шоир мувофиқи ақидаи ғӯянда кӯдаки оқил ва доно, инчунин, дорои мӯйҳои парешон ва чашмони калон-калони сурхгардида тасвир шудааст. Матни ривоят чунин аст:

Вақте ки Ҳофиз Шерозӣ даҳсола шудааст, ҳамчун шоири авлиё шӯҳрат пайдо мекунад. Баъд Ҳоҷа Султонаҳмади туркистонӣ мефаҳмад, ки дар Шероз Ҳофиз гуфтанӣ авлиёи даҳсола будааст, бинобарон эшон ба зиёрати Ҳофиз ба Шероз равон мешаванд, чанд шабу чанд рӯз роҳ рафта ба беруни Шероз мерасанду мебинанд, ки як бача аз тӯдаи пору ба ҷуволҳои бисёре бардоштаасту акнун ҳаракат дорад, ки ба маркази бор карда ба заминаи барад.

Ҳоҷа Султонаҳмад аз он бача пурсидааст, ки:

– Дар Шероз Ҳофиз гуфтагӣ одам ҳаст- мӣ?

Бача гуфтааст:

– Бале, ҳастанд.

Султонаҳмад гуфтааст:

– Чӣ мешавад, ки гуфта оӣ!

Бача гуфтааст, ки:

– Ба ивази чӣ медиҳед?

Эшон гуфтаанд:

– Дуо мекунам, пороят зар мешавад».

Ҳамон замон лафзашон рафтааст, чунки бача ба зар мубаддал шудааст. Бача давида рафта, як вақт будаст, ки як бачаи даҳсола мӯйҳои сараш фатила- фатила, чашмонаш суп-сурх омада, дар дури дусад метр истода гуфтааст:

Онҳо, ки хокро ба назар кай сиёҳ кунанд,

Оё бувад, ки ғӯшаи чашиме ба мо кунанд.

Дардам нуҳуфта беҳ аз табибони муддаӣ,

Шояд, ки аз хизони гайбаш даво кунанд.

Султонаҳмад доништаанд, ки Ҳофиз дар ҳақиқат авлиё будааст, ўро зиёрат карда ба Туркистон баргаштаанд [8, 7: 9909-9911].

Дар ривояти мавриди зикр образи Ҳофиз чун як шахси воқеӣ ва чун авлиёест, ки тавассути бузургиву эътиқодоти динӣ ва сӯфӣ доштаниш поруро ба зару тилло табдил додааст. Албатта, дар ин ривоят таҳаюлотӣ мардум нисбат ба шахсияти шоир аз воқеияти таърихӣ дур тасвир шудааст, зеро одами ҳокӣ ҳечгоҳ қудрати худоро надорад ва чунин корро анҷом дода наметавонад.

Дар ривояти дигар оид ба баҳс кардани ду шоири забардаст, устодони ғазал Саъдӣ ва Ҳофиз пиромуни як мисраи шеърӣ аз осори Ҳофиз суҳан рафтааст. Ин ривоят бо номи «Ҳоча Ҳофиз ва Шайх Саъдӣ» сабт шудааст. Дар ин ривоят Саъдии Шерозӣ, ки худ устоди ғазал буд, Ҳофизро танқид ва мазаммат кардааст ва гуфта мешавад, ки гӯё, Ҳоча Ҳофиз тавассути як мисраи шеъриаш ба духтарони зебову сиёҳчашми Ҳиндустон мафтун шуда, барои як холи сиёҳи лаби ёр шаҳрҳои бузурги Самарқанду Бухороро бахшидаш шудааст. Матни ривоят:

Ҳоча Ҳофиз дар хона нишаста, китобат карда, навиштааст, ки:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Баъд ба берун баромадааст. Дар ин асно Шайх Саъдӣ ба хонаи ӯ даромада, байти Ҳофизро дида, дар ҷавобаи гуфтааст:

- Оҳ, ҷувонимарг, ба як холи ҳиндуи ёр Самарқанду Бухороро бахшидааст!

Баъд поёни он шеър як байте нависта, баромада рафтааст:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам ду сарқанду ду хурморо [4,36].*

Ривояти мазкур дар асоси як ҳикояи адабиёти китобӣ, дар хусуси Амир Темур ва Ҳоча Ҳофиз бахшида шудааст, ба вучуд омада, дар байни мардум паҳн гардидааст. Метавон гуфт, ки дар асоси як ғазали шоир, ки бо ду мисраи матлаъ дар байни хурду калон паҳн гардидааст ва аксарияти мардум онро азёд медонанд, ривоятҳои зиёде бо вариантҳои гуногун аз забон ба забон гузашта, паҳн гардидаанд.

Дар ин ривоят ҳам тахайюлотӣ мардумӣ ошкор мешавад, зеро аз рӯи далелҳои таърихӣ Саъдию Ҳофиз дар як замон назистаанд. Ривояти зикршуда баъдтар дар адабиёти хаттиву шифоҳӣ ба миён омадааст.

Дар ривояти «Ҳоҷа Ҳофиз ва Амир Темур» гӯянда дар бораи зулму ситами Амир Темури хунхор ва ба қатл расонидани ҳазорон одамони бегуноҳ, аз пеши шамшер гузаронидану қатли ом фармудани ӯ маълумот додааст. Мувофиқи маълумоти ривояти поён Ҳоҷа Ҳофиз Амир Темурро масҳара карда, ӯро шармандаву шармсор намудааст. Ин маълумот бар он далолат мекунад, ки инсонҳои донишманд ҳамеша ва дар ҳама давру замон ҳақгӯӣ будаанд ва мебошанд. Тавассути суҳанони намакину таъсирбахши худ шоҳону ҳокимонро ба зерӣ тозиёнаи танкид мегирифтаанд. Ҳофиз низ яке аз чунин шахсиятҳое будааст, ки роҳи ростро ба мардум ҳидоят намуда, ҳақиқати ҳолро ба Амир Темур равшан намудааст. Дар охир подшоҳ аз гуфтаҳои худ пушаймон шуда, аз шаҳри Шероз баромада рафтааст. Ривоят ин аст:

Амир Темур ба шаҳри Шероз газаб карда даромада, ба эронӣён қатли ом фармудааст. Чаллодон бисёр одамонро мекуштаанд. Баъд эронӣҳо дар сафи пеи муллоҳоро мемондаанд, ки аз хотири илм қатл накунанд. Темур фармудааст, ки қатл кунанд. Сафари дуйум, аҳли сӯфиёноро пеи гузоштаанд. Темур боз қатл фармудааст. Сафари сеум, занҳои ҳомиларо пеи мондаанд. Темур қатл мефармояд. Сафари чорум, дусад ҳазор талабаро аз мактаб оварда, ба гарданашон «Қуръон» овезон кардаанд. Темур қатл фармудааст. Ба болои кӯдакон асп мегардондаанд, галагов мекардаанд. Дар ҳамин асно Ҳоҷа Ҳофиз тоқияи нимта шикастагӣ, ашӯла карда аз ҳамон ҷо мегузарад. Амир Темур мефармояд, ки:

- Гардонед, ин маст кӣ бошад!

Ҳоҷа Ҳофизро гардонда пеши Амир Темур овардаанд. Темур савол додааст:

- Аз кучо омадӣ?

Ҳофиз ҷавоб додааст, ки:

- Аз хок!

Темур боз савол додааст:

- Ба кучо меравӣ?

Ҳофиз ҷавоб додааст:

- Ба хок!

Баъд Темур пурсидааст, ки:

- Ту аз газаби ман натарсидӣ, ки дар ин хел вақт ҳофизӣ карда рафта истодаӣ?

Ҳоча Ҳофиз мегӯяд, ки:

- Ту ҳам хок ҳастӣ, оқибат хок мешавӣ!

Темур мефармояд, ки Ҳочаро қатл кунанд. Ҳоча Ҳофиз гуфтааст:

Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт,

Ки гуноҳи дигарон бар ту нахоҳанд навишт.

Амир Темур фикр карда - фикр карда аз гуфтаҳои худ пушаймон шуда, аз Шероз баромада рафтааст [5, 84-85].

Дар ин ривоят симои Ҳоча Ҳофиз ҳамчун як шахси ҷасуру нотарс ва инсони ҳақиқатгӯву худшинос ва худошинос ба назар мерасад. Муносибати шоир бо подшоҳону ҳокимони давр низ аз рӯи ҳақиқатгӯӣ ва росткорӣ ва шоҳонро ба худошиносӣ водор намудани Ҳоча Ҳофиз зикр гардидааст. Мавриди зикр аст, ки Ҳоча Ҳофиз инсони покдилу поквичдон ва худотарс буда, дар навиштаҳои боқимондаи худ ҳамеша инсонҳоро ба роҳи росту ҳақиқат, некиву накӯкорӣ, одиливу порсӣ ҳидоят менамояд. Ва ҳечгоҳ шоир аз зулму ситами шоҳони бераҳму беадолат намеҳаросад ва ҳақиқатро ошкоро баён менамояд.

Аз намунаву таҳлилҳои боло, чунин бардошт намудан мумкин аст, ки Ҳоча Ҳофиз миёни мардум ҳамчун шахси покнатуву накӯкор ва донишманд маълуму машҳур гардида будааст. Инъикоси симои шахсият дар фолклор пеш аз ҳама аз ҷониби ҳаводорону мухлисон ва дар баъзе маврид аз тарафи душманону бадбинон сурат мегирад. Чуноне ки мебинем ҳамин ду хусусият дар бораи Ҳофизи Шерозӣ низ таҷассум ёфтааст. Ба ҳамин мавзӯ монанд бисёранд ҷанбаҳои таҳрирнашудаи робитаи Ҳофиз ва эҷодиёти мардум, ки ҳар кадом тадқиқоти алоҳидаеро талаб менамоянд. Мо дар оянда низ доир ба баъзе ҷанбаҳои гуногуни ҳаёту фаъолияти шоир ва равобити он бо осори шиғоҳии мардум пажӯҳиши худро идома медиҳем.

Китобнома:

1. Аминзода С. Ҳофиз ва Темур. // С. Аминзода «Ҳақиқати Ленинобод», 1971, 23 май, 4 с.
2. Қодиров Р. Фолклори тоҷикони водии Қашқадарё. / Р. Қодиров. -Душанбе, 1998. -240с.

3. Маҳдиев С. Фолклори Норақ / С. Маҳдиев.- Душанбе: «Ирфон», 1963. -36 с.
4. Нисормамадов Ш. Фолклори Помир. Ҷилди 2. / Ш. Нисормамадов -Душанбе, 2005. -84-85 с.
5. Раҳимова М.И. Ҳофизшиносӣ дар Тоҷикистон. (рисолаи илмӣ) / М. И. Раҳимова. -Душанбе, 2011. 3-4с.
6. Раиси Фариба. Элементи фольклора в поэзии Хафиза (Автореферат) / Ф. Раиси. –Душанбе, 2012. -10-11 с.
7. Раҳимов Д. Фоли Ҳофиз // Чинори пургул. / Д. Раҳимов Душанбе: «ФАН», 2008. 60-66 с.
8. Фонди фолклори тоҷик, дафтари №7: 9909-9911 т 28 Исфара, қ. Октябр 1958. Норматов С, Аҳмадов Р. гӯянда: Мулломухтор соли таваллудаш:1882.
9. Ҳусейнзода Ш. Ҳабдаҳ мақола. / Ш. Ҳусейнзода Душанбе: «Хумо» 2007,166 с.
10. Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ. Куллиёт. / Ҳофизӣ Шерозӣ Техрон, 1379/2001. 49 с.

Образ Ходжа Хафиза в народных преданиях

Статья посвящена проблеме отражения образа известного таджикско-персидского поэта Ходжа Хафиза в народных преданиях таджиков. Автор также использует письменные исторические и литературные источники, и классифицирует их на несколько групп. В преданиях рассказывается о жизни, литературные деятельности и отношении поэта с другими литераторами и местными правителями.

Ключевые слова: *Ходжа Хафиз, предание, литература, народ, история, поэт, газель, фольклор.*

Reflection of the image of Hafiz in the folk legends

The article is devoted to the reflection of image of the well-known Tajik-Persian poet Hafiz in the Tajik folk legends. The author also uses the written historical and literary sources, and classifies them into several groups. The legends tell about the life and literary activity of the poet and his relationship with other writers and local rulers.

Key words: *Hafiz, legend, literature, people, history, poet, poetry, folklore.*

ҚОИДАҲОИ НАШРИ МАҚОЛАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Суханшиносӣ» нашрияти Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ш. Душанбе) мебошад.

Дар маҷалла мақолаю тақризҳо ва ахбор дар бахши филология ва шарқшиносӣ ба табъ мерасанд.

Маҷаллаи «Суханшиносӣ» ба забони тоҷикӣ нашр гашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд. Ҳамроҳи мақола фишурдаи он низ ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод шавад.

Муаллиф дар мақолаи ба чоп пешниҳодкадааш бояд мубрами мавзӯ ва ҳадафу мақсади таҳқиқро бо истидлоли илмӣ асоснок карда, ҳулосаҳое гирад, ки бо навоарӣ ва аҳамияти илмӣ амалии худ қобили таваҷҷуҳ бошанд.

ТАЛАБОТИ ТАРТИБ ДОДАНИ ДАСТНАВИСҲО

1. Муаллиф дастнависро ба забонҳои тоҷикӣ ва ё русӣ пешниҳод мекунад. Фишурдаи мақолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод гардад, ки ҳаҷми он набояд аз 1 саҳифа беш бошад.

Матни мақола бояд дар принтер бо ҳуруфи андозаи 12 дар як рӯи қоғази сафеди андозаи стандартӣ (A4) чоп шуда, ҳар саҳифаи навишта бояд аз 28 сатр (бо шумули замима ва хошияҳо), зиёд набояд. Хошияҳои дастнавис: аз боло ва поён – 2,5 см, аз чап ва рост – 3 см. Андозаи фосилаи байни сатрҳо – 0,5 см.

Ба дастнависҳо замима мегарданд:

а) маълумот роҷеъ ба муаллиф (ном, номи падар, номи хонаводагӣ, дараҷаи илмӣ, унвон, ҷои кор, вазифа, нишони ҷои зист, шохис (индекс)-и шуъбаи почта, шумораҳои телефони хона ва кор, нишони почтаи электронӣ (агар мавҷуд бошад);

б) Мақола дар компютер чоп шуда, ҳамроҳ бо CD пешниҳод мешавад, ки дар он маводди муаллиф ба сурати парванда дар вожапардозии Word анҷом шудааст; агар ҳуруфи латинӣ ё дигар аломатҳо истифода шуда бошад, бояд онҳо бо нишондоди номашон ирсол гарданд.

4. Ҳадди ниҳии дастнавис:

- мақола – 16 саҳифа, фишурдаи мақола - 1 саҳифа;
- ахбор - 8 саҳифа, натиҷаи он - 0,5 саҳифа;
- тақриз - 4 саҳифа;
- рӯзномаи рӯйдодҳои илмӣ - 4 саҳифа;

5. Сарлавҳаи мақола бо ҳарфҳои хурд ва аз матн бо фосилаи се сатр ҷудо карда мешавад.

6. Иқтибосҳо бо сарчашма дақиқ муқоиса карда шуда, дар охири саҳифа асли онҳо аз ҷониби муаллиф оварда мешаванд.

7. Феҳристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба хатти кириллӣ, сипас бо дигар забонҳои хориҷӣ оварда мешавад; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) бо шуморагузорӣ ва нишон додани маълумоти зайл оварда мешавад:

а) **барои китобҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи асар, шахр ва соли нашр, теъдоди ҷумлаҳои саҳифаҳо мисли:

1. Айни С. Кулӣё. Ҷ. 1. / С. Айни – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, - 1958. - 555 саҳ.

2. Пугачев В. П. Введение в политологию : учеб. для студ. вузов / В. П. Пугачев, И. Ю. Соловьев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2003. – 466 с.

б) **барои мақолаҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи мақола, номи маҷмӯаи мақолаҳо, китоб, рӯзнома, макони нашр, шахр (барои китоб), сол ва шумораи рӯзнома, маҷалла, мисли:

1. Айни С. Маъноӣ калимаи тоҷик / С. Айни // Садои Шарқ. 1986, № 8. – С. 48-73.

2. Кисляков Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу / Н.А. Кисляков // Советская этнография. 1974, №1. – С. 114-125.

Дар дохили матн истинод ба манбаъ дар дохили қавси мураббаъ дода шуда, аз ҳам тавассути вергул ҷудо карда мешавад, мисол: [1, 272]; шумораи саҳифаҳои иқтибос бо воситаи вергул ё тире нишон дода мешавад, мисол: [2, 272-280].

7. Дар мақола аз тарафи муаллиф ё муаллифон бояд имзо гузошта шавад.

Дастнавис бояд бодикқат хонда шуда, бидуни ғалат пешниҳод гардад.

Дастнависҳое, ки бидуни риояи талаботи мазкур таҳия шудаанд, баррасӣ намешаванд.

Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.

Муаллифон пас аз саҳифабандии мақола онро хонда ризоияти худро барои ҷоп ба таври хаттӣ тасдиқ мекунанд.

Масъулияти ақида ва муҳтавои мақолаҳо бар дӯши муаллифони онҳост.

Нишонии мо: 734025, шаҳри Душанбе, кӯчаи Шарифҷон Ҳусейнзода, 35, Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳуҷраи 27, дафтари маҷаллаи «Суханшиносӣ», тел.: (+992 37) 221-22-40.

Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи «Почтаи тоҷик» -77755

Сомонаи мо: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 2015 таҳти № 0095/мҷ аз нав ба қайд гирифта шудааст.

ПРАВИЛА ПУБЛИКАЦИИ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Словесность» издается Институтом языка, литературы, востоковедения и письменного наследия имени Рудаки Академии наук Республики Таджикистан (г. Душанбе).

В журнале публикуются статьи, сообщения, рецензии, информационные материалы по филологии и востоковедению.

Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках. Статьи сопровождаются резюме на таджикском, русском и английском языках.

В предлагаемых для публикации научных статьях автор должен дать обоснование актуальности темы, четкую постановку целей и задач исследования, научную аргументацию, обобщения и выводы, представляющие интерес своей новизной, научной и практической значимостью.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ РУКОПИСЕЙ

1. Автор представляет рукопись на таджикском или русском языке. Резюме к статье должно быть представлено на таджикском, русском и английском языках, объем которого не должен превышать 1 страницы.

2. Текст должен быть отпечатан на принтере - размер шрифта 12 - с одной стороны белого листа бумаги стандартного формата (A4). На странице рукописи должно быть не более 28 строк, отпечатанных через два интервала (это относится также к примечаниям и сноскам). Поля рукописи: верхнее и нижнее - 2,5 см, левое и правое - 3 см. Размер абзацного отступа - 0,5 см.

3. К рукописи прилагаются:

а) сведения об авторе (фамилия, имя, отчество, ученая степень, звание, место работы, должность, домашний адрес, индекс почтового отделения, номера служебного и домашнего телефонов, при наличии - адрес электронной почты);

б) статья должна быть отпечатана на компьютере и представлена редакции одновременно с CD, содержащей файл авторского материала, выполненного в текстовом редакторе Word; шрифты, если таковые использовались для латинских или иных символов, с указанием их названия.

4. Предельный объем рукописей:

- статья - 16 страниц, резюме - 1 страница;
- сообщение - 8 страниц, резюме - 0,5 страницы;
- рецензия - 4 страницы;
- хроника научной жизни - 4 страниц.

5. Заглавие статьи печатается строчными буквами и отбивается тремя интервалами снизу от текста.

6. Цитаты тщательно сверяются с первоисточником и визируются автором на оборотной стороне страницы.

7. Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием следующих выходных данных:

а) **для книг** - фамилия, инициалы автора, полное название книги, город и год издания, общая число страниц например:

3. Айни С. Куллиёт. Ҷ. 1. / С. Айни– Сталинобод: Нашрдавтоҷ, - 1958. -555 сах.

4. Пугачев В. П. Введение в политологию : учеб. для студ. вузов / В. П. Пугачев, И. Ю. Соловьев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2003. – 466 с.

б) **для статей** - фамилия, инициалы автора, полное название статьи, название сборника, книги, газеты, журнала, где опубликована статья, город (для книг), год и номер газеты, журнала, например:

1. Айни С. Маънои калимаи тоҷик / С. Айни // Садои Шарқ. 1986, № 8. – С. 48-73.

2. Кисляков Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу/ Н.А.Кисляков // Советская этнография. 1974, №1. – С. 114-125.

Ссылки на литературу в тексте даются в квадратных скобках через запятую, например: [3, 272]; при цитировании указываются страницы через запятую или тире, например: [4, 272-280].

7. Статьи должны быть обязательно подписаны автором, а при наличии нескольких авторов - всеми соавторами.

Рукопись должна быть тщательно вычитана и сдана без опечаток.

Рукописи, оформленные без соблюдения указанных требований, не рассматриваются.

Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отправлять авторам на доработку.

Авторы читают готовую верстку статьи и в письменном виде подтверждают свое согласие на публикацию.

Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут авторы опубликованных материалов.

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул. Шарифджана Хусейнзаде, 35, Институт языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки Академии наук Республики Таджикистан, комн. 27, редакция журнала «Словесность», тел.: (+992 37) 221-22-40.

Подписной индекс в таджикском каталоге «Почтаи тоҷик» -77755

Наш веб-сайт: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

Журнал перерегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан от 12 ноября 2015 года за № 0095/мч

СУХАНШИНОСӢ, №3 2015

Address: 734025, Dushanbe, street. Sharifjan Huseynzade, 35, Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage named. Rudaki Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, room. 27, the editors of "Literature", tel .: (+992 37) 221-22-40.

Index in the Tajik catalog "Pochtai Tojik" -77755

Our website: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

The magazine was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on November 12, 2015, № 0095 /мч

SUKHANSHINOSI

Academic Journal

№ 3.

2015

Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and
Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan

Established in 2010
published quarterly

Quarterly journal established in 2010 by
the Rudaki Institute of Language,
Literature, Oriental Studies and
Written Heritage of the Academy of
Sciences of the Republic of Tajikistan

Chief Editor

Rahmatullozoda Sakhidod, Ph.D

Deputy Chief Editor

Askar Hakim, Ph.D

Executive Secretary

Shamsiddin Muhammadiev, Ph.D

Editorial team:

A. Rahmonzoda (Academician of the Academy of
Sciences of the Republic of Tajikistan)

M.Imomzoda (Academician of the Academy of
Sciences of the Republic of Tajikistan)

N. Salimi (Academician of the Academy of
Sciences of the Republic of Tajikistan)

H.Atakhonova (Academician of Academy of
Sciences of the Republic of Tajikistan)

M.Mulloahmadov (Corresponding member of the
Academy of Science of the Republic of Tajikistan)

J.Nazriev (Corresponding member of the Academy
of Science of the Republic of Tajikistan)

D.Saymiddinov (Corresponding member of the
Academy of Science of the Republic of Tajikistan)

A.Sattorzoda (Doctor of Philological Sciences,
professor)

G.Juraev (Doctor of Philological Sciences,
professor)

H.Rajabov (Doctor of Philological Sciences,
professor)

O.Hojamurodov (Doctor of Philological Sciences,
professor).

P. Jamshed (Doctor of Philological Sciences,
professor)

K. Iskandarov (Doctor of Historical Sciences)

O. Qosimov (Doctor of Philological Sciences)

T. Mardoni (Doctor of Philological Sciences)

Kh.Kalandarov (Doctor of Philological Sciences)

Address: Attn. Sukhanshinosi editor,
Rudaki Institute of Language,
Literature, Oriental Studies and
Written Heritage of the Academy of
Sciences of the Republic of Tajikistan,
office 27, Huseynzoda St. 35,
Dushanbe city, 734025. Pnone.: (+992
372) 21-22-40; E-mail:
iza_rudaki@mail.ru; www.iza.tj.

Subscription Index in "Pochtai Tojik"
77755

Journal was re-registered by the
Ministry of Culture of the Republic of
Tajikistan on November 12, 2015, №
0095.

Dushanbe © Rudaki Institute of Language,
Literature, Oriental Studies and Written
Heritage of the Academy of Sciences of the
Republic of Tajikistan, 2015

Ба матбаа супорида шуд 10.06.2015

Барои нашр имзо шуд 11.06.2015

Чопи офсети. Ҷузъи чопӣ 13,8. Андоза 70x100 1/8.

Адади нашр 500 нусха. Супориши №....

ҶСК «Чопхонаи Дониш»

ш. Душанбе, кӯчаи С. Айни 121, бинои 2